

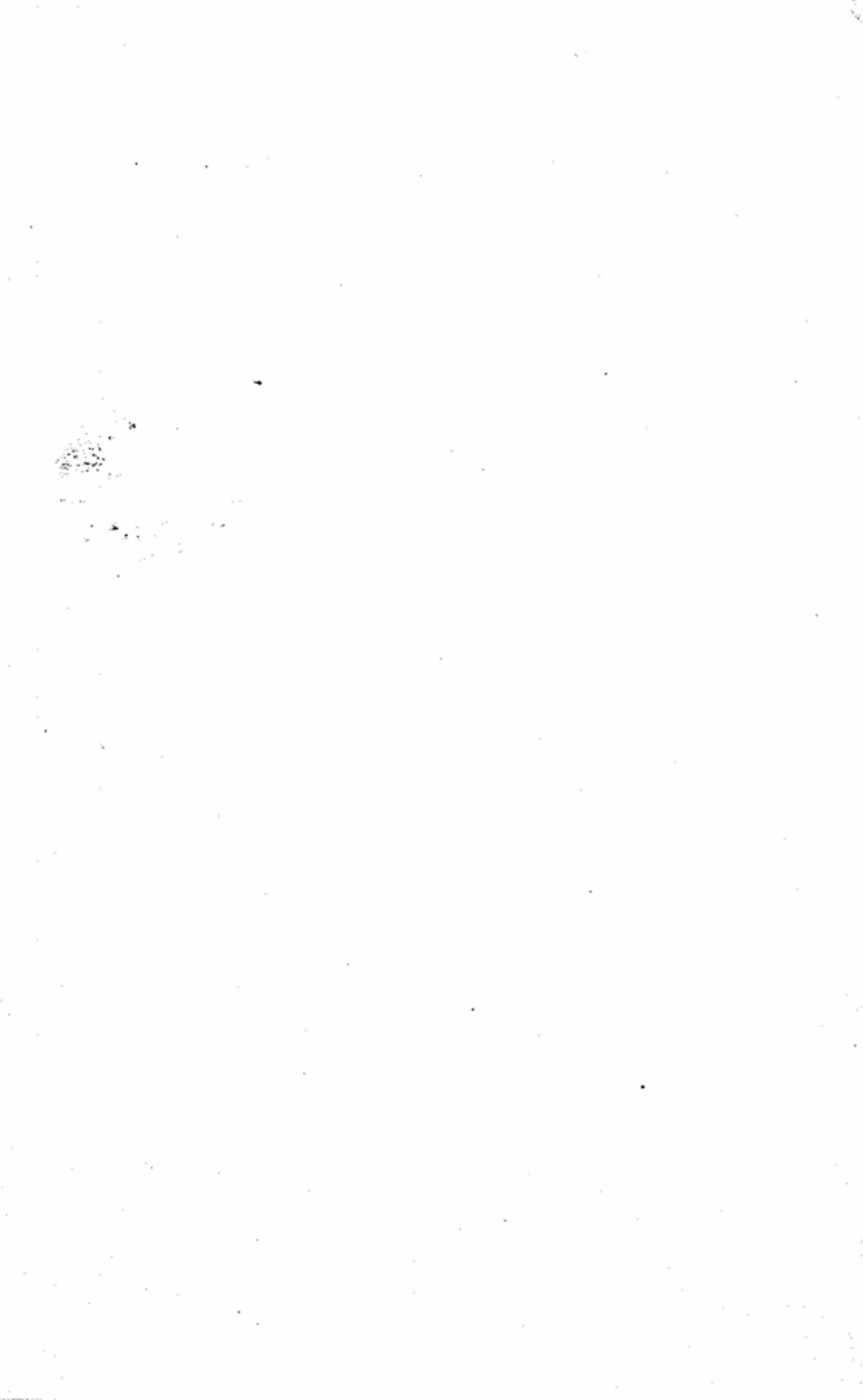
GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9009

CALL No. Sa8Km/Vya/K.V.

4727
A-11.
(SRIMANMAHABHARATAM)

A NEW EDITION 23205

MAINLY BASED ON 43 2009

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

2009

SMALYAPARVA IX.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Javaji Dadaji's "Nirnaya-sagar" Press.

BOMBAY.

1907.

Sa8Km

Vya/K.V.

23206

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 9.vv.9

Date. 23.7.57

Call No. Sa 8 Km

Vya/K.V.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

शल्यपर्व ९.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यबहुकोशानुसारेण

संशोध्य

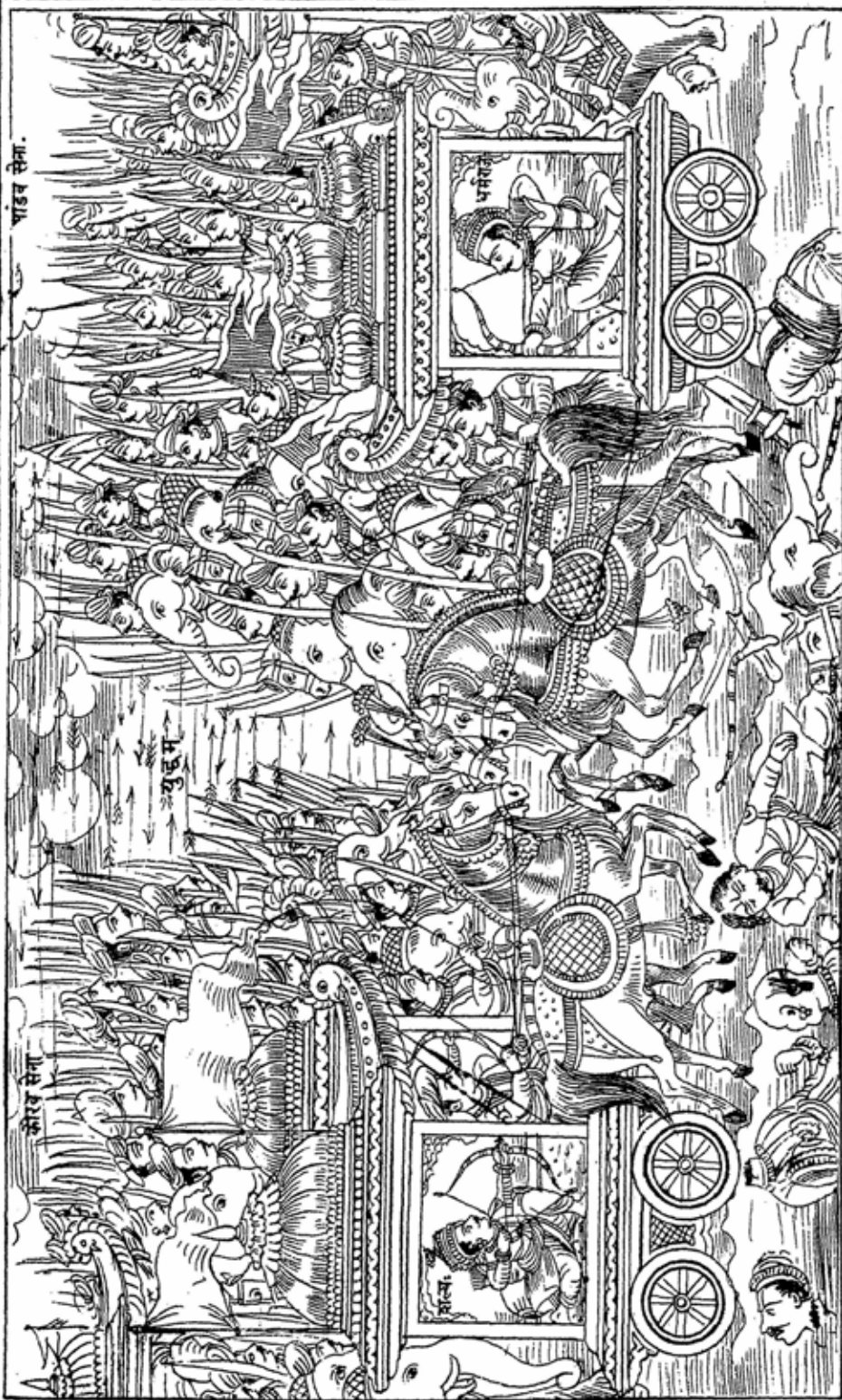
मुंबापुर्यां

जावजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८२९ वृषभनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

शल्यपर्व ९ ।

(अथ शल्यवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दुर्योधनेन शल्यस्य सेनापत्येऽभिषेचनपूर्वकं पुनर्युद्धाय निर्वाणम् ॥ १ ॥ सञ्जयाच्छल्यदुर्योधनादिवधश्रवणेन मूर्च्छितस्य धृतराष्ट्रस्य विदुरेण समाश्वासनम् ॥ २ ॥

॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं (व्यासं) चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
जनमेजय उवाच ।
एवं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
अल्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्वत वै द्विज ॥ १
विदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
पाण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः ॥ २
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्ष्व द्विजोत्तम ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्वरितं महत् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
ततः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
भृशं शोकार्णवे मग्नो निराशः सर्वतोऽभवत् ॥ ४
हाकर्ण हाकर्ण इति शोचमानो मुहुर्मुहुः ।
कृच्छ्रात्स्वशिविरं प्रायाद्धतशिष्टैर्नृपैः सह ॥ ५
स समाश्वास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ।
राजन्विभूतिमिच्छद्भिः सूतपुत्रमनुसरन् ॥ ६
स दैवं बलवन्मत्वा प्रभाते विमले सति ।
सङ्ग्रामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७
शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजसत्तमम् ।
रणाय निर्ययौ राजा हतशिष्टैर्नृपैः सह ॥ ८

ततः सुतमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डुसैन्येऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धू रणाजिरात् ।
अपसृत्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाग्रयात् ॥ ११
अथापराह्णे तस्याहः परिवार्य महारथैः ।
हृदादाहृत्य युद्धाय भीमसेनेन पातितः ॥ १२
तस्मिंस्तु निहते वीरे महेष्वासास्त्रयो रणे ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिर्जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ १३
ततः पूर्वाह्नसमये शिविरादेत्य सञ्जयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४
स प्रविश्य पुरीं सूतो भुजाबुच्छित्य दुःखितः ।
वेपमानस्ततो राज्ञः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५
धावतश्चाप्यपश्यत्स तत्रत्यान्पुरुषर्षभान् ।
नष्टचित्तानिवोन्मत्ताञ्शोकेन भृशदुःखितान् ॥ १६
दृष्ट्वैव च नराञ्शीघ्रं व्याजहारातिदुःखितः ।
अहो वत विपन्नोऽस्मि निधनेन महात्मनः ॥ १७
अहो सुबलवान्कालो गतिश्च परमा तथा ।
शुक्रतुल्यबलाः सर्वे यत्राहन्यन्त पार्थिवाः ॥ १८

अपराह्णे अपराधे ॥ १२ ॥

तं दृष्ट्वैव पुरे राजञ्जनः सर्वः स सञ्जयम् ।
 प्ररुद भयोद्विग्नो हा राजन्निति सुखरम् ॥ १९
 आकुमारं नरव्याघ्र तत्पुरं वै समन्ततः ।
 आर्तनादं महचक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ २०
 तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् ।
 ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१
 दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ।
 स्नुषाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ।
 तथाऽन्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैषिभिः ॥ २२
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति ।
 रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २३
 नातिहृष्टमनाः सूतो बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २४
 मद्राधिपो हतः शल्यः शकुनिः सौबलस्तथा ।
 उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २५
 संशप्तका हताः सर्वे काम्भोजाश्च शकैः सह ।
 म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६
 प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 उदीच्याश्च हताः सर्वे प्रतीच्याश्च नरोत्तमाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वे विनिहता नृप ॥ २७
 कर्णपुत्रो हतः शूरः सत्यसेनो महाबलः ॥ २८
 दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भग्नसक्थो महाराज शेते पांसुषु रूपितः ॥ २९
 धृष्टद्युम्नो हतो राजञ्छिखण्डी चापराजितः ।
 उत्तमौजा युधामन्युस्तथा सर्वे प्रभद्रकाः ॥ ३०
 पाञ्चालश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निषूदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३१
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
 रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३२
 निःशेषं शिविरं राजंस्तावकानां कृतं प्रभो ।
 पाण्डवानां च शूराणां समासाद्य परस्परम् ॥ ३३
 प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
 सप्त पाण्डवतः शिष्टा धार्तराष्ट्रास्त्रयो रथाः ॥ ३४

विलापयुक्तोपहतं इति ड. पाठः । विलापयुक्तं सुमहत इति घ.

ते चैव आतरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकिः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३५
 एते शेषा महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
 अक्षौहिणीनामष्टानां दशानां च न संशयः ॥ ३६
 एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः ।
 कालेन निहतं सर्वं जगद्वै भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा सर्वे नरा हताः ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 निपपात स राजेन्द्रो गतसत्त्वो महीतले ॥ ३८
 तस्मिन्निपतिते वीरे विदुरोऽपि महायशः ।
 निपपात महाराज शोकव्यसनकर्षितः ॥ ३९
 गान्धारी च महाभागा सर्वाश्च कुरुर्योषितः ।
 पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा घोरतरं वचः ॥ ४०
 निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदाऽऽसीद्राजमण्डलम् ।
 विलापयुक्तोपहतं चित्रं न्यस्तं पटे यथा ॥ ४१
 कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ ४२
 लब्ध्वा तु स नृपः प्राणान्वेपमानः सुदुःखितः ।
 निरीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३
 विद्धि क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ।
 ममानाथस्य सुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
 एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह ॥ ४४
 तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
 शीतैस्ते सिषिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ४५
 स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः ।
 तूष्णीमासीन्महीपालः पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ ४६
 निःश्वसञ्जिह्वग इव कुम्भक्षितोऽभवन्नृपः ॥ ४७
 सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
 तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४८
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९
 गच्छन्तु योषितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।

पाठः ॥ ४१ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तथेमे सुहृदः सर्वे मुह्यते मे मनो भृशम् ॥ ५०
 एवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
 विसर्जयामास शनैर्मुह्यमानः पुनःपुनः ॥ ५१
 निश्चक्रमुस्ततः सर्वाः स्त्रियो भरतसत्तम ।
 सुहृदश्च तथा सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५२
 ततो नरपतिस्तत्र लब्ध्वा संज्ञां परंतपः ।

गतिर्मे को भवेदद्य इति चिन्तासमाकुलः ।
 अपृच्छत्सञ्जयं तत्र रोदमानं भृशानुरम् ॥ ५३
 प्राञ्जलिं सञ्जयं दृष्ट्वा रोदमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञातीन्स्त्रियोऽथ निर्याप्य प्रविश्य विदुरः पुनः ॥ ५४
 राजानं शोचमानस्तु तं शोचन्तं मुहुर्मुहुः ।
 समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण च ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रेण सञ्जयस्य पुरतो दुर्योधनवचनानुस्मरणेन विलापः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 विसृष्टास्त्रथ नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 विललाप महाराज दुःखादुःखतरं गतः ॥ १
 सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्वन्पुनःपुनः ।
 बहु संचिन्तयित्वा तु सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 अहो वत महदुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
 क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः सूत शृणोमि वै ॥ ३
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं मुदृढं मम ।
 यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥ ४
 चिन्तयित्वा वचस्तेषां बालक्रीडां च सञ्जय ।
 अद्य चैव हताञ्श्रुत्वा दीर्यते मे भृशं मनः ॥ ५
 अन्धत्वाद्यदि पुत्राणां न मे रूपनिदर्शनम् ।
 पुत्रस्नेहकृता प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
 बालभावमतिक्रम्य यौवनस्थांश्च तानहम् ।
 श्रियं प्राप्तान्श्च ताञ्श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽनघ ॥ ७
 तानद्य निहताञ्श्रुत्वा हतैश्चर्यान्हतौजसः ।
 न लभेयं कचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ८
 एह्येहि वत्स राजेन्द्र ममानाथस्य पुत्रक ।
 त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिम् ९
 कथं त्वं पृथिवीपालांस्त्यक्त्वा तात समागतान् ।

शेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १०
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
 अन्धं वृद्धं च मां वीर विहाय क नु यास्यसि ॥ ११
 सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजसु मानिता ।
 कथं त्वं निहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ॥ १२
 को नु मामुत्थितः काले ताततातेति वक्ष्यति ।
 महाराजेति सततं लोकनाथेति चासकृत् ॥ १३
 परिष्वज्य च कं कण्ठे स्नेहेन क्लिन्नलोचनः ।
 अनुशास्ताऽस्मि कौरव्य तत्साधु वद मे वचः ॥ १४
 ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक ।
 भूयसी मम पृथ्वीयं तात पार्थस्य नो तथा ॥ १५
 भगदत्तः कृपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ १६
 अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः ।
 बृहद्रथश्च द्रुपश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७
 म्लेच्छाश्च शतसाहस्राः शकाश्च यवनैः सह ।
 सुदक्षिणश्च काम्भोजस्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥ १८
 भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽथ गौतमः ।
 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च शतायुश्चापि वीर्यवान् ॥ १९
 जलसन्धोऽथार्घ्यशृङ्गी राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
 अलम्बुसो वीरबाहुः सुबाहुश्च महारथः ॥ २०

सधूममिव अत्युष्णमित्यर्थः ॥ २ ॥ परिष्वज्य च मां कण्ठे
 स्नेहेन क्लिन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे

वचः इति ज्ञ. पाठः ॥ १४ ॥

एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
 मदर्थं प्रहरिष्यन्ति प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥ २१
 तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।
 योधयिष्याम्यहं पार्थान्पाञ्चालांश्चैव सर्वशः ॥ २२
 चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।
 सात्याकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ २३
 एकोऽप्येषां महाराज समर्थः संनिवारणे ।
 समरे पाण्डवेयानां संक्रुद्धो ह्यभिधावताम् ॥ २४
 किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः ।
 अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ॥ २५
 योत्स्यन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ।
 कर्ण एको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ॥ २६
 ते वै नृपतयो वीराः स्थास्यन्ति मम शासने ॥ २७
 यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न स संनह्यते राजन्निति मामब्रवीद्वचः ॥ २८
 एवं च वदतः सूत बहुशो मम सन्निधौ ।
 युक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवाग्रणे ॥ २९
 तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३०
 भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 शिखण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम् ॥ ३१
 द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३२
 कर्णश्च निहतः सङ्ख्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबलः ।
 भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 बाह्लिकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३३
 भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३४
 सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः ।
 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३५
 महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३६
 बृहद्बलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ३७

प्रतिमानं केतुभूतः ॥ ३७ ॥

आवन्त्यो निहतो यत्र त्रैगर्तश्च जनाधिपः ।
 संशप्तकाश्च निहताः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८
 अलम्बुसस्तथा राजन्राक्षसश्चाप्यलानुधः ।
 आर्य्यशृङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९
 नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
 म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४०
 शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
 निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४१
 एते चान्ये च बहवः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघवाहवः ।
 निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४२
 यत्र शूरा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ४३
 नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
 निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४४
 पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४५
 भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४६
 अहं वियुक्तस्तैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ।
 कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥ ४७
 नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादृते प्रभो ।
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्वन्धुर्जातिसंक्षये ॥ ४८
 न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादृते ।
 इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय ॥ ४९
 दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
 दुःशासनो विविंशश्च विकर्णश्च महाबलः ॥ ५०
 कथं हि भीमसेनस्य श्रोण्येऽहं शब्दमुत्तमम् ।
 एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ५१
 असक्रुद्धदत्तस्तस्य दुर्योधनवधेन च ।
 दुःखशोकाभिसंतप्तो न श्रोण्ये परुषा गिरः ॥ ५२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतवान्धवः ।
 मुहुर्मुहुर्ब्रूमानः पुत्राधिभिरभिभुतः ॥ ५३

विलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 दीर्घमुष्णं स निःश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥५४
 दुःखेन महता राजन्संतप्तो भरतर्षभः ।
 पुनर्गावल्गणिं सूतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रं च पातितम् ।
 सेनापतिं प्रणेतारं कमकुर्वत मामकाः ॥ ५६
 यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ।
 अचिरेणैव कालेन तं तं निघ्नन्ति पाण्डवाः ॥५७
 रणमूर्ध्नि हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना ।
 एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५८
 एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
 सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५९
 पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना ।
 दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशिष्यति ॥ ६०
 केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च ।
 तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स्मृतम् ॥ ६१
 यदब्रवीत्स धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।

तत्तथा समनुग्राहं वचनं सत्यवादिनः ॥ ६२
 दैवोपहतचित्तेन यन्मयाऽनुष्ठितं पुरा ।
 अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ॥ ६३
 को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते ।
 अर्जुनं वासुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ६४
 केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे ।
 वामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ६५
 कथं च वः समेतानां मद्रराजो महारथः ।
 निहतः पाण्डवैः सङ्ख्ये पुत्रो वा मम सञ्जय ॥ ६६
 ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
 यथा च निहतः सङ्ख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ६७
 पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥
 पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोभौ माधवौ युधि ।
 कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६९
 यद्यथा यादृशं चैव युद्धं वृत्तं च सांप्रतम् ।
 अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

केचित्सम्यक्प्रपश्यन्ति मूढास्तु न तथा परे इति ख. पाठः ।
 सम्यगवेक्ष्य निपुणं विभाव्यापि मूढास्तथाभूतं तद्वचः केचिन्न

पश्यन्तीति सम्बन्धः । तथाभूतं यथार्थम् ॥ ६१ ॥
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

* एतदनन्तरं झ. पाठे एकोऽध्यायोऽधिको दृश्यते ।

प्रक्षिप्तोऽध्यायः ॥

पार्थेन निहते कर्णे पाण्डवभयात्पलायमानां सेनां निवर्त्य दुर्योधनस्य पुनर्युद्धोद्यमः ॥ १ ॥

[सञ्जय उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथावृत्तो महान्क्षयः ।
 कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
 निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
 विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
 घोरे मनुष्यदेहानामाजौ नरवरक्षये ।
 यत्तत्कर्णे हते पार्थः सिंहनादमथाकरोत् ॥ ३
 तदा तव सुतान् राजन्प्राविशत्सुमहद्भयम् ॥ ४
 न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ।
 आसीदुद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५
 वणिजो नावि भिन्नायामगाधे विप्लवा इव ।

अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे किरीटिना ॥ ६
 सूतपुत्रे हते राजन्विब्रस्ताः शरविक्षताः ।
 अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहादिता इव ॥ ७
 भग्नशृङ्गा इव वृषा शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः ।
 प्रत्युपायाम सायाहे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ ८
 हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृता निशितैः शरैः ।
 सूतपुत्रे हते राजन्पुत्रास्ते प्राद्रवंस्ततः ॥ ९
 विध्वस्तकवचाः सर्वे कांदिशीका विचेतसः ।
 अन्योन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा भयादिशः ॥ १०
 मामेव नूनं वीभत्सुर्मामेव च वृकोदरः ।
 अभियातीति मन्वानाः पेतुर्मस्तुश्च भारत ॥ ११

अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।		ततो धनञ्जयो राजन्स्थानीकमगाहत ।	
आरुह्य जवसंपन्नाः पादातान्प्रजहुर्मयात् ॥	१२	विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डीवं व्याक्षिपन्धनुः ॥ ३४	
कुञ्जरैः स्यन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ।		कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ।	
पदातिसङ्घाश्चाश्वौघैः पलायद्भिर्भृशं हताः ॥	१३	अर्जुनं चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ३५	
व्यालतस्करसंकीर्णैः सार्थहीना यथा वने ।		विप्रहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिताः ।	
तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् ॥	१४	पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमाच्छन्पदातयः ॥ ३६	
हतारोहास्तथा नागाश्छिन्नहस्तास्तथाऽपरे ।		हत्वा तत्पुरुषानीकं पाञ्चालानां महारथः ।	
सर्वे पार्थमयं लोकमपश्यन्वै भयार्विताः ॥	१५	भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३७	
तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयार्वितान् ।		महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणमर्दनः ।	
दुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृतैवमब्रवीत् ॥	१६	पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशः ॥ ३८	
नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।		पारावतसवर्णाश्वं कोविदारवरध्वजम् ।	
जघने युध्यमानं मां तूर्णमश्वान्प्रचोदय ॥	१७	धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ३९	
समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः ।		गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनौ ।	
नोत्सहेताप्यतिक्रान्तुं वेलामिव महार्णवः ॥	१८	अचिरात्प्रत्यदृश्येतं माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ४०	
अथार्जुनं सगोविन्दं मानिनं च वृकोदरम् ।		चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष ।	
निहत्य शिष्टाञ्शत्रून् कर्णस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥	१९	हत्वा त्वदीयं सुमहत्सैन्यं शङ्खानथाधमम् ॥ ४१	
तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्यसदृशं वचः ।		ते सर्वे तावकान्प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् ।	
सूतो हेमपरिच्छन्नाऽशनैरश्वान्चोदयत् ॥	२०	अभ्यधावन्त निम्नन्तो वृषाञ्जित्वा वृषा इव ॥ ४२	
गजाश्वरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिष ।		सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः ।	
पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवन्शनकैरिव ॥	२१	अवस्थितं सव्यसाचीं क्षुक्रोध बलवन्नृप ॥ ४३	
तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।		तत एनं शरैः राजन्सहसा समवाकिरत् ।	
बलेन चतुरङ्गेण परिक्षिप्याहनच्छरैः ॥	२२	रजसा चोद्वतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ॥ ४४	
प्रत्ययुध्यन्तु ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् ।		अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।	
पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृहुस्तत्र नामनी ॥	२३	दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ४५	
अक्रुध्यत रणे भीमसैर्मृधे प्रत्यवस्थितैः ।		भज्यमानेषु सर्वेषु कुरुराजो विशांपते ।	
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं गदापाणिरयुध्यत ॥	२४	परेषामात्मनश्चैव सैन्ये ते समुपाद्रवत् ॥ ४६	
न तान्स्थस्यो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः ।		ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् ।	
योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यमुपाश्रितः ॥	२५	युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ॥ ४७	
जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।		त एनमभिगर्जन्तं सहिताः समुपाद्रवन् ।	
न्यवधीत्तावकान्सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥	२६	नानाशस्त्रसृजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४८	
पदातयो हि संरब्धास्त्यक्तजीवितवान्धवाः ।		दुर्योधनोऽप्यसंभ्रान्तस्तानरीन्यधमच्छरैः ॥ ४९	
भीममभ्यद्रवन्सङ्क्षेपे पतङ्गा इव पावकम् ॥	२७	तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।	
आसाद्य भीमसेनं ते संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।		यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ ५०	
विनेदुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥	२८	नातिदूरापयातं च कृतबुद्धिः पलायने ।	
श्येनवद्यचरद्भीमः खड्गेन गदया तथा ।		दुर्योधनः स्वकं सैन्यमपश्यद्भृशविक्षतम् ॥ ५१	
पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानां व्यपोथयत् ॥	२९	ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः ।	
हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।		हर्षयन्निव तान्योधांस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५२	
धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्यौ महाबलः ॥	३०	न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।	
धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् ॥	३१	यत्र यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ॥ ५३	
माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।		स्वल्पं चैव बलं तेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।	
जवेनाभ्यपतन्हृष्टा घ्नन्तो दुर्योधनं बलम् ॥	३२	यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ५४	
तस्याश्ववाहान्नुवहंस्ते निहत्य शितैः शरैः ।		विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।	
तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमवर्तत ॥	३३	अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ॥ ५५	

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृपेण कर्णवधदुःखितं दुर्योधनं प्रति स्वपरपक्षयोर्दौर्बल्यप्राबल्याभिधानपूर्वकमुपायं प्रदर्श्य संधिविधानम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो यथावृत्तो महान्क्षयः ।
कुरूणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
निहते सूतपुत्रे च फल्गुनेन महात्मना ।
विदुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु चासकृत् ॥ २
विमुखे तव पुत्रे च शोकोपहतचेतसि ।
भृशोद्विग्रेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३
ध्यायमानेषु योधेषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।
बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ॥ ४
अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
पतितानवनीपालान्ध्वजांश्चैव महात्मनाम् ।
रणे विनिहतान्नागान्दृष्ट्वा पत्नींश्च भारत ॥ ५
आयोधनं महाघोरं रुद्रस्याक्रीडसंनिभम् ।
अप्रख्यातिं गतानां तु राज्ञां शतसहस्रशः ॥ ६
कृपाविष्टः कृपो दृष्ट्वा वयःशीलसमन्वितः ।
अब्रवीच्च त्वेजसी सोऽभिसृत्य जनाधिपम् ।
दुर्योधनमनुक्रोशाद्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ७
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ८
न युद्धधर्मान्छ्रेयान्वै पन्था राजेन्द्र विद्यते ।
यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ९
पुत्रो भ्राता पिता चैव स्वसीयो मातुलस्तथा ।
संबन्धिवान्धवाश्चैव योद्धव्याः क्षत्रजीविनः ॥ १०

शेषास्त्वां पर्युपासहे इति ड. पाठः ॥ १२ ॥ कृष्णो नेत्रं

वधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने ।
ते स घोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ।
तदत्र प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः ॥ ११
हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पर्युपासहे ॥ १२
येषु भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
ते संत्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १३
वयं त्विह विनाभूता गुणवद्भिर्महारथैः ।
कृपणं वर्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्वहून् ॥ १४
सर्वैरथ च जीवद्भिर्विभत्सुरपराजितः ।
कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ॥ १५
इन्द्रकार्मुकवज्राभमिन्द्रकेतुमिवोच्छ्रितम् ।
वानरं केतुमासाद्य संचचाल महाचमूः ॥ १६
सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संमुह्यन्ते मनांसि नः ॥ १७
स्फुरन्तीव महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ १८
जाम्बूनदविचित्रं च धूयमानं महद्बलम् ।
दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्युदभ्रघनेष्विव ॥ १९
उह्यमानश्च कृष्णेन वायुनेव बलाहकः ।
तावकं तद्वलं राजन्नर्जुनोऽस्त्रविशारदः ।
गहनं शिशिरापाये ददाहाग्निरिवोल्बणः ॥ २०

नेता यस्य स तथा ॥ १५ ॥

सुखः साङ्ग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण युध्यताम् ।
मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ५६
शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।
द्विषतो भीमसेनस्य वशमेष्यथ विदुताः ॥ ५७
पितामहैराचरितं न धर्मं हानुमर्हथ ।
नान्यत्कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् ॥ ५८
न युद्धधर्मान्छ्रेयान्नि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
सुचिरेणार्जितलोकान्सद्यो युद्धात्समश्नुते ॥ ५९

तस्य तद्वचनं राज्ञः पूजयित्वा महारथाः ।
पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्प्रति ।
पराजयममृष्यन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ॥ ६०
ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणम् ।
तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ॥ ६१
युधिष्ठिरपुरोगांश्च सर्वसैन्येन पाण्डवान् ।
अन्वधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अध्यायः ॥

गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
 विश्वोभयन्तं सेनां वै त्रासयन्तं च पार्थिवान् ।
 धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २१
 त्रासयन्तं तथा योधान्धनुर्घोषेण पाण्डवम् ।
 भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २२
 सर्वलोकमहेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
 आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विरेजतुः ॥ २३
 अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 सङ्ग्रामस्यातिघोरस्य युध्यतां चाभितो युधि ॥ २४
 वायुनेव विधूतानि तव सैन्यानि गच्छता ।
 शरदम्भोदजालानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५
 तां नावमिव पर्यस्तां मञ्जमानां महार्णवे ।
 तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २६
 कनु ते सुतपुत्रोऽभूत्कनु द्रोणः सहात्मजः ।
 अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा कनु ॥ २७
 दुःशासनश्च ते भ्राता भ्रातृभिः सहितः कनु ॥ २८
 बाणगोचरसंप्राप्तं युध्यमानं जयद्रथम् ।
 संबन्धिनस्ते भ्रातृश्च सहायान्मातुलांस्तथा ।
 सर्वान्विक्रम्य मिषतो लोकमाक्रम्य मूर्धनि ॥ २९
 जयद्रथो हतो राजन्किनु शेषमुपासहे ।
 को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३०
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विदितानि महात्मनः ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषो धैर्याणि हरते हि नः ॥ ३१
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
 नागभग्नद्रुमा शुष्का नदीव प्रतिभाति मे ॥ ३२
 ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
 चरिष्यति महाराजः कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन् ॥ ३३
 सात्यकेश्वैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
 दारयेत गिरीन्सर्वाञ्जशोषयेच्चैव सागरान् ॥ ३४
 उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशांपते ।
 कृतं तत्सफलं सर्वं भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
 दुरासदं तदा गुप्तं व्यूढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु ।
 अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ३७
 आत्मनोऽर्थं त्वया लोको यत्नतः सर्व आहृतः ।
 स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ३८
 रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
 भिन्ने हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्रतम् ॥ ३९
 हीयमानेन वै सन्धिः पर्येष्व्यः समेन वा ।
 विग्रहो वर्धमानेन नीतिरेषा बृहस्पतेः ॥ ४०
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स्म बलशक्तितः ।
 अत्र ते पाण्डवैः सार्धं सन्धि मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४१
 न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
 स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ४२
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
 श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तुं पराभवम् ॥ ४३
 वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
 विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन च ॥ ४४
 'अजातशत्रुः कौरव्यो गुरुशुश्रूषणे रतः ।
 धृतराष्ट्रस्य वचनं नावमंस्थति धार्मिकः ॥ ४५
 कुर्वन्ति भ्रातरश्चास्य वचनं नात्र संशयः ॥' ४६
 यद्भूयाद्वि हृषीकेशो राजानमपराजितम् ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च सर्वे कुर्युरसंशयम् ॥ ४७
 नातिक्रमिष्यते कृष्णो वचनं पाण्डवस्य तु ।
 धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ४८
 एतत्क्षममहं मन्ये तव पार्थैरविग्रहम् ।
 न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यान्न प्राणपरिरक्षणात् ॥ ४९
 पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यसि ॥ ५०
 इति बृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥ ५१

वर्तमानस्य सङ्ग्रामस्य अभितो वध्यतां वध्यमानानां च अद्य
 सप्तदशाहानि जातानीत्यन्वयः । जातानीति शेषः ॥ २४ ॥
 अर्जुनं भीमसेनं च इति श्र. पाठः । असंशयं गतवैरमित्यर्थः

॥ ४७ ॥ वचनं कौरवस्य तु इति श्र. पाठः ॥ ४८ ॥
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुर्योधनेन कृपंप्रति कारणकथनपूर्वकं सन्ध्यनङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपस्विना ।
 निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशांपते ॥ १
 ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा तव पुत्रो महामनाः ।
 कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतपः ॥ २
 यत्किंचित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
 कृतं च भवता सर्वं प्राणान्संत्यज्य युध्यता ॥ ३
 गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
 पाण्डवैरतितेजोभिलोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो ह्यहम् ।
 न मां ग्रीणाति तत्सर्वं मुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५
 हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
 उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्य रोचते ॥ ६
 राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽस्मासु विश्वसेत् ७
 अक्षयूते च नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधनः ।
 स कथं मम वाक्यानि श्रद्धयाद्भूय एव तु ॥ ८
 तथा दूत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
 प्रलब्धश्च हृषीकेशस्तच्च कर्माविचारितम् ।
 स च मे वचनं ब्रह्मन्कथमेवाभिमन्यते ॥ ९
 विललाप च यत्कृष्णा सभामध्ये समेयुषी ।
 न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ १०
 एकप्राणाबुभौ कृष्णावन्योन्यमभिसंश्रितौ ।
 पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ॥ ११
 स्वस्तीयं निहतं दृष्ट्वा दुःखं स्वपिति केशवः ।
 कृतागसो वयं तस्य हितं मे स कथं चरेत् ॥ १२
 अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
 स कथं मद्विते यत्नं प्रकरिष्यति याचितः ॥ १३
 मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः ।
 प्रतिज्ञातं च तेनोग्रं भज्येतापि न संनमेत् ॥ १४
 उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंशदुभौ चाबद्धकङ्कटौ ।

कृतवैराबुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १५
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च कृतवैरौ मया सह ।
 तौ कथं मद्विते यत्नं कुर्यातां द्विजसत्तम ॥ १६
 दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
 परिक्रिष्टा सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
 तथा विवसनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः ।
 न निवारयितुं शक्याः संप्रामात्ते परंतपाः ॥ १८
 यदा च द्रौपदी क्रिष्टा मद्विनाशाय दुःखिता ।
 उग्रं तेपे तपः कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये ।
 स्थण्डिले नित्यदा शेते यावद्वैरस्य यातनम् ॥ १९
 निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ।
 कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा ॥ २०
 इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथंचन ।
 अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेयः कथं मया ॥ २१
 कथं च राजा भुक्त्वेमां पृथिवीं सागराम्बराम् ।
 पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथम् ॥ २२
 उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
 युधिष्ठिरं कथं पश्चादनुयास्यामि दासवत् ॥ २३
 कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 कृपणं वर्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकाम् ॥ २४
 नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तं स्निग्धं हितं त्वया २५
 न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथंचन ।
 सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परंतप ॥ २६
 नायं क्लीबायितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः ॥ २७
 इष्टं मे बहुभिर्यज्ञैर्दत्ता विप्रेषु दक्षिणाः ।
 प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्ध्नि च स्थितम्
 भृत्या मे सुभृतास्तात दीनश्चाभ्युद्धृतो जनः ।
 नोत्सहेऽद्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान्वक्तुमीदृशम् ॥ २९
 जितानि परराष्ट्राणि खराष्ट्रमनुपालितम् ।
 भुक्ताश्च विविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया ॥ ३०

पुरा यच्छ्रान्तमेवासीत् इति क. पाठः । पुरा यः शन्तमो
 नासीदद्य पश्यामि तं कथम् इति ऊ. पाठः ॥ ११ ॥

पितृणां गतमानृण्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ।
 न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राष्ट्रं कुतो यशः ।
 इह कीर्तिर्विचेतव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ३१
 वृथा च यत्क्षत्रियस्य निधनं तद्विगर्हितम् ।
 अधर्मः सुमहानेष यच्छयामरणं गृहे ॥ ३२
 अरण्ये यो विमुच्येत संग्रामे वा तनुं नृपः ।
 कतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३३
 कृपणं विलपन्नार्तो जरयाऽभिपरिप्लुतः ।
 म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३४
 त्यक्त्वा तु विविधान्भोगान्प्राप्तानां परमां गतिम् ।
 अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं यत्सलोकताम् ॥ ३५
 शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
 धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् ।
 शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवो वासस्त्रिविष्टपे ॥ ३६
 मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे ह्यप्सरसां गणाः ॥ ३७
 पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान्सुरसंसदि ।
 अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३८
 पन्थानममरैर्यान्तं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।
 अपि तत्संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ॥ ३९
 पितामहेन वृद्धेन तथाऽऽचार्येण धीमता ।
 जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ४०
 घटमाना मदर्थेऽस्मिन्हताः शूरा जनाधिपाः ।
 शेरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ४१
 उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः ।

त्यक्त्वा प्राणान्यथान्यायमिन्द्रसन्नसु धिष्ठिताः ॥
 तैः स्वयं रचितो मार्गो दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
 संपतद्भिर्महावेगैरितो यास्यामि सद्गतिम् ॥ ४३
 ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
 ऋणं तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४४
 पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् ।
 जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवम् ॥ ४५
 कीदृशं च भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
 सखिभिश्च विशेषेण प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४६
 सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवम् ।
 सुयुद्धेन हतः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४७
 सञ्जय उवाच ।
 एवं दुर्योधनेनोक्ते सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
 साधुसाध्विति राजानं क्षत्रियाः संवभाषिरे ॥ ४८
 पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
 सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४९
 ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
 ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ५०
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
 अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सन्नुश्च तेजलम् ॥ ५१
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
 पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजन्यवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

दुर्योधनेन सैनापत्यविधानप्रार्थनायां अश्वत्थाम्ना शल्यस्य सेनापतित्वविधानम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन शल्यप्रति सैनापत्य-
 स्वीकारप्रार्थना ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

अथ हैमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिनन्दिनः ।

सर्व एव महायोधास्तत्रतत्र समागताः ॥ १

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः ।

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ २

सुषेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् ।

विप्रवन्मरणं गृहे इति क. पाठः । विष्णुवन्मरणं गृहे इति ड.
 पाठः ॥ ३२ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

प्रस्थे शिखरे ॥ १ ॥

जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमुषितास्ततः ॥ ३
रणे कर्णे हते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः ।
नालभञ्जशर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४
तेऽब्रुवन्सहितास्तत्र राजानं शल्यसन्निधौ ।
कृतयत्ना रणे राजन्संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ५
कृत्वा सेनाप्रणेतारं परास्त्वं योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वयम् ॥ ६
ततो दुर्योधनः स्थिता रथे रथवरोत्तमम् ।
सर्वयुद्धविभावज्ञमन्तकप्रतिमं युधि ॥ ७
खड्गं प्रञ्चन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
व्याकोचपद्मपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८
स्थाणोवृषस्य सदृशं स्कन्धनेत्रगतिस्वरैः ।
पुष्टश्लिष्टायतभुजं सुविस्तीर्णवरोरसम् ॥ ९
बले जवे च सदृशमरुणानुजवातयोः ।
आदित्यस्यार्चिषा तुल्यं बुद्ध्या चोशनसा समं १०
कान्तिरूपमुखैश्चरैस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम् ।
काञ्चनोपलसंघातैः सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११
सुवृत्तोरुकटीजङ्घं सुपादं खड्गुलीनखम् ।
स्मृत्वा स्मृत्वैव तु गुणान्धात्रा यत्नाद्विनिर्मितं १२
सर्वलक्षणसंपन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
जेतारं तरसाऽरीणामजेयमरिभिर्वलात् ॥ १३
‘प्रयोगबलसंहारप्रायश्चित्तं सुमङ्गलम् ।
प्रयोगविनियोगौ च स्मृतिं यस्य गुणान्विदुः’ १४
दशजङ्गं यश्चतुष्पादमिष्वस्त्रं वेद तत्त्वतः ।
साङ्गास्तु चतुरो वेदान्सम्यगाख्यानपञ्चमान् १५
आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्वैतैरुग्रैर्महातपाः ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥ १६
तमप्रतिमकर्माणं रूपेणाप्रतिमं भुवि ।
पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ।
तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्चत्थामानमब्रवीत् ॥ १७

गुरुपुत्राद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
भवांस्तस्मान्नियोगाच्चे कोऽस्तु सेनापतिर्मम ।
यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्यामपाण्डवान् ॥ १८
द्रौणिखाच ।
अयं कुलेन रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ १९
भागिन्यान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः ॥ २०
एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥
तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः ।
परिवार्य स्थिताः शल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ॥ २२
युद्धाय च मतिं चक्रुरावेशं च परं ययुः ॥ २३
ततो दुर्योधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे ॥ २४
अयं स कालः संग्रामो मित्राणां मित्रवत्सल ।
यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः ॥ २५
स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
रणं याते च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥
दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो राजानं राजसन्निधौ ॥ २७
यत्र मां मन्यसे राजन्कुरुराज करोमि तत् ।
त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २८
दुर्योधन उवाच ।
सैनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलम् ।
सोऽस्मान्पाहि युधां श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवाहवे २९
अभिषिच्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।
जहि शत्रून्रणे वीर महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दुर्योधनेन शल्यस्य सेनापत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति शल्यवधविधानम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मदराजः प्रतापवान् ।
 दुर्योधनं तदा राजन्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १
 दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।
 यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्थौ रथिनावरौ ।
 न मे तुल्यावुभावेतौ बाहुवीर्ये कथंचन ॥ २
 उद्यतां पृथिवीं सर्वां समुरासुरमानवाम् ।
 योधयेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ३
 विजेष्यामि रणे पार्थान्सोमकांश्च समागतान् ।
 अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ॥ ४
 तं च व्यूहं विधास्यामि न क(त)रिष्यन्ति यं परे ।
 इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ॥ ५
 'अद्यैवाहं रणे सर्वान्पाञ्चालान्सह पाण्डवैः ।
 निहनिष्यामि वा राजन्स्वर्गं यास्यामि वा हतः ॥ ६
 अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ॥ ७
 अद्य पाण्डुसुताः सर्वे वासुदेवः ससात्यकिः ।
 पाञ्चालाश्चेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ ८
 विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्बलम् ।
 लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुजयोश्च बलं युधि ॥ ९
 अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारणैः ।
 यादृशं मे बलं बाहोः संपदस्त्रेषु या च मे ॥ १०
 अद्य मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्ते विविधाः क्रियाः ॥ ११
 अद्य सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ॥ १२
 द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रं च संयुगे ।
 विचरिष्ये रणमुखे प्रियार्थं तव कौरव ॥ १३
 सञ्जय उवाच ।'
 एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जसा ।
 अभ्यषिञ्चत सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।
 विधिना शास्त्रदृष्टेन क्लिष्टरूपो विशांपते ॥ १४

अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।
 तव सैन्येऽभ्यवाद्यन्त वादित्राणि च भारत ॥ १५
 हृष्टाश्चासंस्तथा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।
 तुष्टुवुश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ १६
 जय राजंश्चिरं जीव जहि शत्रून्समागतान् ।
 तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रशास्तु निहतद्विषम् ॥ १७
 त्वं हि शक्तो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।
 मर्त्यधर्माण इह तु किमु सञ्जयसोमकान् ॥ १८
 एवं संपूज्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ १९
 सञ्जय उवाच ।
 अभिषिक्ते तथा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।
 न कर्णव्यसनं किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत ॥ २०
 हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।
 मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्राजवशंगतान् ॥ २१
 प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।
 तां रात्रिं सुखिता सुप्ता हर्षचित्ता च साभवत् ॥ २२
 सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
 वार्ष्णेयमब्रवीद्वाक्यं सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ २३
 मद्रराजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।
 सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २४
 एतज्ज्ञात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।
 भवान्नेता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५
 तमब्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपम् ।
 आर्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत ॥ २६
 वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।
 कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ॥ २७
 यादृग्भीष्मस्तथा द्रोणो यादृक्कर्णश्च संयुगे ।
 तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥ २८
 युध्यमानस्य तस्याहं चिन्तयानश्च भारत ।

योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥ २९
 शिखण्ड्यर्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत ।
 धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ॥ ३०
 मद्राजो महाराजः सिंहद्विरदविक्रमः ।
 विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्त्रिव ॥ ३१
 तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
 त्वामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३२
 स त्वमेको हि लोकेऽस्मिन्नान्यस्तत्तः पुमान्भवेत् ।
 मद्राजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
 अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ।
 तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ॥ ३४
 सौतेः पश्चादसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ।
 तवैव हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
 तस्मिन्हते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ३५
 एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम सांप्रतम् ।
 प्रत्युद्याहि रणे पार्थ मद्राजं महारथम् ॥ ३६
 जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा ॥ ३७

न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३८
 द्रोणभीष्मार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम् ।
 मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥ ३९
 यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
 तदर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ४०
 सञ्जय उवाच ।
 एतावदुक्त्वा वचनं केशवः परवीरहा ।
 जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ४१
 केशवे तु तदा याते धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विमृज्य सर्वान्भ्रातृंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् ।
 सुष्वाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ४२
 ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निधने हृष्टाः सुपुपुस्तां निशां तदा ॥ ४३
 गतज्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथम् ।
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं च मुदितं निशि ।
 सूतपुत्रस्य निधनाज्जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उभयसैन्यानां व्यूहरचनापूर्वकं द्वन्द्वीभूय युद्धाय निर्गमनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 व्यतीतायां रजण्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
 अब्रवीत्तावकान्सर्वान्सन्नहन्तां महारथाः ॥ १
 राज्ञश्च मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः ।
 अयोजयन्स्थास्तूर्णं पर्यधावंस्तथा परे ॥ २
 अकल्पयन्त च मातङ्गाः समनहन्त पत्तयः ।
 हयानास्तरणोपेतांश्चक्रुरन्ये सहस्रशः ॥ ३
 वादित्राणां च निनदः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 योधानां सैन्यमुख्यानामन्योन्यं प्रतिगर्जताम् ॥ ४
 ततो बलानि सर्वाणि हतशिष्टानि भारत ।
 संनद्धानि व्यदृश्यन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५
 शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः ।

प्रविभज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
 ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ।
 अन्ये च पार्थिवाः शेषाः समयं चक्रुरादृताः ॥ ७
 'अद्याचार्यसुतो द्रौणिर्नैको युध्येत शत्रुभिः ।'
 न न एकेन योद्धव्यं कथंचिदपि पाण्डवैः ॥ ८
 यो ह्येकः पाण्डवैर्युध्येद्यो वा युध्यन्तमुत्सृजेत् ।
 स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः ।
 अन्योन्यं परिरक्षद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ ९
 एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तत्र महारथाः ।
 मद्राजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् ॥ १०
 तथैव पाण्डवा राजन्व्यूहं सैन्यं महारणे ।

अभ्ययुः कौरवान्युद्धे योत्स्यमानाः समन्ततः ११
 ततो बलं समभवत्क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ।
 समुद्धतार्णवाकारमुदीर्णरथकुञ्जरम् ॥ १२
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 द्रोणस्य चैव भीष्मस्य राधेयस्य च मे श्रुतम् ।
 पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३
 कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ।
 भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४
 सञ्जय उवाच ।
 क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्चसंक्षयम् ।
 शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५
 आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा ॥ १६
 हते द्रोणे च भीष्मे च सूतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थात्रणे सर्वाग्निहनिष्यति मारिष ॥ १७
 तामाशां हृदये कृत्वा समाश्वस्य च भारत ।
 मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ।
 नाथवन्तं तदाऽऽत्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १८
 यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचकिरे ।
 तदा राजन्धार्तराष्ट्रान्प्रविवेश महद्भयम् ॥ १९
 तान्समाश्वास्य तु तदा मद्राजः प्रतापवान् ।
 व्यूहं व्यूहं महाराज सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ २०
 प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्राजः प्रतापवान् ।
 विधून्वन्कार्मुकं चित्रं भारद्वाजं वेगवत्तरम् ।
 रथप्रवरमास्थाय सैन्धवाश्च महारथः ॥ २१
 तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽशोभयद्रथम् ।
 स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्शनः ।
 तस्थौ शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ॥ २२
 प्रयाणे मद्राजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः ।
 मद्रकैः सहितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ॥ २३
 सव्येऽभूत्कृतवर्मा च त्रिगर्तैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनैः सह ॥ २४
 अश्वत्थामा पृष्ठतोऽभूत्काम्भोजैः परिवारितः ।
 दुर्योधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः ॥ २५

हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ।
 प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६
 पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूहं सैन्यमरिंदमाः ।
 त्रिधाभूता महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
 शल्यस्य वाहिनीं हन्तुमभिदुद्रुवुराहवे ॥ २८
 ततो युधिष्ठिरो राजा खेनानीकेन संवृतः ।
 शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभः ॥ २९
 हार्दिक्यं च महेष्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा ।
 संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभिविदुद्रुवे ॥ ३०
 गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान्युधि ॥ ३१
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुल्लूकं च महारथम् ।
 ससैन्यौ सहसैन्यौ तावुपतस्थतुराहवे ॥ ३२
 तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवात्रणे ।
 अभ्यवर्तन्त संकुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे जयद्रथे ।
 कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ॥ ३४
 संरब्धेषु च पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ।
 मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५
 सञ्जय उवाच ।
 यथा वयं परे राजन्युद्धाय समुपस्थिताः ।
 यावच्चासीद्बलं शिष्टं सङ्ग्रामे तन्निबोध मे ॥ ३६
 एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ।
 दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ३७
 पूर्णे शतसहस्रे द्वे हयानां तत्र भारत ।
 पत्तिकोट्यस्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ३८
 रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः ।
 दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९
 एतद्बलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ।
 एत एव समाजगम्युद्धाय भरतर्षभ ॥ ४०
 एवं विभज्य राजेन्द्र मद्राजमते स्थिताः ।

पाण्डवान्प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१
तथैव पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः ।
उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ४२
एवमेते बलौघेन परस्परवधैषिणः ।

उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वा सन्ध्यां प्रति प्रभो ॥ ४३
ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
तावकानां परेषां च निम्नतामितरेतरम् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अष्टादशदिवसयुद्धारम्भः ॥ १ ॥ संकुलयुद्धम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां भयवर्धनम् ।
सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १
नरा रथा गजौघाश्च वाजिनश्च सहस्रशः ।
वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २
गजानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्वनो महान् ।
अश्रूयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३
नागैरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽपतन् ।
व्यद्रवन्त रणे भीता द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४
हयौघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५
सादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान् ।
विचरन्तो रणेऽभ्यघ्नन्प्रासशक्त्यृष्टिभिस्तथा ॥ ६
धन्विनः पुरुषाः केचित्परिवार्य महारथान् ।
एकं बहव आसाद्य प्रैषयन्त्यमसादनम् ॥ ७
नागान्स्थवरांश्चान्ये परिवार्य महारथाः ।
सोत्तरा युधि निर्जघ्नुर्द्रवमाणं महारथम् ॥ ८
तथा च रथिनं कुद्धं विकिरन्तं शरान्बहून् ।
नागा जघ्मुर्महाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९
नागा नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
शक्तितोमरनाराचैर्निजघ्नुस्तत्र भारत ॥ १०
पादातानवमृद्नन्तो रथवारणवाजिनः ।
रणमध्ये व्यदृश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११
हयाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः ।
हंसा हिमवतः प्रस्थे पिवन्त इव मेदिनीम् ॥ १२
तेषां तु वाजिनां भूमिः खुरैश्चित्रा विशापते ।

अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविक्षता ॥ १३
वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
पत्तीनां चापि शब्देन नागानां वृंहितेन च ॥ १४
वादित्राणां च घोषेण शङ्खानां निनदेन च ।
अभवन्नादिता भूमिर्निर्घातैरिव भारत ॥ १५
धनुषां कूजमानानां शस्त्रौघानां च पात्यताम् ।
कवचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६
बहवो बाहवश्छिन्ना नागराजकरोपमाः ।
उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७
शिरसां च महाराज पततां धरणीतले ।
च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८
शिरोभिः पतितैर्भाति रुधिराद्रैर्वसुंधरा ।
तपनीयनिभैः काले नलिनैरिव भारत ॥ १९
उद्धूतनयनैस्तैस्तु गतसत्तैः सुविक्षतैः ।
व्यभ्राजत मही राजन्पुण्डरीकैरिवावृता ॥ २०
बाहुभिश्चन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः ।
पतितैर्भाति राजेन्द्र महाशक्रध्वजैरिव ॥ २१
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाहवे ।
हस्तिहस्तोपमैर्जज्ञे संवृतं तद्रणाङ्गणम् ॥ २२
कबन्धशतसंकीर्णं छत्रचामरसंकुलम् ।
सेनावनं तच्छुशुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३
तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवत् ।
दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ २४
मातङ्गाश्चाप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः ।
पतन्तस्तत्र तत्रैव छिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५
गजानीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः ।

व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ २६
 ते गजा घनसंकाशाः पेतुरुर्व्यां समन्ततः ।
 वज्रनुन्ना इव वभुः पर्वता युगसंक्षये ॥ २७
 हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले ।
 राशयः स्रग्प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८
 संजज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
 शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९
 भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला ।
 मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
 कवचोष्णीपसंछन्ना पताकारुचिरद्रुमा ।
 चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणूरगसंवृता ॥ ३१
 शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धनी ।
 प्रावर्तत नदी रौद्रा कुरुसृञ्जयसंगमे ॥ ३२
 तां नदीं परलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
 तेरुर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघवाहवः ॥ ३३
 वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे विशांपते ।
 चतुरङ्गक्षये धोरे युद्धे देवासुरोपमे ॥ ३४
 व्याक्रोशन्वान्धवानन्ये तत्र तत्र परंतप ।
 क्रोशद्भिर्दयितैरन्ये भयार्ता न निवर्तिरे ॥ ३५
 निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च मोह्यांचक्रतुः परान् ॥ ३६
 सा वध्यमाना महती सेना तव नराधिप ।

अमुद्यत्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ ३७
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनंजयौ ।
 दध्मन्तुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च चक्रतुः ॥ ३८
 श्रुत्वैव तु महाशब्दं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
 धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्राजमभिद्रुतौ ॥ ३९
 तत्राश्रयमपश्याम धोररूपं महद्भयम् ।
 शल्येन संगताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४०
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
 अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीषन्तौ बलं तवा ॥ ४१
 ततोऽभ्यावर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
 शरैः प्रणुन्नं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२
 वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
 भेजे दश दिशो राजन्प्रणुन्ना शरवृष्टिभिः ॥ ४३
 हाहाकारो महाञ्जज्ञे योधानां तत्र भारत ।
 तिष्ठतिष्ठेति चाप्यासीद्वावितानां महात्मनाम् ॥ ४४
 क्षत्रियाणां तथाऽन्योन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ।
 प्राद्रवन्नेव संभगाः पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४५
 त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्भ्रातृनथ पितामहान् ।
 मातुलान्भागिनेयांश्च वयस्यानपि भारत ॥ ४६
 हयान्द्विपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः ।
 आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नकुलेन कर्णपुत्राणां त्रयाणां मारणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तत्प्रभयं बलं दृष्ट्वा मद्राजः प्रतापवान् ।
 उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्चान्महाजवान् ॥ १
 एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
 अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
 न समर्था हि मे पार्थाः स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३

न निवर्तिरे न निवर्तिताः ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथिः ।
 यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
 आपतन्तं च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
 दधारैको रणे शल्यो वेलोद्वृत्तमिवार्णवम् ॥ ५
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिष ।
 व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६
 मद्राजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्ठितम् ।

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

कुरवः सङ्घवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ७
 तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु सर्वशः ।
 प्रावर्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ॥ ८
 समाच्छिचित्रसेनं तु नकुलो युद्धदुर्मदः ।
 तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकधारिणौ ॥ ९
 मेघाविव यथोद्धृतौ दक्षिणोत्तरवर्षिणौ ।
 शरतोयैः सिषिचतुस्तौ परस्परमाहवे ॥ १०
 नान्तरं तत्र पश्यामः पाण्डवसेतरस्य च ।
 उभौ कृतास्त्रौ बलिनौ रथचर्याविशारदौ ।
 परस्परवधे यतौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ ११
 चित्रसेनस्तु भलेन पीतेन निशितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिन्नद्वनुः ॥ १२
 अथैनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्गवः शिलाशितैः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्षयत् ॥ १३
 हयांश्वास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४
 स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिशङ्ग इव पर्वतः ॥ १५
 स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च ।
 रथादवातरद्वीरः शैलाग्रादिव केसरी ॥ १६
 पद्मामापततस्तस्य शरवृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७
 चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः ।
 आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८
 सकुण्डलं समुकुटं सुनसं स्वायतेक्षणम् ।
 चित्रसेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः ॥ १९
 स पपात रथात्तस्मादिवाकरसमद्युतिः ॥ २०
 चित्रसेनशिरस्तत्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 साधुवादस्वनांश्चक्रुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २१
 विशस्तं आतरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ ।
 सुशर्मा सत्यसेनश्च मुञ्चन्तौ विविधाञ्शरान् ॥ २२
 ततोऽभ्यधावतां तूर्णं पाण्डवं रथिनां वरम् ।
 जिघांसन्तौ यथा नागं व्याघ्रौ राजन्महावने ॥ २३
 तावभ्येत्य महाबाहु द्वावप्यतिमहारथौ ।

शरौघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २४
 स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वेगवान् ।
 अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ २५
 तस्य तौ आतरौ राजञ्शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशांपते ॥ २६
 ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
 जघान निशितैर्बाणैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २७
 ततः सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्गवं शिलाशितम् ।
 धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २८
 अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
 सत्यसेनः सुशर्मा च पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ २९
 अविध्यत्तावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि ३०
 सुशर्मा तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्वनुः ।
 चिच्छेद प्रहसन्पुद्गे क्षुरप्रेण महारथः ॥ ३१
 अथान्यद्वनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुशर्माणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ ३२
 सत्यसेनस्य स धनुर्हस्तावापं च मारिष ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ ३३
 अथान्यद्वनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ।
 शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम् ॥ ३४
 सन्निवार्य तु तान्बाणान्नकुलः परवीरहा ।
 सत्यसेनसुशर्माणौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत ॥ ३५
 तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक्पृथगजिह्वगैः ।
 सारथिं चास्य राजेन्द्र शितैर्विव्यधतुः शरैः ॥ ३६
 सत्यसेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३७
 स रथेऽतिरथस्तिष्ठन्त्यशक्तिं परामृशत् ॥ ३८
 खर्णदण्डामकुण्ठाग्रां तैलधौतां सुनिर्मलाम् ।
 लेलिहानामिव विभो नागकन्यां महाविषाम् ॥ ३९
 समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ४०
 सा तस्य हृदयं गत्वा विभेद शतधा नृप ।
 स पपात रथाद्धर्मिं गतसत्वोऽल्पचेतनः ॥ ४१

आतरं निहतं दृष्ट्वा सुशर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४२
 चतुर्भिश्चतुरो बाहान्ध्वजं छित्त्वा च पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ॥ ४३
 नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथम् ।
 सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन्पितरं रणे ॥ ४४
 ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ।
 शुशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्थ इव केसरी ॥ ४५
 अन्यत्कार्मुकमादाय सुशर्माणमयोधयत् ॥ ४६
 तत्र तौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
 परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४७
 सुशर्मा तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
 सुतसोमं तु विंशत्या बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
 शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान् ४९
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
 आकर्णपूर्णं चिक्षेप कर्णपुत्राय संयुगे ॥ ५०
 तस्य तेन शिरः कायाज्जहार नृपसत्तम ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५१
 स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
 नदीवेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ॥ ५२
 कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
 प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ५३
 तां तु सेनां महाराज मदराजः प्रतापवान् ।
 अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५४
 विभीस्तस्यौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
 सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ५५
 तावकाः समरे राजत्रक्षिता दृढधन्वना ।

प्रत्युद्ययुश्च तांस्ते तु समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५६
 मदराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।
 स्थिता राजन्महासेना योद्धुकामा समन्ततः ॥ ५७
 सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५८
 परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 बाणशङ्खरवांस्तीव्रान्क्ष्वेलाश्च विविधा दधुः ॥ ५९
 तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
 परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ६०
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरूणां भयवर्धनम् ।
 तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ६१
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशंपते ।
 अभीतानां तथाऽऽसीत्तद्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ६२
 ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान्रणे ।
 अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ॥ ६३
 तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 अभ्यधावन्ततांसेनां विसृजन्तः शिताञ्शरान् ६४
 पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत ।
 न च जञ्जुस्त्वनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ६५
 आपूर्यमाणा निशितैः शरैः पाण्डवचोदितैः ।
 हतप्रवीरा विध्वस्ता वार्यमाणा समन्ततः ।
 कौरव्यवध्यत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६६
 तथैव पाण्डवं सैन्यं शरैः राजन्समन्ततः ।
 रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६७
 ते सेने भृशसंतप्ते वध्यमाने परस्परम् ।
 व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६८
 आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संकलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तस्मिन्विलुलिते सैन्ये वध्यमाने परस्परम् ।

द्रवमाणेषु योधेषु विद्रवत्सु च दन्तिषु ॥ १
 कूजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।

निहतेषु महाराज हयेषु बहुधा तदा ॥ २
 प्रक्षये दारुणे घोरे संहारे सर्वदेहिनाम् ।
 नानाशस्त्रसमावापे व्यतिषक्तरथद्विपे ॥ ३
 हर्षणे युद्धशौण्डानां भीरूणां भयवर्धने ।
 गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैषिषु ॥ ४
 प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
 संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
 पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शरैः ।
 तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
 पूर्वाह्णे चापि संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
 लब्धलक्षाः परे राजत्रक्षितास्तु महात्मना ।
 अयोधयंस्तव बलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ८
 बलिभिः पाण्डवैर्दृष्टैर्लब्धलक्षैः प्रहारिभिः ।
 कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निभयाकुला ॥ ९
 तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्वलाम् ।
 उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुसुतान्प्रति ॥ १०
 मद्रराजः सुसंकुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
 अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥ ११
 पाण्डवा अपि भूपाल समरे जितकाशिनः ।
 मद्रराजं समासाद्य विभिदुर्निशितैः शरैः ॥ १२
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथः ।
 अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १३
 प्रादुरासन्निमित्तानि नानारूपाण्यनेकशः ।
 चचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४
 [सदण्डशूला दीप्ताग्रा दीर्यमाणाः समन्ततः ।]
 उल्कां भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम् ॥ १५
 मृगाश्च महिषाश्चापि पक्षिणश्च विशांपते ।
 अपसव्यं तदा चक्रुः सेनांते बहुशो नृप ॥ १६
 [भृगुसुनुधरापुत्रौ शशिजेन समन्वितौ ।
 चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभूभुजाम् ॥ १७
 शस्त्राग्रेष्वभवज्ज्वाला नेत्राण्याहत्य वर्षती ।

शिरःखलीयन्त भृशं काकोलकाश्च केतुषु] ॥ १८
 ततस्तद्युद्धमत्युग्रमभवत्सहचारिणाम् ।
 तथा सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप ॥ १९
 अभ्यघ्नत्कौरवो राजा पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सहस्रदृक् ॥ २०
 अभ्यवर्षत धर्मात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २१
 द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धृष्टद्युम्नं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ॥ २२
 एकैकं दशभिर्बाणैर्विव्याध स महाबलः ।
 ततोऽसृजद्बाणवर्षं धर्मान्ते मघवानिव ॥ २३
 ततः प्रभद्रका राजन्सोमकाश्च सहस्रशः ।
 पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २४
 भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः ।
 हादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्जराः ॥ २५
 द्विरदास्तुरगाश्चार्ताः पत्तयो रथिनस्तथा ।
 शल्यस्य बाणैरपतन्वभ्रमुर्व्यनदंस्तथा ॥ २६
 आविष्ट इव मद्रेशो मन्थुना पौरुषेण च ।
 प्राच्छादयदरीन्सङ्ख्ये कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विनर्दमानो मद्रेशो मेघहादो महाबलः ॥ २७
 सा वध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २८
 तां संमर्द्य शतैः सङ्ख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
 बाणवर्षेण महता युधिष्ठिरमताडयत् ॥ २९
 तमापतन्तं जात्यश्वैः कुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
 अवारयच्छरैस्तीक्ष्णैर्महाद्विपमिवाङ्कुशैः ॥ ३०
 तस्य शल्यः शरं घोरं मुमोचाशीविषोपमम् ।
 सोऽभ्यविध्यन्महात्मानं वेगेनाभ्यपतच्च गाम् ॥ ३१
 ततो वृकोदरः कुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ३२
 द्रौपदेयाश्च शत्रुघ्नं शूरमार्तायनिं शरैः ।
 अभ्यवर्षन्महाराज मेघा इव महीधरम् ॥ ३३

भुवि । सर्वभूभुजां कृत्स्नपृथ्वीपतीनां पाण्डुपुत्राणां
 पाण्डवानां चरमं विलोमगणनया प्रथमं युधिष्ठिरमभिलक्ष्य
 शुक्रभौमबुधाः सप्तमस्थाने बलावहाः आसन् । एतच्च सर्वभू-

भुजामिति फलस्य जनकमित्यर्थः ॥ १७ ॥ आहस्य सृष्ट्वा ।
 वर्षती भुवि पतन्ती ॥ १८ ॥

ततो दृष्ट्वा वार्यमाणं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 कृतवर्मा कृपश्चैव संकुद्वावभ्यधावताम् ॥ ३४
 उल्लूकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 समागम्याथ शनकैरश्वत्थामा महाबलः ।
 तव पुत्राश्च कात्स्न्येन जुगुप्सुः शल्यमाहवे ॥ ३५
 भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः ।
 बाणवर्षेण महता कुद्गरूपमवारयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो बाणवर्षैरपीडयत् ॥ ३६
 द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३७
 दुर्योधनो युधांश्रेष्ठ आहवे केशवार्जुनौ ।
 समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहनद्रली ॥ ३८
 एवं द्रुपदशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
 घोररूपाणि चित्राणि तत्रतत्र विशांपते ॥ ३९
 ऋक्षवर्णाञ्जघानाश्चान्भोजो भीमस्य संयुगे ।
 सोऽवतीर्य रथोपस्थाद्वताश्चात्पाण्डुनन्दनः ।
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ४०
 प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्चान्स मदराद् ।
 ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४१
 गौतमः पुनराचार्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान्यत्नवत्तरम् ॥ ४२
 द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविद्ध्यदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धो हसन्निव ॥ ४३
 [पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्चांस्तथाऽऽहवे ।
 सोऽवतीर्य रथाचूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः ॥ ४४
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान्तरं च कृतवर्मणः ।
 कृतवर्मा त्ववपुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४५
 शल्योऽपि राजन्संकुद्धो निघ्नन्सोमकपाण्डवान् ।
 पुनरेव शितैर्वाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४६
 तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदश्य दशनच्छदम् ।

विनाशयाभिसंधाय गदामादाय वीर्यवान् ॥ ४७
 यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
 गजवाजिमनुष्याणां देहान्तकरणीमिति ॥ ४८
 हेमपट्टपरिक्षिप्तामुल्कां प्रज्वलितामिव ।
 शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयोमयीम् ४९
 चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव ।
 वसामेदोपदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ५०
 पटुघण्टाशतरवां वासवीमशनीमिव ।
 निर्मुक्ताशीविषाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ५१
 त्रासनीं सर्वभूतानां स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
 मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारणीम् ॥ ५२
 यया कैलासभवने महेश्वरसखं बली ।
 आह्वयामास कौन्तेयः संकुद्धमलकाधिपम् ॥ ५३
 यया मायामयान्दृष्टान्सुबहून्धनदालये ।
 जघान गुह्यकान्क्रुद्धो मन्दारार्थे महाबलः ।
 निवार्यमाणो बहुभिद्रौपद्याः प्रियमास्थितः ॥ ५४
 तां वज्रमणिरत्नौघकल्पाणां वज्रगौरवाम् ।
 समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यपतद्रणे ॥ ५५
 गदया युद्धकुशलस्तया दारुणनादया ।
 पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान् ॥ ५६
 ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् ।
 निचखान नदन्वीरोवर्मभिच्चा च सोभ्ययात् ५७
 वृकोदरस्त्वसंभ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ।
 यन्तारं मदराजस्य निर्विभेद तदा हृदि ॥ ५८
 स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वित्रस्तमानसः ।
 पपाताभिमुखो भीमं मदराजस्त्वपाक्रमत् ॥ ५९
 कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।
 गदामाश्रित्य धर्मात्मा प्रत्यभिन्नमवैक्षत ॥ ६०
 ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 ते दृष्ट्वा कर्म संग्रामे घोरमक्लिष्टकर्मणः ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

शल्यभीमयोर्गदायुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

पतितं प्रेक्ष्य यन्तारं शल्यः शैक्यायसीं गदाम् ।
 आदाय तरसा राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १
 तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
 सशङ्गमिव कैलासं सवज्रमिव वासवम् ॥ २
 सशलमिव हर्यक्षं सचक्रमिव चक्रिणम् ।
 सशक्तिमिव सेनान्यं वने मत्तमिव द्विपम् ।
 जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३
 ततः शङ्खप्रणादश्च तूर्याणां च सहस्रशः ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणां हर्षवर्धनः ॥ ४
 प्रैक्षन्त सर्वतस्तौ हि योधा मत्ताविव द्विपौ ।
 तावकाश्चापरे चैव साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ५
 न हि मद्राधिपादन्यो रामाद्वा यदुनन्दनात् ।
 सोऽमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६
 तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः ।
 सोऽमुत्सहते नान्यः पुमान्युधि वृकोदरात् ॥ ७
 तौ वृषाविव नर्दन्तौ मण्डलानि विचेरतुः ।
 आवर्तितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ॥ ८
 मण्डलावर्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च ।
 निर्विशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ९
 तप्तहेममयैः शुभ्रैर्भूव भयवर्धिनी ।
 अग्निज्वालैरिवावद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ॥ १०
 तथैव चरतो मार्गान्मण्डलेषु महात्मनः ।
 विद्युदभ्रप्रतीकाशा भीमस्य शुशुभे गदा ॥ ११
 ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा ।
 दह्यमानेव खे राजन्साऽसृजत्पावकार्षिणः ॥ १२
 तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा ।
 अङ्गारवर्षं मुमुचे तदद्भुतमिवामवत् ॥ १३
 दन्तैरिव महानागौ शङ्खैरिव महर्षभौ ।
 तौ विरेजतुरन्योन्यं गदाग्राभ्यां परिक्षितौ ॥ १४
 तौ गदाभिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिराक्षितौ ।

प्रेक्षणीयतरावास्तां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५
 गदया मद्रराजस्य सव्यदक्षिणमाहतः ।
 भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलो यथा ॥ १६
 तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 शल्यो न विव्यथे राजन्दन्तिनेव महागिरिः ॥ १७
 शुश्रुवे दिक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 गदानिपातसंज्ञादो वज्रयोरिव निःस्वनः ॥ १८
 निवृत्य तु महावीर्यौ समुच्छिन्नमहागदौ ।
 पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ १९
 अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः ।
 उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्मणोः ॥ २०
 पोथयन्तौ तदाऽन्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः ।
 क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१
 अभ्युद्यतगदौ वीरौ सशङ्गाविव पर्वतौ ।
 तावाजघ्नतुरन्योन्यं मण्डलानि विचेरतुः ॥ २२
 क्रियाविशेषकृतिनौ रणभूमितलेऽचलौ ।
 तौ परस्परसंरम्भाद्गदाभ्यां सुभृशाहतौ ॥ २३
 युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रबली इव ।
 उभयोः सेनयोर्योधास्तदा हाहाकृताभवन् ॥ २४
 मृशं मर्मस्वभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ॥ २५
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामृषभं रणे ।
 अपोवाह कृपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ॥ २६
 क्षीववद्विह्वलत्वात्तु निमेषात्पुनरुत्थितः ।
 भीमसेनो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपम् ॥ २७
 ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ।
 नानावादित्रशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २८
 भुजावुच्छिन्नं शस्त्रं च शब्देन महता ततः ।
 अभ्यद्रवन्महाराज दुर्योधनपुरोगमाः ॥ २९
 तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः ।
 प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनवधेप्सया ॥ ३०
 तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ ।

प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥३१॥
 स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण पातितः ।
 रुधिरौघपरिक्रिन्नः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३२॥
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवेया महारथाः ।
 असक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ३३॥
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
 व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३४॥
 कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथः ।
 अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३५॥
 भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ।
 दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३६॥
 त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ।
 अयोधयन्त विजयं जैगर्तानां महारथाः ॥ ३७॥
 विजये धृतसंकल्पाः समरे त्यक्तजीविताः ।
 प्राविशंस्तावका राजन्हंसा इव महत्सरः ॥ ३८॥
 ततो युद्धमभूदोरं परस्परवधैषिणाम् ।
 अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ॥ ३९॥
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्षये ।
 अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्यौ पार्थिवं रजः ॥ ४०॥
 श्रवणान्नामधेयानां पार्थिवानां च कीर्तनात् ।
 परस्परं विजानीमस्तदायुध्यन्नभीतवत् ॥ ४१॥
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् ।
 दिशश्च विमला जातास्तस्मिन्नजसि नाशिते ॥ ४२॥
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोररूपे भयानके ।
 तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराञ्जुसः ॥ ४३॥
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि ।
 सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४४॥
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ।
 स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४५॥
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४६॥
 हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
 इति स वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ॥ ४७॥
 ततः शल्यो महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

विव्याध निशितैर्बाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४८॥
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ।
 मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४९॥
 आचार्य पाण्डवं बाणैर्हन्तुकामो महाबलः ।
 विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ५०॥
 अथ मद्रो महाराज शरेणानतपर्वणा ।
 युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५१॥
 धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महाबलः ।
 विव्याध निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ॥ ५२॥
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सृतं च नवभिः शरैः ।
 द्रुमसेनं चतुःपथ्या निजधान महारथः ॥ ५३॥
 चक्ररक्षे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ।
 निजधान ततो राजंश्चेदीन्यै पञ्चविंशतिम् ॥ ५४॥
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः ।
 माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ५५॥
 एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ।
 संग्रैष्यच्छितान्पार्थः शरानाशीविषोपमान् ॥ ५६॥
 ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रमुखे वर्तमानस्य भलेनापाहरद्रथात् ॥ ५७॥
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ।
 निपतन्तमपश्याम गिरिशङ्गमिवाहतम् ॥ ५८॥
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम् ।
 संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छरवर्षं मुमोच ह ॥ ५९॥
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ६०॥
 सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ६१॥
 ततो बाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
 अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ६२॥
 तस्य शल्यो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 दिशः संछादयामास प्रदिशश्च महारथः ॥ ६३॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा बाणजालेन पीडितः ।
 बभूव हतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ६४॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शल्यपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ॥ १
 तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
 साधुवादो महाञ्जज्ञे सिद्धाश्वासनग्रहर्षिताः ॥ २
 आश्चर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि संगताः ॥ ३
 भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
 एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ४
 सात्यकिश्च शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
 मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ५
 नकुलः पञ्चभिश्चैनं सहदेवश्च पञ्चभिः ।
 विद्ध्वा तं तु पुनस्तूर्णं ततो विव्याध सप्तभिः ॥ ६
 स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्तैर्महारथैः ।
 विकृष्य कार्मुकं घोरं भारघ्नं वेगवत्तरम् ॥ ७
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष ।
 भीमसेनं तु सप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ८
 ततः स विशिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः ।
 छित्त्वा भलेन समरे विव्याधैनं त्रिसप्तभिः ॥ ९
 सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
 सज्यमन्यद्भुतः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् ।
 शरैराशीविषाकारैर्ज्वलज्वलनसन्निभैः ॥ १०
 सारथिं चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ।
 विव्याध भृशसंकुद्धस्तं वै भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ ११
 भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
 धर्मराजस्तथा षष्ठ्या गात्रे शल्यं समार्षयत् ॥ १२
 ततः शल्यो महाराज निर्विद्वस्तैर्महारथैः ।
 सुस्त्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा ॥ १३
 तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४
 ततोऽपरेण भलेन धर्मपुत्रस्य मारिष ।

धनुश्चिच्छेद समरे सञ्जयं स सुमहारथः ॥ १५
 अथान्यद्भुतुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १६
 स छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमथाविध्यद्दशभिर्निशितैः शरैः ॥ १७
 सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरादिते ।
 मद्राणामधिपं शरं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १८
 स सात्यकेः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्भुतः ।
 भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ १९
 तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महारणे ॥ २०
 भीमसेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ।
 धर्मराजः शतघ्नीं च जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ २१
 तानापतत एवाशु पञ्चानां वै भुजच्युतान् ।
 वारयामास समरे शस्त्रसङ्घैः स मद्रराट् ॥ २२
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भलैश्चिच्छेद तोमरम् ।
 ग्रहितं भीमसेनेन शरं कनकभूषणम् ॥ २३
 द्विधा चिच्छेद समरे कृतहस्तः प्रतापवान् ।
 नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां भयावहाम् ॥ २४
 गदां च सहदेवेन शरैर्धैः समवारयत् ।
 शराभ्यां च शतघ्नीं तां राज्ञश्चिच्छेद भारत ॥ २५
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च ।
 नामृष्यत्तत्र शैनेयः शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २६
 अथान्यद्भुतुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विद्ध्वा सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
 ततः शल्यो रणे राजन्सर्वास्तान्दशभिः शरैः ।
 विव्याध भृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपान् ॥ २८
 ते वार्यमाणाः समरे मद्रराज्ञा महारथाः ।
 न शेकुः संमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः ॥ २९
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् ।

सहदेवेन प्रेषितामिति पूर्वस्मात्संबध्यते ॥ २५ ॥ सारथि

च विव्याधेत्युत्तरस्मादपकृष्यते ॥ २७ ॥

निहतान्पाण्डवान्मेने पाञ्चालानथ सृञ्जयान् ३०
 'तथाविधं महाराज मद्रराजस्य विक्रमम् ।
 असह्यं मानवैर्युद्धे तद्वभूव नरर्षभ ॥' ३१
 ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
 संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ ३२
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्वकिरञ्शरैः ॥ ३३
 स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथः ।
 वृत्तस्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ३४
 तस्य धर्मसुतो राजन्धुरप्रेण महाहवे ।
 चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ॥ ३५
 तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
 मद्रराजोऽपि बलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः ॥ ३६
 समावृतांस्ततस्तांस्तु राजन्वीक्ष्य स्वसैनिकान् ।
 चिन्तयामास समरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 कथं नु न भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् ।
 अपि कुद्वो रणे राजन्क्षपयेत् बलं मम ॥ ३८
 'अहं मद्भातरश्चैव सात्यकिश्च महारथः ।
 पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव न शक्तास्स हि मद्रपम् ३९
 निहनिष्यति चैवाद्य मातुलोऽस्मान्महाबलः ।
 गोविन्दवचनं सत्यं कथं भवति किन्तिवदम् ॥ ४०

ततः सरथनागाश्वा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 मद्रराजं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ४१
 नानाशस्त्रौघबहुलां शस्त्रवृष्टिं समुद्यताम् ।
 व्यधमत्समरे राजा महाभ्राणीव मारुतः ॥ ४२
 ततः कनकपुङ्खां तां शल्यक्षिप्तां वियद्वताम् ।
 शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम् ॥ ४३
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
 संपतन्तः स्म दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव ॥ ४४
 मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।
 निरन्तरमिवाकाशं संवभूव जनाधिप ॥ ४५
 न पाण्डवानां नास्माकं तत्र किञ्चिद्दृश्यत ।
 बाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे ॥ ४६
 मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।
 चाल्यमानं तु तं दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम् ।
 विस्मयं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४७
 स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्शरैः संछाद्य मारिष ।
 धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४८
 ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 नाशकुवंस्तदा युद्धे प्रत्युद्यतां महारथम् ॥ ४९
 धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 निजघ्नुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अर्जुनो द्रौणिना विद्वो युद्धे बहुभिरायसैः ।
 तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ १
 द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः ।
 तथेतरान्महेष्वासान्द्राभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।
 भूयश्चैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २
 शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ।

कथं नु समरे शक्यं—नहि कुद्वो रणे इति झ. पाठः ॥ ३८ ॥

न जहुः पार्थमासाद्य ताड्यमानाः शितैः शरैः ॥ ३
 अर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
 परिवार्य मुदा युक्ता योधयन्तश्चकाशिरे ॥ ४
 तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः ।
 अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ५
 तथा कृष्णो महेष्वासौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
 विव्यधुश्च शरैर्घोरैः प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ६

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्ताणि वा विभो ।
 युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ॥ ७
 नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नेव च नः श्रुतम् ।
 यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥ ८
 स रथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
 उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥ ९
 ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 अवाकिरत्तां पृतनां मेघो वृद्धेव पर्वतम् ॥ १०
 ते बध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
 पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ॥ ११
 कोपोद्धूतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।
 सैन्येन्धनं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः ॥ १२
 चक्राणां पततां चापि युगानां च धरातले ।
 तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥ १३
 ईषाणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां च भारत ।
 अक्षाणामथ योक्ताणां प्रतोदानां च राशयः ॥ १४
 शिरसां पततां चापि कुण्डलोष्णीपधारिणाम् ।
 भुजानां च महाभाग स्कन्धानां च समन्ततः ॥ १५
 छत्राणां व्यजनैः सार्धं मकुटानां च राशयः ।
 समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥ १६
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।
 भीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवर्धिनी ।
 बभूव भरतश्रेष्ठ रुद्रस्याक्रीडनं यथा ॥ १७
 हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतपः ।
 रथानां सवरूथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १८
 यथा हि भगवानग्निर्जगद्गन्धा चराचरम् ।
 विधूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्थो धनञ्जयः ॥ १९
 द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
 रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ २०
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ श्वेताश्वौ धन्विनां वरौ ।
 समीयतुस्तदाऽन्योन्यं परस्परवधैषिणौ ॥ २१
 तयोरासीन्महाराज बाणवर्षं सुदारुणम् ।
 जीमूतयोर्यथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २२
 अन्योन्यस्पर्धिनां तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 ततश्चतुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभावि ॥ २३

तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
 शस्त्राणां संगमश्चैव घोरस्तत्राभवत्पुनः ॥ २४
 ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्खैः सुतेजनैः ।
 वासुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २५
 ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षिपद्वाण्डिवं धनुः ।
 मानयित्वा मुहूर्तं तु गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २६
 व्यश्मसूतरथं चक्रे सव्यसाची परंतपः ।
 मृदुपूर्वं ततश्चैनं पुनःपुनरताडयत् ॥ २७
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्द्रोणपुत्रस्त्वयस्यम् ।
 मुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ २८
 तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
 चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिबर्हणः ॥ २९
 स छिन्नं मुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
 आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।
 चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३०
 तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
 अर्जुनस्त्वरितो जग्मे पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३१
 स छिन्नः पतितो भूमौ पार्थबाणैर्महाहवे ।
 दारयन्पृथिवीन्द्राणां मनः शब्देन भारत ॥ ३२
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्भल्लैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः ॥ ३३
 सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन मुमहात्मना ।
 नाकम्पत तदा द्रौणिः पौरुषेषु व्यवस्थितः ॥ ३४
 सुरथं च ततो राजन्भारद्वाजो महारथम् ।
 अवाकिरच्छरव्रातैः सर्वक्षत्रस्य पश्यतः ॥ ३५
 ततस्तु सुरथोऽप्याजौ पाञ्चालानां महारथः ।
 रथेन मेघघोषेण द्रौणिमेवाभ्यधावत ॥ ३६
 विकर्षन्वै धनुःश्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ।
 ज्वलनाशीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३७
 सुरथं तं ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ।
 चुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत इवोरगः ॥ ३८
 त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 उद्वीक्ष्य सुरथं रोषाद्गुज्यामवमृज्य च ।
 मुमोच तीक्ष्णं नाराचं यमदण्डोपमद्युतिम् ॥ ३९
 स तस्य हृदयं भित्त्वा प्रविवेशातिवेगितः ।
 शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य घरणीतलम् ॥ ४०

ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः ।	तत्र युद्धं महचासीदर्जुनस्य परैः सह ।
वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ४१	मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ४४
तस्मिन्निनिहते वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।	तत्राश्चर्यमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।
आरुरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४२	यदेको युगपद्वीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४५
ततः सञ्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।	विमर्दः सुमहानासीदर्जुनस्य परैः सह ।
अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृतो रणे ॥ ४३	शतक्रतोर्यथापूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।	अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२
दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।	संछाद्य समरे वीरं नकुलः परवीरहा ।
चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १	विव्याध चैनं दशभिः स्रयमानः स्तनान्तरे ॥ १३
ततो राजन्समापेतुः शरधाराः सहस्रशः ।	सर्वपारसवैवर्णैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥ २	खर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्धनुषप्रचोदितैः ॥ १४
राजा च पार्षतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिराशुगैः ।	शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्त्रीयेण हि मातुलः ।
द्रोणहन्तारमुप्रेषुं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३	नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान्दृढविक्रमः ।	ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ॥ ४	सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।	तानापतत एवाशु पूरयाणान् रथस्वनैः ।
महत्या सेनया सार्धं परिव्रुतः स पार्षतम् ॥ ५	दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
स तैः परिवृतः शूरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।	प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरभिजित् ॥ १७
व्यचरत्समरे राजन्दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ६	युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च पञ्चभिः ।
शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ॥	सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ १८
प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनौ ॥ ७	ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः ।
तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशापते ।	मद्रेश्वरः क्षुरप्रेण मध्ये चिच्छेद मारिष ॥ १९
प्राणान्संत्यजतां युद्धे प्राणघ्नीताभिदेवने ॥ ८	तदपास्य धनुश्छिन्नं ततः शल्यस्य सायकैः ।
शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम् ।	अथान्यद्गुनुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
पाण्डवान्पीडयामास ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९	मद्रराजरथं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २०
तथा तौ तु यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।	युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष ।
योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च ॥ १०	दशभिर्दशभिर्वर्णैरुरसेनमविध्यताम् ॥ २१
शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृधे ।	भीमसेनस्तु तं पृथ्वा सात्यकिर्दशभिः शरैः ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ११	मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कङ्कपत्रिभिः ॥ २२
ततस्तु नकुलः शूरो धर्मराजे प्रपीडिते ।	मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।

विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् २३
 अथास्य सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
 हयांश्च चतुरः सङ्ख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
 विरथं सात्यकिं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
 विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः ॥ २५
 माद्रीपुत्रं च संरब्धो भीमसेनं च पाण्डवम् ।
 युधिष्ठिरं च कौरव्य विव्याध दशभिः शरैः ॥ २६
 तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
 यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ २७
 अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 पीडितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा मद्रराजवशं गतान् ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बलात् ॥ २८
 आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
 प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९
 स सन्निपातस्तुमुलो बभूवादुतदर्शनः ।
 सात्यकेश्चैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
 यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
 सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितम् ।
 विव्याध दशभिर्वाणैस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१
 मद्रराजस्तु सुभृशं विद्वस्तेन महात्मना ।

सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ३२
 ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताऽभिसृतं नृपम् ।
 अभ्यवर्तन्त्यैस्तूर्णं मातुलं वधकाङ्क्षया ॥ ३३
 तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
 शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ३४
 तेषामासीन्महाराज व्यधिक्षेपः परस्परम् ।
 सिंहानामामिषेप्सूनां कूजतामिव संयुगे ॥ ३५
 तेषां बाणसहस्रौघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् ।
 अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६
 शरान्धकारं सहसा कृतं तेन समन्ततः ।
 अभ्रच्छायेव संजज्ञे शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३७
 तत्र राजञ्शरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः ।
 स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भिर्व्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८
 तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शत्रुनिवर्हणः ।
 यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९
 मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 संपतद्भिः शरैर्घोरैरैवाकीर्यत मेदिनी ॥ ४०
 तत्र शल्यरथं राजन्विचरन्तं महाहवे ।
 अपश्याम यथापूर्वं शक्रस्यासुरसंक्षये ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शल्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततः सेना तव विभो मद्रराजपुरस्कृता ।
 पुनरभ्यद्रवत्पार्थान्वेगेन महता रणे ॥ १
 पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधावन्तो रणोत्कटाः ।
 क्षणेन चैव पार्थास्ते बहुत्वात्समलोडयन् ॥ २
 ते वध्यमानाः समरे पाण्डवा नावतस्थिरे ।
 क्षणेनैव महाराज पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३
 ततो धनञ्जयः क्रुद्धः कृपं सह पदानुगैः ।
 अवाकिरञ्छरौघेण कृतवर्माणमेव च ॥ ४
 शकुनिं सहदेवस्तु सहसैन्यमवाकिरत् ।

नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमयोधयत् ॥ ५
 द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान्समवारयन् ।
 द्रोणपुत्रं च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ॥ ६
 भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् ।
 शल्यं तु सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७
 ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्रतत्र ह ।
 तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८
 तत्र पश्यामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्वरे ।
 यदेकः सर्वसैन्यानि पाण्डवानामयोधयत् ॥ ९
 व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः ।

क्रूरश्चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्च इव ग्रहः ॥ १०
 पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविषोपमैः ।
 अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११
 तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्त्रताम् ।
 अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
 पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः ।
 प्राद्वन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
 बध्यमानेष्वनीकेषु मद्राजेन पाण्डवः ।
 अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४
 ततः पौरुषमास्थाय मद्राजमताडयत् ।
 जयो वाऽस्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ॥ १५
 समाहूयात्रवीत्सर्वान्भ्रातृन्कृष्णं च पाण्डवः ॥ १६
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ।
 कौरवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निधनं गताः ।
 यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७
 भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः ।
 सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपम् ॥ १८
 तत्र यन्मानसं मह्यं तत्सर्वं निगदामि वः ।
 चक्ररक्षाविमौ वीरौ मम माद्रवतीसुतौ ॥ १९
 अजेयौ वासवेनापि समरे शूरसंमतौ ।
 साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ॥ २०
 मदर्थे प्रतियुध्येतां मानाहौ सत्यसंगरौ ।
 मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति सत्यामिमां वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ २१
 योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षात्रधर्मेण पार्थिवाः ।
 स्वमंशमभिसंधाय विजयायेतराय वा ॥ २२
 तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
 संयुज्यन्तां रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकैः ॥ २३
 शैनेयो दक्षिणं चक्रं दृष्ट्वुत्स्रस्तथोत्तरम् ।
 पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४
 पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृतां वरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ २५
 एवमुक्तास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः ॥ २६
 ततः ग्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे ।
 पाञ्चालानां सोमकानां मात्स्यानां च विशेषतः ॥

प्रतिज्ञातं च संग्रामे धर्मराजस्य पूजयन् ।
 ततः शङ्खान् भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
 अवादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
 तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्विनम् ।
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ २९
 ह्रादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
 तूर्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीम् ॥ ३०
 तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 महामेघानिव बहूञ्शैलावस्तोदयावुभौ ॥ ३१
 शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिदमम् ।
 ववर्ष शरवर्षेण शम्बरं मधवा इव ॥ ३२
 तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेशान्विविधान्दर्शयानो महामनाः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ ३३
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शं चरतो रणे ॥ ३४
 तावुभौ विविधैर्वानैस्ततश्चाते परस्परम् ।
 शार्दूलावामिषप्रेप्सू पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५
 भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ॥ ३६
 पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥ ३७
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् ।
 तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३८
 दुर्योधनस्तु भीमस्य शरेणानतपर्वणा ।
 चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ३९
 स किङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
 पपात रुचिरः सिंहो भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४०
 पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
 क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ४१
 स च्छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव ।
 विभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्थ आविशत् ॥ ४२
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरेव वृकोदरः ।
 यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३
 हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।

व्यद्रवन्त दिशो राजन्हाहाकारस्तदाऽभवत् ॥ ४४
 तमभ्यधावंस्त्राणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च पुत्रं ते हि परीप्सवः ॥ ४५
 तस्मिन्विलुलिते सैन्ये त्रस्तास्तस्य पदानुगान् ।
 गाण्डीवधन्वा विस्फार्य धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४६
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदमर्षितः ।
 स्वयं सन्नोदयन्नश्वान्दन्तवर्णान्मनोजवान् ॥ ४७
 तत्राश्चर्यपमश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे ।
 पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ॥ ४८
 विवृताक्षश्च कौन्तेयो वेपमानश्च मनुयुना ।
 चिच्छेद योधानिशितैः शरैः शतसहस्रशः ॥ ४९
 यायां प्रत्युद्ययौ सेनां तांतां ज्येष्ठः स पाण्डवः ।
 शरैरपातयद्राजन्गिरीन्वज्रैरिवोत्तमैः ॥ ५०
 साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्बहून् ।
 अक्रीडदेको बलवान्पवनस्तोयदानिव ॥ ५१
 साश्वारोहांश्च तुरगान्पत्नींश्चैव सहस्रधा ।
 व्यपोथयत् सङ्ग्रामे क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ ५२
 शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्ततः ।
 अभ्यद्रवत् मद्रेशं तिष्ठतिष्ठेति चात्रवीत् ॥ ५३
 तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्मणः ।
 वित्रेमुस्तावकाः सर्वेशल्यस्त्वेनं समभ्ययात् ॥ ५४
 ततस्तौ भृशसंकुद्धौ प्रध्माय सलिलोद्भवौ ।
 समाहूय तदाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ॥ ५५
 शल्यस्तु शरवर्षेण पीडयामास पाण्डवम् ।
 मद्रराजं तु कौन्तेयः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ५६
 अदृश्येतां तदा राजन्कङ्कपत्रिभिराचितौ ।
 उद्भिन्नरुधिरौ शरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ।
 पुष्पिताविव रेजाते वने शाल्मलिकिशुकौ ॥ ५७
 दीव्यमानौ महात्मानौ प्राणघृतेन दुर्मदौ ।
 दृष्ट्वा सर्वाणि सैन्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्ययम् ॥ ५८
 हत्वा मद्राधिपं पार्थो भोक्ष्यतेऽद्य वसुंधराम् ।
 शल्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्योधनाय गाम् ॥ ५९

इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ।
 प्रदक्षिणमभूत्सर्वं धर्मराजस्य युध्यतः ॥ ६०
 ततः शरशतं शल्यो मुमोचाशु युधिष्ठिरे ।
 धनुश्चास्य शिताग्रेण बाणेन निरकुन्तत ॥ ६१
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शल्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
 अविध्यत्कार्मुकं चास्य क्षुरेण निरकुन्तत ॥ ६२
 अथास्य निजधानाश्चाश्वतुरो नतपर्वभिः ।
 द्वाभ्यामतिशिताग्राभ्यामुभौ तत्पार्णिसारथी ॥ ६३
 ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।
 प्रमुखे वर्तमानस्य भङ्गेनापाहरद्धजम् ॥ ६४
 ततः प्रभग्नं तत्सैन्यं दौर्योधनमरिंदम ॥ ६५
 ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथा कृतम् ।
 आरोप्य चैनं स्वरथं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६६
 मुहूर्तमिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे ।
 गत्वा ततो मद्रपतिरन्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ ६७
 विधिवत्कल्पितं शुभ्रं महाम्बुदनिनादिनम् ।
 सज्जयन्नोपकरणं द्विषतां रोमहर्षणम् ॥ ६८
 तथान्यद्भनुरादाय बलवान्वेगवत्तरम् ।
 युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ६९
 ततः स शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ७०
 साल्यकिं दशभिर्विद्ध्वा भीमसेनं त्रिभिः शरैः ।
 सहदेवं त्रिभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ७१
 तांस्तानन्यान्महेष्वासान्साश्वान्सरथकूवरान् ।
 अर्दयामास विशिखैरुल्काभिरिव कुञ्जरान् ॥ ७२
 कुञ्जरान्कुञ्जरोहान्श्वानश्चप्रयायिनः ।
 रथांश्च रथिभिः सार्धं जघान रथिनां वरः ॥ ७३
 बाहूश्चिच्छेद तरसा सायुधान्केतनानि च ।
 चकार च महीं योधैः स्तीर्णां वेदीं कुशैरिव ॥ ७४
 तथा तमरिसैन्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकम् ।
 परिवबुर्भृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ॥ ७५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरेण शल्यशल्यानुजयोर्वधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता
 माद्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 समागतं भीमवलेन राज्ञा
 पर्यापुरन्योन्यमथाह्वयन्त ॥ १
 ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र
 नरेश्वरं प्राप्य युधां वरिष्ठम् ।
 आवार्य चैनं समरे नृवीरा
 जघ्नुः शितैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ २
 संरक्षितो भीमसेनेन राजा
 माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन ।
 मद्राधिपं पत्रिभिरुग्रवेगैः
 स्तनान्तरे धर्मसुतो निजघ्ने ॥ ३
 ततो रणे तावकानां रथौघाः
 समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
 पर्यावृष्टुः प्रवराः सर्वयोधा
 दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ॥ ४
 ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
 युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविज्झयत् ।
 तं चापि पार्थो नवभिः पृषत्कै-
 र्विव्याध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ ५
 आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः
 शरैस्तदा संयति तैलधौतैः ।
 अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ ६
 ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
 परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ ।
 शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ
 महबलौ शत्रुभिरप्रधृष्यौ ॥ ७
 तयोर्धनुर्ज्यातलनिःस्वनो महा-
 न्महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ।

परस्परं बाणगणैर्महात्मनोः
 प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ ८
 तौ चेरतुर्व्याघ्रशिशुप्रकाशौ
 महावनेष्वाभिषगृद्धिनाविव ।
 विषाणिनौ नागवराविवोभौ
 ततश्चतुः संयति जातदपौ ॥ ९
 ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
 युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
 विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
 शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १०
 ततोऽतिविद्धोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
 सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
 जघान मद्राधिपतिं महात्मा
 मुदं च लेभे वृषभः कुरूणाम् ॥ ११
 ततो मुहूर्तादिव पार्थिवेन्द्रो
 लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
 शरेण पार्थं त्वरितो जघान
 सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १२
 त्वरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
 शल्यस्य कोपान्नवभिः पृषत्कैः ।
 भित्त्वा ह्युरस्तपनीयं च वर्म
 जघान षड्भिस्त्वपरैः पृषत्कैः ॥ १३
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रकृष्टं
 धनुर्विकृष्य व्यसृजत्पृषत्कान् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां च तथैव राज्ञ-
 श्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥ १४
 नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
 राजा धनुर्घोरतरं महात्मा ।
 शल्यं तु विव्याध शरैः समन्ता-
 दथवा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥ १५
 ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कै-
 र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

निकृत्य रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
 विंदारयामास भुजौ महात्मा ॥ १६
 ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा
 क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाथ ।
 कृपश्च तस्यैव जघान सूतं
 षड्भिः शरैः सोऽभिमुखः पपात ॥ १७
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
 शरैश्चतुर्भिर्निजघान बाहान् ।
 बाहांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
 योधक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १८
 'यदद्भुतं कर्म न शक्यमन्यैः
 सुदुःसहं तत्कृतवन्तमेकम् ।
 शल्यो नरेन्द्रः सविषण्णभावा-
 द्विचिन्तयामास मृदङ्गकेतुः ॥ १९
 किमेतदिन्द्रावरजस्य वाक्यं
 मोघं भवत्यद्य विधेर्वलेन ।
 जहीति शल्यं ह्यवदत्तदाऽऽजौ
 न लोकनाथस्य वचोऽन्यथा स्यात् ॥ २०
 तथा कृते राजनि भीमसेनो
 मद्राधिपस्याथ ततो महात्मा ।
 छित्त्वा धनुर्वेगवता शरेण
 द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २१
 तथापरेणास्य जहार यन्तुः
 कायाच्छिरः संहननीयमध्यात् ।
 जघान चाश्वांश्चतुरः सुशीघ्रं
 तथा भृशं कुपितो भीमसेनः ॥ २२
 तमग्रणीः सर्वधनुर्धराणा-
 मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
 भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां
 माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव ॥ २३
 तैः सायकैर्मोहितं वीक्ष्य शल्यं
 भीमः शरैरस्य चकर्त वर्म ।
 स भीमसेनेन निकृत्तवर्मा
 मद्राधिपश्चर्म सहस्रतारम् ॥ २४

प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
 प्रस्कन्ध कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
 छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
 युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २५
 तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
 क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
 धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डी
 शिनेश्च नप्ता सहसा परीयुः ॥ २६
 अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
 द्भीमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः ।
 खड्गं च भलैर्निचकर्त मुष्टौ
 नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ २७
 तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टा-
 स्ते पाण्डवानां प्रवरा रथौघाः ।
 नादं च चक्रुर्भृशमुत्सयन्तः
 शङ्खांश्च दध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ २८
 तेनाथ शब्देन विभीषणेन
 तथाऽभितप्तं बलमप्रघृष्यम् ।
 खेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं
 विसंज्ञकल्पं च तदा विषण्णम् ॥ २९
 स मद्रराजः सहसा विकीर्णो
 भीमाग्रगैः पाण्डवयोधमुख्यैः ।
 युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन
 सिंहो यथा मृगहेतोः प्रयातः ॥ ३०
 स धर्मराजो निहताश्चसूतः
 क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाशः ।
 दृष्ट्वा च मद्राधिपतिं स तूर्णं
 समभ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३१
 गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य
 दध्रे मतिं शल्यविनाशनाय ।
 स धर्मराजो निहताश्चसूतो
 रथे तिष्ठञ्चक्षुक्तिमथान्वकर्षत् ॥ ३२
 तच्चापि शल्यस्य निशाम्य कर्म
 तमात्मनो भागमथावशिष्टम् ।

कृत्वा मनः शल्यवधे महात्मा
 यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥ ३३
 स धर्मराजो मणिहेमदण्डां
 जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।
 नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य
 मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥ ३४
 निरीक्षितो धर्मसुतेन राज्ञा
 पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।
 आसीन्न यद्भस्मसान्मद्राज-
 स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजन् ॥ ३५
 ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां
 मणिप्रवेकोज्ज्वलितां प्रदीप्ताम् ।
 चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा
 मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणाम् ॥ ३६
 दीप्तामथैनां प्रहितां बलेन
 सविस्फुलिङ्गां सहसापतन्तीम् ।
 प्रैक्षन्त सर्वे कुरवः समेता
 दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥ ३७
 तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां
 यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।
 स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां
 ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥ ३८
 गन्धस्रग्गत्यासनपानभोजनै-
 रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।
 सांवर्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं
 कृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ३९
 ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां
 त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहभक्ष्याम् ।
 भूम्यन्तरिक्षद्युजलाश्रयाणि
 प्रसह्य भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४०
 घण्टापताकां मणिवज्रभूषां
 वैदूर्यचित्रां तपनीयदण्डाम् ।
 त्वष्ट्रा प्रयत्नान्नियमेन कृतां
 ब्रह्मद्विषामन्तकरीममोघाम् ॥ ४१

बलप्रयत्नादनिरोधवेगां
 मन्त्रैश्च घोरैरपि पूरयित्वा ।
 ससर्ज मार्गेण च तां खगानां
 वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥ ४२
 हतो ह्यसावित्यभिगर्जमानो
 रुद्रोऽन्धकायान्तकरं यथेषुम् ।
 प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं
 क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥ ४३
 'स्फुरत्प्रभामण्डलिनीं शुजालै-
 र्धर्मात्मनो मद्रविनाशकाले ।
 पुरत्रयप्रोत्सरणे पुरस्ता-
 न्माहेश्वरं रूपमभूत्तदानीम् ॥ ४४
 आवर्तनाकुञ्चितबाहुदण्डः
 सन्ध्याविहारी तनुवृत्तमध्यः ।
 विशालवक्षा भगवान्हरो यथा
 सुदुर्निरीक्ष्योऽभवदर्जुनाग्रजः ॥ ४५
 तां सर्वशक्त्या प्रहितां मुशक्तिं
 युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
 प्रतिग्रहायाभिननन्द शल्यः
 सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ॥ ४६
 सा तस्य वर्माभिविदार्य शुभ्र-
 मुरो विशालं च तथैव भित्त्वा ।
 विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता
 यशो विशालं नृपतेर्हरन्ती ॥ ४७
 नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन
 प्रस्यन्दता च व्रणसंभवेन ।
 संसिक्तगात्रो रुधिराण सोऽभू-
 त्कौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ४८
 प्रसार्य बाहू च रथाद्गतो गां
 संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
 महेन्द्रबाहप्रतिमो महात्मा
 वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४९
 ततो निपतितः सोऽभूदिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्राद् ॥

स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः ॥ ५०
 प्रत्युद्रत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ॥ ५१
 चिरं भुक्त्वा वसुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव चाभवत् ॥ ५२
 धर्म्यं धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्मसूनुना ।
 सम्यक्स्फीत इवोत्सृष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे ५३
 शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्वायुधध्वजम् ।
 संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीनैव विमुञ्चति ॥ ५४
 ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्रभम् ।
 व्यधमद्विषतः सङ्ग्रेषे खगराडिव पन्नगान् ।
 देहान्मुनिशितैर्भलैः रिपूणां नाशयन्क्षणात् ॥ ५५
 ततः पार्थस्य बाणौघैरावृताः सैनिकास्तव ।
 निमीलिताक्षाः क्षिप्वन्ति भृशमन्योन्यकर्शिताः ।
 क्षरन्तो रुधिरं देहैर्विशस्त्रायुधजीविताः ॥ ५६
 ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातुस्तुल्यो गुणैः सर्वैरथी पाण्डवमभ्ययात् ५७
 विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्वहुभिस्त्वरन् ।
 हतस्यापचितिं भ्रातुश्चिकीर्षुर्दुर्मदः ॥ ५८
 तं विव्याधाशुगैः पङ्क्तिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
 कार्मुकं चास्य चिच्छेद क्षुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ५९
 ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
 प्रमुखे वर्तमानस्य भलेनापाहरच्छिरः ॥ ६०
 संकुण्डलं तद्दृष्टे पतमानं शिरो रथात् ।
 पुण्यक्षयमनुप्राप्य पतन्स्वर्गादिव च्युतः ॥ ६१
 तस्यापकृत्तशीर्षं तु शरीरं पतितं रथात् ।
 रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्यमभ्ययत् ॥ ६२
 विचित्रकवचे तस्मिन्हते मद्रनृपानुजे ।
 हाहाकारं प्रकुर्वाणाः कुरवोऽभिप्रदुद्भुवुः ॥ ६३
 शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्यक्तजीविताः ।
 वित्रेसुः पाण्डवभयात्प्रविध्वस्तास्तदा भृशम् ॥ ६४
 तांस्तथा भज्यमानांस्तु कौरवान्भरतर्षभ ।
 शिनेर्नृणांऽकिरन्वाणैरभ्यवर्तत सात्यकिः ॥ ६५
 तमायान्तं महेष्वासं दुष्प्रसङ्गं दुरासदम् ।

हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ ६६
 तौ समेतौ महात्मानौ बाष्पेयौ वरवाजिनौ ।
 हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ६७
 इषुभिर्विमलाभासैश्छादयन्तौ परस्परम् ।
 अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ॥ ६८
 चापमार्गबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
 आकाशगानपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ ६९
 सात्यकिं दशभिर्विद्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
 चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ॥ ७०
 तन्निकृत्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्जलदनिःस्वनम् ॥ ७१
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
 हार्दिक्यं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ७२
 ततो युगं रथेषां च छित्त्वा भलैः सुसंयतैः ।
 अश्वांस्तस्यावधीचूर्णमुभौ च पार्थिणसारथी ॥ ७३
 हार्दिक्यं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो ।
 अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ॥ ७४
 मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराञ्जुखम् ॥ ७५
 स्वे परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृते ।
 बलं तु हतभूयिष्ठं त्रस्तमासीत्पराञ्जुखम् ॥ ७६
 ततो मुहूर्तात्तेऽपश्यन् रजो भौमं समुत्थितम् ।
 विविधैः शोणितस्त्रावैः प्रशान्तं पुरुषर्षभ ॥ ७७
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भयं स्वबलमन्तिकात् ।
 जवेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् ॥ ७८
 पाण्डवान्सरथान्दृष्ट्वा दृष्टद्युम्नं च पार्थतम् ।
 आनर्तं च दुराधर्षं शितैर्बाणैरवारयत् ॥ ७९
 तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतम् ।
 अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तत ॥ ८०
 ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 चतुर्भिर्निजघानाश्चान्पत्रिभिः कृतवर्मणः ।
 विव्याध गौतमं चापि पङ्क्तिर्भलैः सुतेजनैः ॥ ८१
 अश्वत्थामा ततो राज्ञा हताश्वं विरथीकृतम् ।
 तमपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् ॥ ८२

ततः शारद्वतः षड्भिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
 विव्याध चाश्वान्निशितैस्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥
 एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्सहपुत्रस्य भारत ॥ ८४
 तस्मिन्महेष्वासधरे विशस्ते
 सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।

पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः
 शङ्खान्प्रदध्मुर्हतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८५
 युधिष्ठिरं च प्रशशंसुराजौ
 पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
 चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
 न्निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 शल्येऽथ निहते राजन्मद्राजपदानुगाः ।
 रथाः सप्तशता वीरा दुद्रुधुर्महतो बलात् ॥ १
 दुर्योधनस्तु द्विरदमारुहाचलसन्निभम् ।
 छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २
 दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
 युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्बलम् ॥ ३
 ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ।
 धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४
 श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ।
 मद्राजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ॥ ५
 आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
 पूरयन्रथघोषेण दिशः सर्वा महारथः ॥ ६
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ८
 ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवैः पुरुषर्षभैः ।
 क्षोभयन्ति स तां सेनां मकराः सागरं यथा ।
 वृक्षानिव महावाताः कम्पयन्ति स तावकाः ॥ ९
 पुरोवातेन गङ्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी ।
 अक्षोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी ततः ॥ १०

प्रस्कन्ध सेनां महतीं महात्मानो महारथाः ।
 बहवश्चक्रुस्तत्र क स राजा युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ॥ ११
 धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 पाञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डी च महारथः ॥ १२
 एवं तान्वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ।
 अभ्यग्नयुधुधानश्च मद्राजपदानुगान् ॥ १३
 चक्रैर्विमथितैः केचित्केचिच्छिन्नैर्महाध्वजैः ।
 संप्रदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ १४
 आलोक्य पाण्डवान्युद्धे योधा राजन्समन्ततः ।
 वार्यमाणा ययुर्वेगात्पुत्रेण तव भारत ॥ १५
 दुर्योधनश्च तान्वीरान्वारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य शासनं केचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ १६
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमम् ॥ १७
 किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् ।
 न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८
 सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
 अथ कस्मात्स्मरन्नेव घ्नतो मर्षयसे नृप ॥ १९
 दुर्योधन उवाच ।
 वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ।
 एते विनिहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् ॥ २०

प्रस्कन्नाः प्रपन्नाः ॥ २० ॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शकुनिरुवाच ।

न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
अलं क्रोद्धुमथैतेषां नायं काल उपेक्षितम् ॥ २१
यामः सर्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकुञ्जराः ।
परित्रातुं महेष्वासान्मद्रराजपदानुगान् ॥ २२
अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
एवं सर्वेऽनुसंचिन्त्य प्रययुर्यत्र सैनिकाः ॥ २३
सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राजा बलेन महता वृतः ।
प्रययौ सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २४
हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५
पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् ।
सहितानभ्यवर्तन्त गुल्ममास्थाय मध्यमम् ॥ २६
ते मुहूर्ताद्रणे वीरा हस्ताहस्ति विशांपते ।
निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७
ततो नः संप्रयातानां हता मद्रास्तरस्त्रिनः ।
दृष्ट्वाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ॥ २८
अथोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्वशः ।
पपात महती चोलका मध्येनादित्यमण्डलम् ॥ २९

रथैर्भययुगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ।
अश्वैर्निपातितैश्चैव संछन्नाऽभूद्रमुंधरा ॥ ३०
वातायमानैस्तुरगैर्युगासकैस्ततस्ततः ।
अकृष्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ॥ ३१
भग्नचक्रान्स्थान्केचिदहरंस्तुरगा रणे ।
रथार्थं केचिदादाय दिशो दश विवभ्रमुः ।
तत्रतत्र व्यदृश्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टाः स्रवाजिनः ३२
रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स्र नरोत्तमाः ।
गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये ॥ ३३
निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।
अस्मानापततश्चापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥ ३४
अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृद्धाः प्रहारिणः ।
वाणशब्दवान्कृत्वा विमिश्राञ्छङ्खनिःस्वनैः ॥ ३५
अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुक्रुशुः ॥ ३६
ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
मद्रराजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३७
बध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
दिशो भेजेऽथ संभ्रान्तं त्रासितं दृढधन्विभिः ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

पातिते युधि दुर्धर्षे मद्रराजे महारथे ।
तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन् ॥ १
वणिजो नावि भिन्नायां यथागाधे महारणे ।
अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मनि ॥ २
मद्रराजे महाराज वित्रस्ताः शरविक्षताः ।
अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ॥ ३
वृषा यथा भग्नशृङ्गाः शीर्णदन्ता यथा गजाः ।
मध्याह्ने प्रत्यपायाम निर्जिताऽजातशत्रुणा ॥ ४
न संस्थातुमनीकानि न च राजन्पराक्रमे ।

आसीदुद्धिर्हते शल्ये तव योधस्य कस्यचित् ॥ ५
भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च पातिते ।
यदुःखं तव योधानां भयं चासीद्विशांपते ॥ ६
तद्भयं स च नः शोको भूय एवाभ्यवर्तत ।
निराशाश्च जये राजन्हते शल्ये महारथे ॥ ७
हतप्रवीरा विध्वस्ता निकृत्ताश्च शितैः शूरैः ।
मद्रराजे हते राजन्योधास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ८
अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः ।
आरुह्य जवसंपन्नाः पादाताः प्राद्रवंस्तथा ॥ ९
द्विसाहस्राश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः ।

संप्राद्रवन्हते शल्ये अङ्कुशाङ्कुष्टनोदिताः ॥ १०
 ते रणाञ्जरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ।
 धावतश्चाप्यपश्याम श्वसमानाञ्जराहतान् ॥ ११
 तान्प्रभग्नान्हतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान्पराजितान् ।
 अभ्यवर्तन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ १२
 बाणशब्दरवाश्चापि सिंहनादाश्च पुष्कलाः ।
 शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १३
 दृष्ट्वा तु कौरवं सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्रुतम् ।
 अन्योन्यं समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ १४
 अद्य राजा सत्यवृतिर्हतामित्रो युधिष्ठिरः ।
 अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १५
 अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 निःसंज्ञः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपत्स्यते ॥ १६
 अद्य जानाति वीभत्सुं समर्थं सर्वधन्विनाम् ।
 अद्यात्मानं च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ १७
 अद्य क्षतुर्वचः सत्यं सरतां ब्रुवतो हितम् ।
 अद्यप्रभृति पार्थं च प्रेष्यभूत इवाचरन् ।
 विजानातु नृपो दुःखं यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ १८
 अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं विजानातु महीपतिः ।
 अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे ॥ १९
 अस्त्राणां च बलं सर्वं बाह्वोश्च बलमाहवे ।
 'पुत्राणां च वधं घोरं भीमेन श्रोष्यते नृपः ॥' २०
 अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः ।
 हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणैव तु शम्भवे ॥ २१
 यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा ।
 कोऽन्यः कर्ताऽस्ति तल्लोके ऋते भीमान्महाबलात् ।
 अद्य ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
 मद्राजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहम् ॥ २३
 अद्य ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदुःसहौ ।
 निहते सौवले वीरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ २४
 कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २५
 द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 शिखण्डी च महेष्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २६

येषां च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः ।
 कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २७
 'लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
 येषां नाथो हृषीकेशः सर्वलोकविभुर्हरिः ॥' २८
 भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्राजानमेव च ।
 तथाऽन्यान्पृथिवीन्वीराञ्जितशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात् ।
 यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययशोनिधिः ॥ ३०
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ।
 प्रभग्नान्तावकान्योधान्संहृष्टाः पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ३१
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ ३२
 तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयादितान् ।
 दुर्योधनस्तदा सूतमब्रवीद्विस्मयन्निव ॥ ३३
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
 जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ ३४
 जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां न संशयः ।
 नोत्सहेद्भ्यतिक्रान्तुं वेलाभिव महोदधिः ॥ ३५
 पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिद्रुतम् ।
 सैन्यरेणुं समुद्भूतं पश्य चैनं समन्ततः ॥ ३६
 सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्भयावहान् ।
 तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ॥ ३७
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ।
 पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ॥ ३८
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरस्य सदृशं वचः ।
 सारथिर्हेमसंछन्नाञ्जनैरश्वान्प्रचोदयत् ॥ ३९
 गजाश्चरथिभिर्हीनास्त्यक्तात्मानः पदातयः ।
 एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ४०
 नानादेशसमुद्भूता नानारञ्जितवाससः ।
 अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ४१
 तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ।
 संमर्दः सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ४२
 भीमसेनं तदा राजन्धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्यानवारयत् ॥ ४३

भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः ।
 प्रक्ष्वेड्यास्फोट्य संहृष्टा वीरलोकं गियासवः ॥ ४४
 आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
 धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामकथयन्कथाम् ।
 परिवार्य रणे भीमं निजघुस्ते समन्ततः ॥ ४५
 स बध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।
 न चचाल ततः स्थानान्मैनाक इव पर्वतः ॥ ४६
 ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
 निग्रहीतुं प्रवृत्ता हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ४७
 अकुध्यत रणे भीमस्तैस्तदा पर्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥ ४८
 जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४९
 रथाश्चविप्रहीणास्तु तान्भीमो गदया बली ।
 एकविंशतिसाहस्रान्पदातीन्समपोथयत् ॥ ५०
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ५१
 पादाता निहता भूमौ शिथिल्ये रुधिरोक्षिताः ।
 संभ्रम इव वातेन कर्णिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ५२
 नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।
 नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥ ५३
 पताकाध्वजसंलभं पदातीनां महद्बलम् ।
 निकृत्तं विवभौ रौद्रं घोररूपं भयावहम् ॥ ५४
 युधिष्ठिरपुरोगाश्च सहसैन्या महारथाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ५५
 ते सर्वे तावकान्दृष्ट्वा महेश्वसान्पराञ्जुखान् ।
 नाभ्यवर्तन्त ते पुत्रं वेलामिव महोर्मयः ॥ ५६
 तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।

यदेकं सहिताः पार्था न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ ५७
 नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धि पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविक्षतम् ॥ ५८
 न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र यातान्न वा हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः ५९
 अल्पं च बलमेतेषां कृष्णौ च भृशविक्षतौ ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ६०
 विप्रयातास्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतविप्रियाः ।
 अनुयाय हनिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः ॥ ६१
 शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।
 यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तकः सदा ॥ ६२
 को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियो ध्रुवम् ।
 श्रेयान्नो भीमसेनस्य क्रुद्धस्याभिमुखे स्थितः ॥ ६३
 सुखः साङ्गामिको मृत्युर्दुःखो व्याधिजरादिभिः ।
 मर्त्येनावश्यमर्तव्यं गृहेष्वपि कदाचन ॥ ६४
 युध्यतः क्षत्रधर्मेण मृत्युरेष सनातनः ।
 हत्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलम् ॥ ६५
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान्वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 अचिरेणैव ताल्लोकान्हतो युद्धे समश्रुते ॥ ६६
 श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त पाण्डवानाततायिनः ॥ ६७
 तानापतत एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ६८
 धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ॥ ६९
 माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन्हृष्टा यत्ता वै तावकं बलम् ॥ ७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सात्यकिना साल्ववधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

सन्निवृत्तेषु सैन्येषु साल्वो म्लेच्छगणाधिपः ।

अभ्यद्रवत्सुकुद्धः पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १

आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमम् ।

दृप्तमैरावतप्रख्यमभिन्नगणमर्दनम् ॥ २
 योऽसौ महान्मद्रकुलप्रसूतः
 सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
 सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः
 सदैववाह्यः समरेषु राजन् ॥ ३
 ऐरावतं दैत्यगणान्विमृष्ट-
 ञ्छक्रो यथा सञ्जनयन्भयानि ।
 तमास्थितो राजवरो बभूव
 यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ॥ ४
 स तेन नागप्रवरेण राज-
 न्भ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समेतान् ।
 शितैः पृषत्कैर्विददार वेगै-
 र्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः सुघोरैः ॥ ५
 ततः शरान्वै सृजतो महारणे
 योधांश्च राजन्नयतो यमालयम् ।
 नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा
 यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ॥ ६
 ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयाश्च
 तमेकनागं ददृशुः समन्तात् ।
 सहस्रशो वै विचरन्तमेकं
 यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥ ७
 सद्राव्यमाणं तु बलं परेषां
 परेतकल्पं विवभौ समन्ततः ।
 नैवावतस्थे समरे भृशं भया-
 द्विमृद्यमानं तु परस्परं तदा ॥ ८
 ततः प्रभग्ना सहसा महाचमूः
 सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।
 दिशश्चतस्रः सहसा विधाविता
 गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ९
 दृष्ट्वा च तां वेगवता प्रभग्नां
 सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।
 अपूजयंस्ते तु नराधिपं तं
 दध्मुश्च शङ्खाञ्छशिसन्निकाशान् ॥ १०
 श्रुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां
 हर्षाद्विमुक्तं सह शङ्खशब्दैः ।

सेनापतिः पाण्डवसृञ्जयानां
 पाञ्चालपुत्रो ममृषे न कोपात् ॥ ११
 ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा
 प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।
 जम्भो यथा शक्रसमागमे वै
 नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ १२
 तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा
 पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः ।
 तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं
 वधाय राजन्दुपदात्मजस्य ॥ १३
 स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्त-
 मविध्यदग्निप्रतिमैः पृषत्कैः ।
 कर्मरधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि-
 र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १४
 ततोऽपरान्पञ्चशतान्महात्मा
 नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।
 स तैस्तु विद्रुः परमद्विपो रणे
 तदा परावृत्य भृशं प्रदुहुवे ॥ १५
 तं नागराजं सहसा प्रणुनं
 विद्राव्यमाणं विनिवर्त्य साल्वः ।
 तोत्राङ्कुशैः प्रेषयामास तूर्णं
 पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ॥ १६
 दृष्ट्वा पतन्तं सहसा तु नागं
 धृष्टद्युम्नः स्वरथाञ्छीघ्रमेव ।
 गदां प्रगृह्योग्रजवेन वीरो
 भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १७
 स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं
 साश्वं समृतं सहसा विमृष्ट ।
 उत्क्षिप्य हस्तेन नदन्महाद्विपो
 विपोथयामास वसुंधरातले ॥ १८
 पाञ्चालराजस्य सुतं च दृष्ट्वा
 तदार्दितं नागवरेण तेन ।
 तमभ्यधावत्सहसा जवेन
 भीमः शिखण्डी च शिनेश्च नप्ता ॥ १९

शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
तस्याभितो व्यापततो गजस्य ।
स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै
चचाल तैर्वार्यमाणश्च सङ्ख्ये ॥ २०
ततः पृषत्कान्प्रववर्ष राजा
सूर्यो यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
तैराशुर्गैर्वध्यमाना रथौघाः
प्रदुद्बुधुः सहितास्तत्रतत्र ॥ २१
तत्कर्म साल्वस्य समीक्ष्य सर्वे
पाञ्चालपुत्रा नृप सृञ्जयाश्च ।
हाहाकारैर्नादयन्ति स्म युद्धे
द्विपं समन्ताद्गुरुधुर्नराध्याः ॥ २२
पाञ्चालपुत्रस्त्वरितस्तु शूरो
गदां प्रगृह्याचलशृङ्गकल्पाम् ।
ससंभ्रमं भारत शत्रुघाती
जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २३

ततस्तु नागं धरणीधराभं
मदं खवन्तं जलदप्रकाशम् ।
गदां समाविध्य भृशं जघान
पाञ्चालराजस्य सुतस्तरस्वी ॥ २४
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य
मुखात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
पपात नागो धरणीधराभः
क्षितिप्रकम्पाच्चलितो यथाऽद्रिः ॥ २५
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
स साल्वराजस्य शिनिप्रवीरो
जहार भलेन शिरः शितेन ॥ २६
हतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन
पपात भूमौ सह नागराज्ञा ।
यथाऽद्रिश्चङ्गं सुमहत्प्रणुनं
वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महामारुते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सात्यकिना कृतवर्मपराजयः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
तस्मिंस्तु निहते शूरे साल्वे समितिशोभने ।
तवाभज्यद्वलं वेगाद्वातेनेव महाद्रुमः ॥ १
तत्प्रभयं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
दधार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
सन्निवृत्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
शैलोपमं स्थिरं राजन्कीर्यमाणं शरैर्युधि ॥ ३
ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
निवृत्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ४
तत्राश्चर्यमभूद्युद्धं सात्वतस्य परैः सह ।
यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदाम् ॥ ५
तेषामन्योन्यसुहृदां कृते कर्मणि दुष्करे ।
सिंहनादः प्रहृष्टानां दिविस्पृक्सुमहानभूत् ॥ ६

तेन शब्देन विव्रस्तान्पाञ्चालान्भरतर्षभ ।
शिनेर्नृप महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ॥ ७
स समासाद्य राजानं क्षेमधूर्तिं महाबलम् ।
सप्तभिर्निशितैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८
तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्शरान् ।
जवेनाभ्यपतद्दीमान्हादिक्यः शिनिपुङ्गवम् ॥ ९
तौ सिंहाविव नर्दन्तौ धन्विनौ रथिनां वरौ ।
अन्योन्यमभिधावन्तौ शस्त्रप्रवरधारिणौ ॥ १०
पाण्डवाः सहपाञ्चाला योधाश्चान्ये नृपोत्तमाः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त तयोः पुरुषसिंहयोः ॥ ११
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
अभिजग्नतुरन्योन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२
चरन्तौ विविधान्मार्गान्हादिक्यशिनिपुङ्गवौ ।

सात्वतं कृतवर्माणम् ॥ ३ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

मुहुरन्तर्दधाते तौ बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३
 चापवेगबलोद्धूतान्मार्गणान्वृष्णिसिंहयोः ।
 आकाशे समपश्याम पतङ्गानिव शीघ्रगान् ॥ १४
 तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
 अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १५
 स दीर्घबाहुः संकुद्रस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 अष्टभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेषुभिः ॥ १६
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
 सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ॥ १७
 निकृत्तं तद्वनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
 आरोप्य च धनुः शीघ्रं महावीर्यो महाबलः ॥ १९
 अमृष्यमाणो धनुषश्छेदनं कृतवर्मणा ।
 कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २०
 ततः सुनिशितैर्बाणैर्दशभिः शिनिपुङ्गवः ।
 जघान मृतं चाश्वाश्च ध्वजं च कृतवर्मणः ॥ २१
 ततो राजन्महेष्वासः कृतवर्मा महारथः ।
 हताश्चमृतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
 रोषेण महताऽऽविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।
 चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २३
 तच्छूलं सात्वतो ह्यजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
 चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् ।
 ततोऽपरेण भलेन हृद्येन समताडयत् ॥ २४
 सुयुद्धे युयुधानेन हताश्चो हतसारथिः ।

कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत् ॥ २५
 तस्मिन्सात्यकिना वीरे द्वैरथे विरथीकृते ।
 समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ २६
 पुत्राणां तव चात्यर्थं विषादः समजायत ।
 हतसूते हताश्चे तु विरथे कृतवर्मणि ॥ २७
 हताश्चं च समालक्ष्य हतसूतमरिंदम ।
 अभ्यधावत्कृपो राजञ्जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २८
 तमारोप्य रथोपस्थे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
 अपोवाह महाबाहुं तूर्णमायोधनादपि ॥ २९
 शैनेयेऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३०
 तत्परे नान्वबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रद्रुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ॥ ३१
 दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भग्नं खवलमन्तिकात् ।
 जवेनाभ्यपतत्तूर्णं सर्वाश्चैको न्यवारयत् ॥ ३२
 पाण्डुश्च सर्वान्संकुद्रो वृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पाश्चालानां च ये गणाः ॥ ३३
 केकयान्सोमकांश्चैव सृञ्जयांश्चैव मारिष ।
 असंभ्रमं दुराधर्षः शितैर्बाणैरवाकिरत् ॥ ३४
 अतिष्ठदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
 यथा यज्ञे महानग्निर्मन्त्रपूतः प्रकाशते ।
 तथा दुर्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्वतोऽभवत् ॥ ३५
 तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
 अथान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत् ॥ ३६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

संकुल्युद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
 दुरुत्सहो बभौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १
 तस्य बाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
 परांश्च सिपिचे बाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ॥ २

न च सोऽस्ति पुमान्कश्चित्पाण्डवानां बलार्णवे ।
 हयो गजो रथो वाऽपि यः स्याद्बाणैरविक्षतः ॥ ३
 यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विशांपते ।
 स स बाणैश्चितोऽभूद्वै पुत्रेण तव भारत ॥ ४
 यथा सैन्येन रजसा समुद्धूतेन वाहिनी ।

प्रत्यदृश्यत संछन्ना तथा बाणैर्महात्मनः ॥ ५
 बाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
 दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ॥ ६
 तेषु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
 नास्ति दुर्योधनसमः पुमानिति मतिर्मम ॥ ७
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।
 यदेकं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ॥ ८
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
 भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ९
 नकुलं च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
 पञ्चभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ॥ १०
 धनुश्छिन्दे भलेन सहदेवस्य मारिष ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ ११
 अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुतः ।
 ततो दुर्योधनं सङ्ख्ये विव्याध दशभिः शरैः ॥ १२
 नकुलस्तु ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः ।
 घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १३
 सात्यकिश्चैव राजानं शेरणानतपर्वणा ।
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ।
 अशीत्या भीमसेनश्च शरैः राजानमार्पयन् ॥ १४
 समन्तात्कीर्यमाणस्तु बाणसङ्घैर्महात्मभिः ।
 न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
 लाघवात्सौष्टवाच्चापि वीर्याच्चापि महात्मनः ।
 अति सर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १६
 धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु खल्पमन्तरम् ।
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ॥ १७
 तेषामापततां घोरस्तुमुलः समपद्यत ।
 क्षुब्धस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः ॥ १८
 समासाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ।
 प्रत्युद्ययुर्महेष्वासाः पाण्डवानाततायिनः ॥ १९
 भीमसेनं रणे क्रुद्धो द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 तयोर्बाणैर्महाराज प्रमुक्तैः सर्वतोदिशम् ।
 नाज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ २०
 तावुभौ क्रूरकर्माणौभौ भारतदुःसहौ ।
 घोररूपमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २१

त्रासयन्तौ दिशः सर्वा ज्याक्षेपकठिनत्वचौ ।
 शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २२
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुवलस्य सुतो विभो ।
 नादं चकार बलवत्सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २३
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।
 अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २४
 अथान्यं रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २५
 तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ।
 प्रेक्षतां प्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २६
 उल्कस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा शरवर्षैः समन्ततः ॥ २७
 तथैव नकुलः शूरः सौवलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ॥ २८
 तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २९
 तथैव कृतवर्माणं शैनेयः शत्रुतापनः ।
 योधयञ्जुशुभे राजन्बलिं शक्र इवाहवे ॥ ३०
 दुर्योधनो धनुश्छिन्वा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ।
 राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३२
 तयोर्बुद्धं महच्चासीत्सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।
 प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वनहस्तिनोः ॥ ३३
 गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
 विव्याध बहुभिः शूरः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३४
 तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनः ।
 घोररूपमसंवार्य निर्मर्यादमवर्तत ॥ ३५
 ते च संपीडयामासुरिन्द्रियाणीव बालिशम् ।
 स च तान्प्रतिसंरब्धः प्रत्ययोध्यदाहवे ॥ ३६
 एवं चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो ॥ ३७
 नराश्चैव नरैः सार्धं दन्तिनो दन्तिभिस्तथा ।
 हया हयैः समासक्ता रथिनो रथिभिः सह ॥ ३८

संकुलं चाभवद्भूयो घोररूपं विशांपते ॥ ३९
 इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
 युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च ॥ ४०
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिंदमाः ।
 व्यनदंश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ४१
 तेषां पत्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
 वातेन चोद्धतं राजन्धावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ४२
 रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैश्चापि दन्तिनाम् ।
 रजः सन्ध्याभ्रकलिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४३
 रजसा तेन संपृक्तो भास्करो निष्प्रभः कृतः ।

संछादिताऽभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ॥ ४४
 मुहूर्तादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः ।
 वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ॥ ४५
 उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ॥ ४६
 ततोऽपश्यमहं भूयो द्वन्द्वयुद्धानि भारत ।
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम् ॥ ४७
 वर्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोऽज्वलाः प्रभाः ।
 शब्दश्च तुमुलः सङ्क्षेपे शराणां पततामभूत् ।
 महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे भयानके ।
 अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
 तांस्तु सर्वानयत्नेन सन्निवार्य महारथाः ।
 पुत्रास्ते योधयामासुः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैषिणः ।
 सन्निवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ॥ ३
 परेषां तावकानां च नासीत्कश्चित्पराञ्छुखः ॥ ४
 अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम् ।
 तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ॥ ५
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
 जिगीषमाणः सङ्ग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ६
 त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
 चतुर्भिर्निजघानाश्चान्कल्याणान्कृतवर्मणः ॥ ७
 अश्वत्थामा तु हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम् ।
 अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा रथान्सप्तशतान्रणे ।
 प्रैषयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९

ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
 अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १०
 ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
 अदृश्यं सायकैश्चकुर्मैघा इव दिवाकरम् ॥ ११
 तं दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथावृतम् ।
 नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ॥ १२
 रथैरश्ववरैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ।
 आजगमु रथ रक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 ततः प्रववृते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ १४
 रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
 पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५
 तत्र युद्धं महचासीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 न च तत्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १६
 वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
 बध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १७
 विनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्यैश्च पूरितैः ।
 उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैश्चैव धन्विनाम् ॥ १८
 अतिप्रवृत्ते युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।

धावमानेषु योधेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १९
 संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
 बद्धीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्धरणे कृते ॥ २०
 निर्मर्यादे महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ॥ २१
 चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्वतवना मही ।
 सदण्डाः सोलमुका राजन्कीर्यमाणाः समन्ततः ॥
 उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहृत्य रविमण्डलम् ।
 विष्वग्वाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ॥ २३
 अश्रूणि मुमुचुर्नागा वेपथुं चास्पृशन्मृशम् ।
 एतान्धोराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान् ॥ २४
 पुनर्युद्धाय संयत्ताः क्षत्रियास्तस्थुरव्यथाः ।
 रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गे गियासवः ॥ २५
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 युध्यध्वमग्रतो यावत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २६
 ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरस्विनः ।
 हृष्टाः किलाकिलाशब्दमकुर्वत परे तथा ॥ २७
 अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षा दुरासदाः ।
 शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २८
 ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
 दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराञ्जुखम् ॥ २९
 गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ ३०
 अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
 आसीद्गान्धारराजस्य विशालप्रासयोधिनाम् ॥ ३१
 बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
 पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यग्ननिशितैः शरैः ॥ ३२
 तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
 अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलम् ॥ ३३
 ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् ।
 अभ्यनोदयदव्यग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३४
 असौ सुबलपुत्रो नो जघनं पीड्य दंशितः ।
 सैन्यानि स्रूयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिः ॥ ३५
 गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं सौवलं जहि ।
 रथानीकमहं धक्ष्ये पाञ्चालसहितोऽनघ ॥ ३६

गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्दृतो जहि ॥ ३७
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ।
 पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३८
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 रणे ह्यभ्यद्रवंस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३९
 ततस्तु सौवलो राजन्मभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् ।
 जघान पृष्ठतः सेनां जयगृद्धः प्रतापवान् ॥ ४०
 अश्वारोहास्तु संरन्धाः पाण्डवानां तरस्विनाम् ।
 प्राविशन्सौवलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्स्थान् ॥ ४१
 ते तत्र सादिनः शूराः सौवलस्य महद्वलम् ।
 रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ४२
 तदुद्यतगदाप्रासमकापुरुषसेवितम् ।
 प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४३
 उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
 न हि स्वेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४
 शूरबाहुविसृष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
 ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः ॥ ४५
 ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्रतत्र विशांपते ।
 संपतन्तीभिराकाशमावृतं बहुशोभत ॥ ४६
 प्रासानां पततां राजन्रूपमासीत्समन्ततः ।
 शलभानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४७
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा विप्रविद्धैर्नियन्तुभिः ।
 हयाः परिपतन्तिस्स शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४८
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परम् ।
 सुविक्षताः स्म दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ४९
 ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा वृतम् ।
 तानपाक्रमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिदम ॥ ५०
 अश्वान्राजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति ।
 भूमौ निपतिताश्चान्ये वमन्तो रुधिरं बहु ॥ ५१
 केशाकेशि समालम्बा न शेकुश्चेष्टितुं नराः ।
 अन्योन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः ॥ ५२
 मल्ला इव समासाद्य निजघुरितरेतरम् ।
 अश्वैश्च व्यपकृष्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ॥ ५३

भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैषिणः ।
 तत्रतत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५४
 रक्तोक्षितैश्छिन्नभुजैरवकृष्टशिरोरुहैः ।
 व्यदृश्यत मही कीर्णा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५५
 दूरं न शक्यं तत्रासीदन्तुमश्वेन केनचित् ।
 साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५६
 रुधिरोक्षितसन्नाहैराक्षयैरुदायुधैः ।
 नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैषिभिः ।
 सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठसैनिके ॥ ५७
 स मुहूर्तं ततो युद्धा सौवल्लोऽथ विशांपते ।
 पट्टसाहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५८
 तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ।
 पट्टसाहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छान्तवाहनम् ॥ ५९
 अश्वारोहाश्च पाण्डूनामब्रुवन्रुधिरोक्षिताः ।
 सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ॥ ६०
 न हि शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ।
 रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ६१
 प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
 न पुनः सौवल्लो राजा योद्धुमभ्यागमिष्यति ॥ ६२
 ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ।
 प्रययुर्यत्र पाञ्चाल्यो वृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ६३
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेघे समुत्थिते ।
 एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६४
 ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौवल्लः पुनः ।
 पार्श्वतोऽभ्यहनत्कुद्धो वृष्टद्युम्नस्य वाहिनीम् ॥ ६५
 तत्पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्तत ।
 तावकानां परेषां च परस्परवधैषिणाम् ॥ ६६
 ते चान्योन्यमवैक्षन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
 योधाः पर्यपतन् राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६७
 असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये ।
 प्रादुरासीन्महाञ्जशब्दस्तालानां पततामिव ॥ ६८
 विमुक्तानां शरीराणां छिन्नानां पततां शुवि ।
 सायुधानां च बाहूनामूर्खणां च विशांपते ।
 आसीत्कटकटाशब्दः सुमहात्रोमहर्षणः ॥ ६९
 निम्नन्तो निशितैः शस्त्रैर्भ्रातृन्पुत्रान्सखीनपि ।

योधाः परिपतन्ति स्म यथाऽऽमिषकृते खगाः ७०
 अन्योन्यं प्रतिसंरब्धाः समासाद्य परस्परम् ।
 अहंपूर्वमहंपूर्वमिति निम्नन्सहस्रशः ॥ ७१
 संयातेनासनभ्रष्टैरश्वारोहैर्गतामुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२
 स्फुरतां प्रतिपिष्टानामश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
 स्तनतां च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशांपते ॥ ७३
 शक्त्यष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ७४
 श्रमाभिभूताः संरब्धा श्रान्तवाहाः पिपासवः ।
 विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तत तावकाः ॥ ७५
 मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
 जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान् ॥ ७६
 बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
 भूमावभ्यपतन् राजञ्शरवृष्टिभिरावृताः ॥ ७७
 वृकगृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आसीद्वलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ७८
 नराश्वकायैः संछन्ना भूमिरासीद्विशांपते ।
 रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ७९
 असिभिः पट्टसैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनःपुनः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्तन्त भारत ॥ ८०
 प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
 योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ८१
 शिरो गृहीत्वा केशेषु कवन्धः स्म प्रदृश्यते ।
 उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरेण परिप्लुतम् ॥ ८२
 तथोत्थितेषु बहुषु कवन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् ॥ ८३
 मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्वलम् ।
 अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तत सौवल्लः ॥ ८४
 ततोऽभ्यधावंस्तरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः ।
 पदातयश्च नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ८५
 कोष्ठकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः ।
 शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्बुद्धपारं तृतीर्षवः ॥ ८६
 त्वदीयास्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
 रथाश्चपत्तिद्विरदाः पाण्डवानभिद्रुतुः ॥ ८७

केचित्पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नः समरे शूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् ॥ ८८
रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
विमानेभ्यो दिवो भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयादिव ॥

एवमन्योन्यमायत्ता योधा जघ्नुर्महाहवे ।
पितृन्भ्रातृन्वयस्यांश्च पुत्रानपि तथा परे ॥ ९०
एवमासीदमर्यादं युद्धं भरतसत्तम ।
प्रासासिबाणकलिलं वर्तमाने सुदारुणे ॥ ९१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अर्जुनेन दुर्योधनगर्हणपूर्वकं तत्सेनानिवर्हणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
अल्पावशिष्टे सैन्ये तु पाण्डवैर्निहते बले ।
अश्वैः सप्तसहस्रैस्तु उपावर्तत सौबलः ॥ १
स यात्वा बाहिनीं तूर्णं चोदयानः स्वकान्युधि ।
युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनःपुनररिदमाः ॥ २
अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्र क नु राजा महाबलः ।
शकुनेस्तद्वचः श्रुत्वा तमूचुर्भरतर्षभ ॥ ३
असौ तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महाबलः ।
यत्रैतत्सुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ४
यत्र ते सतनुत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ।
यत्रैष तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ५
तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि कौरवम् ।
एवमुक्तस्तु तैर्योधैः शकुनिः सौबलस्तदा ॥ ६
प्रययौ तत्र यत्रास्ते पुत्रस्तव नराधिप ।
सर्वतः संवृतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ॥ ७
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके व्यवस्थितम् ।
स रथांस्तावकान्सर्वान्हर्षयञ्शकुनिस्ततः ॥ ८
दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विशांपते ।
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नृपम् ॥ ९
जहि राजन् रथानीकमश्वः सर्वे जिता मया ।
नात्यक्त्वा जीवितं सङ्ख्ये शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः १०
हते तस्मिन् रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते ।
गजानेतान्हनिष्यामः पदार्तीश्चेतरांस्तथा ॥ ११
श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगृद्धिनः ।
जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
बद्धनिस्त्रिशहस्ताश्च प्रगृहीतशरासनाः ।

शरासनानि धून्वानाः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ॥ १३
ततो ज्यातलनिर्घोषः पुनरासीद्विशांपते ।
प्रादुरासीच्छराणां च समुक्तानां सुदारुणः ॥ १४
तान्समीपगतान्दृष्ट्वा जनानुद्यतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १५
चोदयाश्चानसंभ्रान्तः प्रविशैतद्भलार्णवम् ।
अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निशितैः शरैः ॥ १६
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ १७
अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा ह्येषां महात्मनाम् ।
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य देवं यथाविधम् ॥ १८
समुद्रकल्पं च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मानासाद्य संजातं गोष्पदोपममच्युत ॥ १९
हते भीष्मे धीर्ममासीच्छमः स्यादिति माधव ।
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिशः ॥ २०
उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं हितं तथ्यं च माधव ।
तच्चापि नासौ कृतवान्वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥ २१
तस्मिंस्तु निहते भीष्मे प्रच्युते पृथिवीपतौ ।
न जाने कारणं किंतु येन युद्धमवर्तत ॥ २२
मृदांस्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान्सुबालिशान् ।
पतिते शन्तनोः पुत्रे येऽकार्षुः संयुगं पुनः ॥ २३
अनन्तरं च निहते द्रोणे ब्रह्मविदां वरे ।
राधेये च विकर्णे च नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २४
अल्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन्सूतपुत्रे च पातिते ।
सपुत्रे वै नरव्याघ्रे नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २५

श्रुतायुषि हते वीरे जलसन्धे च मागधे ।
 श्रुतायुधे च नृपतौ नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २६
 भूरिश्रवसि शल्ये च साल्वे चैव जनार्दन ।
 आवन्त्येषु च वीरेषु नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २७
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
 बाहिके सोमदत्ते च नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २८
 भगदत्ते हते शूरे काम्भोजे च सुदारुणे ।
 दुःशासने च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २९
 दृष्ट्वा विनिहताञ्छूरान्पृथग्भाण्डलिकान्नृपान् ।
 बलिनश्च रणे कृष्ण नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३०
 अक्षौहिणीपतीन्दृष्ट्वा भीमसेननिपातितान् ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभान्नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३१
 'हतप्रवीरां विध्वस्तां दृष्ट्वा चेमां चमूं रणे ।
 अलम्बले च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३२
 भ्रातृन्विनिहतान्दृष्ट्वा वयस्यान्मातुलानपि ।
 पुत्रान्विनिहतान्दृष्ट्वा नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३३
 को नु राजकुले जातः कौरवेषु विशेषतः ।
 निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३४
 गुणतोऽभ्यधिकाञ्ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोपि वा ।
 अमूढः को नु युध्येत जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३५
 किं नु तस्य मनो ह्यासीच्चयोक्तस्य हितं वचः ।
 प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोम्यस्य शृणुयात्कथम् ॥ ३६
 येन शान्तनवो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
 प्रत्याख्याताः शमस्यार्थे किं नु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३७
 मौर्ख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन ।
 तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ॥ ३८
 प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्वचः ।
 कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ॥ ३९
 तथास्य दृश्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशांपते ।
 नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ४०
 उक्तोऽहं बहुशस्तात विदुरेण महात्मना ।
 न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ ४१
 यावत्प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।

तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पापकम् ॥ ४२
 न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
 इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ४३
 तत्सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
 यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४४
 यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् ।
 अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४५
 उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
 एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षत्रं गमिष्यति ॥ ४६
 तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।
 क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम् ॥ ४७
 सोऽद्य सर्वान्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव ॥ ४८
 क्षत्रियेषु हतेष्वाशु शून्ये च शिविरे कृते ।
 वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ॥ ४९
 तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ।
 एवं पश्यामि वाष्ण्यं चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
 विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ॥ ५०
 तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्वन्मि शितैः शूरैः ।
 दुर्योधनं महाबाहो बाहिनीं चास्य संयुगे ॥ ५१
 क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
 हस्मैतदुर्वलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ५२
 सञ्जय उवाच ।
 अभीशुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
 तद्वलौघमभिप्राणामभीतः प्राविशद्वलात् ॥ ५३
 शरासनवनं घोरं शक्तिकण्टकसंकुलम् ।
 गदापरिघपाषाणं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ५४
 ह्यपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः ।
 व्यचरत्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ५५
 ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥ ५६
 ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परंतपः ।
 किरञ्शरशतांस्तीक्ष्णान्वारिधारा घनो यथा ॥ ५७
 प्रादुरासीन्महाञ्शब्दः शराणां नतपर्वणाम् ।

इषुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥ ५८
 असज्जन्तस्तनुत्रेषु शरौघाः प्रापतन्धुवि ।
 इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ॥ ५९
 नरान्नागान्समाहत्य हयांश्चापि विशांपते ।
 अपतन्त रणे बाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ॥ ६०
 आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोपि वा ६१
 सर्वमासीज्जगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
 रुक्मपुङ्खैस्तैलधौतैः कर्मारपरिमार्जितैः ॥ ६२
 ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
 पार्थ न प्राजहुर्वोरा वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ६३
 शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः ।
 ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६४
 यथा वनान्ते वनपैर्विसृष्टः
 कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सुघोषः ।

भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं
 भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६५
 एवं स नाराचगणप्रतापी
 शरार्चिरुच्चावचतिग्मतेजाः ।
 ददाह सर्वां तव पुत्रसेना-
 ममृष्यमाणस्तरसा तरसी ॥ ६६
 तस्येषवः प्राणहराः सुमुक्ता
 नासज्जन्वै वर्मसु रुक्मपुङ्खाः ।
 न च द्वितीयं प्रमुमोच बाणं
 नरे हये वा परमद्विपे वा ॥ ६७
 अनेकरूपाकृतिभिर्हि बाणै-
 र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
 स एव एकस्त्व पुत्रस्य सेनां
 जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ॥ ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ष्टष्टधुन्नपराजितेन दुर्योधनेनाश्वारोहणेन पलायनम् ॥ १ ॥ अश्वत्थामादिभिस्तदन्वेषणम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 युध्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १
 इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषह्यान्महौजसः ।
 विसृजन्टुश्यते बाणान्धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ॥ २
 तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ वध्यमानं किरीटिना ।
 संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
 पितृन्भ्रातृन्परित्यज्य वयस्यानपि चापरे ॥ ४
 हतधुर्या रथाः केचिद्वतसूतास्तथा परे ।
 भग्नाक्षयुगचक्रेषाः केचिदासन्विशांपते ॥ ५
 अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथाऽन्ये बाणपीडिताः ।
 अक्षता युगपत्केचित्प्राद्रवन्भयपीडिताः ॥ ६
 केचित्पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवान्धवाः ।

विचुकुशुः पितृस्त्वन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ७
 बान्धवांश्च नरव्याघ्र भ्रातृन्संवन्धिनस्तथा ।
 दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्रतत्र विशांपते ॥ ८
 बहवोऽत्र भृशं विद्धा मुह्यमाना महारथाः ।
 निःश्वसन्ति स्म दृश्यन्ते पार्थबाणहता नराः ॥ ९
 तानन्ये रथमारोप्य ह्याश्वास्य च मुहूर्तकम् ।
 विश्रान्ताश्च वितृष्णाश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे ॥ १०
 तानपास्य गताः केचित्पुनरेव युयुत्सवः ।
 कुर्वन्तस्त्व पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ॥ ११
 पानीयमपरे पीत्वा पर्याश्वास्य च वाहनम् ।
 वर्माणि च समारोप्य केचिद्भरतसत्तम ॥ १२
 समाश्वास्यापरे भ्रातृन्निक्षिप्य शिविरेऽपि च ।
 पुत्रानन्ये पितृनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १३

संप्रदुद्रावेति पूर्वस्थं संप्रदुद्रुरिति विपरिणामेन संबध्यते

॥ ४ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सज्जयित्वा रथान्केचिद्यथामुख्यं विशांपते ।
 आवृत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १४
 ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना वभासिरे ।
 त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ १५
 आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
 पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ १६
 धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
 नाकुलिस्तु शतानीको रथानीकमयोधयन् ॥ १७
 पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्यद्रवत्संकुद्धस्तावकान्दन्तुमुद्यतः ॥ १८
 ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ।
 बाणसङ्घाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ॥ १९
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्त्व पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैरर्धनाराचैर्वहुभिः क्षिप्रकारिभिः ॥ २०
 वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितैः ।
 अश्वान् चतुरो हत्वा बाहोरुरसि चार्पितः ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 तस्याश्वान्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 सारथेश्चास्य भङ्गेन शिरः कायादपाहरत् ॥ २२
 ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य वाजिनः ।
 अपाक्रामद्धतरथो नातिदूरमरिदमः ॥ २३
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
 तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २४
 ततो रथेषु भयेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
 पाण्डवान् रथिनः सर्वान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
 अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ २६
 ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाभुजः ।
 विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २७
 तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
 नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्गजानीकमयोधयत् ॥ २८
 तत्रैकबाणनिहतानपश्याम महागजान् ।
 पतितान्पात्यमानान्श्च निर्भिन्नान्सव्यसाचिना २९
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।

करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्बली ।
 अथाप्लुत्य रथात्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ३०
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ।
 वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शक्रन्मूत्रं च मुञ्चुः ॥ ३१
 आविशं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ३२
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्निपातितान् ।
 धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ३३
 प्राद्रवन्कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
 पेतुरार्तस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
 प्रभिन्नकुम्भास्तु बहून्द्रवमाणानितस्ततः ।
 पतमानान्श्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ३५
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 गार्ध्रपत्रैः शितैर्बाणैर्जघ्नुर्वै गजयोधिनः ॥ ३६
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
 अपक्रान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३७
 दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान् ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् ॥ ३८
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान्ययौ ।
 अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिदमम् ॥ ३९
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपृच्छन्क्षत्रियांस्तत्र क्व तु दुर्योधनो गतः ॥ ४०
 तेऽपश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
 मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
 विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ४१
 आहुः केचिद्धृते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ।
 हित्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४२
 अपरे खड्गवन्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ।
 दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति ।
 युध्यध्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति ४३
 ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः संपीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमथाश्रुवन् ॥ ४४
 इदं सर्वं बलं हन्मो येन स परिवारिताः ।
 एते सर्वे गजान्दत्ता उपयान्ति स पाण्डवाः ४५
 श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।

भित्त्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४६
 कृपश्च कृतवर्मा च प्रययौ यत्र सौवलः ।
 रथानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ४७
 ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ।
 आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नन्तः स तावकान् ॥
 दृष्ट्वा तु तानापततः संग्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तास्ततो वीरा निराशा जीविते तदा ॥ ४९
 विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ।
 परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ॥ ५०
 राजन्बलेन व्यङ्गेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 आत्मना पञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह ॥ ५१
 तस्मिन्देशे व्यवस्थाय यत्र शारद्वतः स्थितः ।
 संग्रहुता वयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः ॥ ५२
 धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तत्र नाभूद्रणो महान् ।
 जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ५३
 अथापश्यं सात्यकिं तमुपायातं महारथम् ।
 रथैश्चतुःशतैर्वीरो मामभ्यद्रवदाहवे ॥ ५४

धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथंचिच्छान्तवाहनात् ।
 पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा ॥ ५५
 तत्र युद्धमभूद्रोरं मुहूर्तमतिदारुणम् ॥ ५६
 सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिच्छदम् ।
 जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्च्छितं पतितं भुवि ॥ ५७
 ततो मुहूर्तादिव तद्रजानीकमविध्यत ।
 गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५८
 अभिपिष्टैर्महानागैः समन्तात्पर्वतोपमैः ।
 नातिप्रसिद्धैव गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५९
 रथमार्गं ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ।
 पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन्महागजान् ॥ ६०
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ।
 राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम् ॥ ६१
 परित्यज्य च पाञ्चाल्यं प्रयाता यत्र सौवलः ।
 राज्ञोऽदर्शनसंविन्ना वर्तमाने जनक्षये ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमेनावशिष्टानां दुर्योधनानुजानां वधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 गजानीके हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारत ।
 वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन संयुगे ॥ १
 चरन्तं च प्रपश्यामो भीमसेनमरिंदमम् ।
 दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम् ॥ २
 समेत्य समरे राजन्हतशेषाः सुतास्तव ।
 अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।
 सोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३
 श्रुतर्वा संजयश्चैव जयत्सेनः श्रुतान्तकः ।
 दुर्विमोचनकश्चैव तथा दुर्विषहो बली ॥ ४
 दुर्मर्षणः सुजातश्च जैत्रो भूरिवलो रविः ।

इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।
 भीमसेनमभिद्रुत्य रुरुधुः सर्वतो दिशम् ॥ ५
 ततो भीमो महाराज स्वरथं पुनरास्थितः ।
 मुमोच निशितान्वाणान्पुत्राणां तव मर्मसु ॥ ६
 ते कीर्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारणे ।
 भीमसेनमुपासेदुः प्रवाता इव कुञ्जरम् ॥ ७
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।
 क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ॥ ८
 ततोऽपरेण भलेन सर्वावरणभेदिना ।
 श्रुतान्तमवधीर्भीमस्तव पुत्रं महारथः ॥ ९
 जयत्सेनं ततो विद्ध्वा नाराचेन हसन्निव ।

पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिंदमः ।
 स पपात रथाद्राजन्भूमौ तूर्णं ममार च ॥ १०
 श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष ।
 शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ११
 ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिवलं रविम् ।
 त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ॥ १२
 ते हता न्यपतन्भूमौ खन्दनेभ्यो महारथाः ।
 वसन्ते पुष्पश्वला निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ १३
 ततोऽपरेण भलेन तीक्ष्णेन च परंतपः ।
 दुर्विमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ १४
 स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
 गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १५
 दुष्प्रधर्षं ततश्चैव सुजातं च सुतं तव ।
 एकैकं न्यहनत्सङ्ख्ये द्वाभ्यांद्वाभ्यां चमूमुखे ।
 तौ शिलीमुखविद्वाङ्गौ पेतू रथसत्तमौ ॥ १६
 ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतं तव ।
 भलेन पातयामास भीमो दुर्विषहं रणे ॥ १७
 स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ १८
 दृष्ट्वा तु निहतान्भ्रातृन्बहूनेकेन संयुगे ।
 अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ १९
 विक्षिपन्मुमहचापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 विमृजन्सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान्बहून् ॥ २०
 स तु राजन्धनुश्छित्त्वा पाण्डवस्य महामृधे ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ॥ २१
 ततोऽन्यद्बनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 अवाकिरच्च सुतं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
 महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
 यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्युधि ॥ २३
 तयोस्तत्र शितैर्भुक्तैर्यमदण्डनिभैः शरैः ।
 समाच्छन्ना धरा सर्वा खं दिशो विदिशस्तथा ॥ २४
 ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः ।

भीमसेनं रणे राजन्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २५
 सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
 भीमः संचुक्षुभे क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २६
 ततो भीमो रूषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष ।
 सारथिं चतुरश्वाश्चाञ्जरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ २७
 विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लोमवाहिभिः ।
 अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २८
 श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
 अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 क्षुरप्रेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः ॥ २९
 छिन्नोत्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ।
 पपात कायः स्वरथाद्रमुधामनुनादयन् ॥ ३०
 तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
 अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ ३१
 तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात् ।
 दंशितान्प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ३२
 ते तु तं वै समासाद्य परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३३
 ततस्तु संवृतो भीमस्तावकान्निशितैः शरैः ।
 पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३४
 ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।
 जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३५
 हत्वा शतसहस्राणि पत्नीनां परमेषुभिः ।
 वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ॥ ३६
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
 मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३७
 तं तथा युध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान् ।
 ईक्षितुं नोत्सहन्ते स तव सैन्या नराधिप ॥ ३८
 विद्राव्य च कुरून्सर्वास्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
 दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे त्रासयानो महाद्विपान् ॥ ३९
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशांपते ।
 किंचिच्छेषा महाराज कृपणं समपद्यत ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कृष्णार्जुनयोः संवादः ॥ १ ॥ संकुलयुद्धम् ॥ २ ॥ भीमेन सुदर्शननाम्नो दुर्योधनानुजस्य वधः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
हतशेषौ तदा सङ्ख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २
शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिपालिताः ।
गृहीत्वा सञ्जयं चासौ निवृत्तः शिनिपुङ्गवः ॥ ३
परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
योधयित्वा रणे पापान्धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ॥ ४
दुर्योधनमतिक्रम्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्चैव महारथः ॥ ५
असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः ।
दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्वैः प्रभद्रकैः ॥ ६
असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
प्रतिव्यूह्य बलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः ।
एनं हत्वा शितैर्बाणैः कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ ८
गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिंदम ।
यावन्न विद्रवन्त्येते तावज्जहि सुयोधनम् ॥ ९
यातु कश्चित्तु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
परिश्रान्तबलस्तात नैष मुच्येत किलिषी ॥ १०
हत्वा तव बलं सर्वं संग्रामे धृतराष्ट्रजः ।
जितान्पाण्डुसुतान्मत्वा रूपं धारयते महत् ॥ ११
निहतं स्वबलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
ध्रुवमेप्यति संग्रामे वधायैवात्मनो नृपः ॥ १२
एवमुक्तः फल्गुनस्तु कृष्णं वचनमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रसुताः सर्वे हता भीमेन माधव ।
यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य नभविष्यतः ॥ १३
हतो भीष्मो हतो द्रोणः कर्णो वैकर्तनो हतः ।
मद्राजो हतः शल्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ १४
हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः सौवलस्य च ।

रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।
दन्तिनां च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ १५
अश्वत्थामा कृपश्चैव त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ।
उलूकः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ १६
एतद्वलमभूच्छेषं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
मोक्षो न नूनं कालात्तु विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७
तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम् ।
अद्याह्ना हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
न हि मे मोक्षयते कश्चित्परेषामिह चिन्तये ॥ १८
ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति मदोत्कटाः ।
तान्वै सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषाः ॥ १९
अद्य युद्धे समुत्पन्नं दीर्घं राज्ञः प्रजागरम् ।
अपनेष्यामि गान्धारिं घातयित्वा शितैः शरैः २०
निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौवलः ।
सभायामहरद्यूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥ २१
अद्य वेत्स्यन्ति मच्छक्तिं सर्वा नागपुरे स्त्रियः ।
श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ॥ २२
समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च मोक्षयति ॥ २३
नापयाति भयात्कृष्ण संग्रामाद्यदि चेन्मम ।
निहतं विद्धि वाष्ण्येय धार्तराष्ट्रं सुबालिशम् ॥ २४
मम ह्येतदपर्याप्तं वाजिवृन्दमरिंदम ।
सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्म्यहम् ॥ २५
सञ्जय उवाच ।
एवमुक्तस्तु दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
अचोदयद्वयान् राजन्दुर्योधनबलं प्रति ॥ २६
तदनीकमभिप्रेक्ष्य त्रयः सञ्जा महारथाः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष ।
प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनजिघांसया ॥ २७
तान्प्रेक्ष्य सहितान्सर्वाञ्जवेनोद्यतकार्मुकान् ।
सौवलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ॥ २८
सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेनं समभ्ययात् ।

सुशर्मा शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ॥ २९
 सहदेवं तव सुतो ह्यपृष्ठगतोऽभ्ययात् ॥ ३०
 ततो हि यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
 ग्रासेन सहदेवस्य शिरसि ग्राहरद्भुशम् ॥ ३१
 सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
 रुधिराफुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् ॥ ३२
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशंपते ।
 दुर्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः संकुद्धः समवाकिरत् ॥ ३३
 पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 शूराणामश्वपुष्टेभ्यः शिरांसि निचकर्त ह ॥ ३४
 तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान्सर्वास्त्रिगर्तानां रथान्ययौ ॥ ३५
 ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्तानां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३६
 सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
 ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ॥ ३७
 शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
 शिरश्चिच्छेद सहसा तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ ३८
 सत्येषुमथ चादत्त योधानां मिषतां ततः ।
 यथा सिंहो वने राजन्मृगं परि बुभुक्षितः ॥ ३९
 तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्धा तानहनत्सर्वात्रथान्कमविभूषितान् ॥ ४०
 ततः प्रायाच्चरन्पार्थो दीर्घकालं सुसंवृतम् ।
 मुञ्चन्क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ४१
 तमर्जुनः पृषत्कानां शतेन भरतर्षभ ।
 पूरयित्वा ततो वाहान्प्राहरत्तस्य धन्विनः ॥ ४२
 ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं तदा ।

सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ४३
 स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
 सुशर्माणं समासाद्य विभेद हृदयं रणे ॥ ४४
 स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ।
 नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्व्यथयन्श्चापि तावकान् ४५
 सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
 सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत्क्षयम् ॥ ४६
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैः सर्वान्हत्वा पदानुगान् ।
 अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४७
 भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
 सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४८
 ततोऽस्य प्रहसन्क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४९
 तस्मिन्स्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
 परिवव्रू रणे भीमं किरन्तो विविधाञ्छरान् ॥ ५०
 ततस्तु निशितैर्वाणैस्तवानीकं वृकोदरः ।
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात्पर्यवाकिरत् ॥ ५१
 ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५२
 तेषु तूत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महारथाः ।
 भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ॥ ५३
 स तान्सर्वाञ्छरैर्घोरैरैवाकिरत् पाण्डवः ।
 तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ।
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५४
 व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानां च समरे पाण्डवेयैर्युत्सुतताम् ॥ ५५
 तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयो राजन्संशोचन्तः स्रवान्धवान् ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसशुद्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सहदेवेन शकुन्युल्लङ्घयोर्वधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्ग्रामे गजवाजिनरक्षये ।
 शकुनिः सौवलो राजन्सहदेवं समभ्ययात् ॥ १

ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।
 शरौघान्प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् ।
 उल्लूकं च रणे राजन्विव्याध दशभिः शरैः ॥ २

शकुनिश्च महाराज भीमं विद्धा त्रिभिः शरैः ।
 नवत्या निशितैर्बाणैः सहदेवमवाकिरत् ॥ ३
 ते शूराः समरे राजन्समासाद्य परस्परम् ।
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैराकर्णग्रहितैः शरैः ॥ ४
 तेषां चापगुणोत्सृष्टा शरवृष्टिर्विशांपते ।
 आच्छादयद्दिशः सर्वा धाराभिरिव तोयदः ॥ ५
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च भारत ।
 चेरतुः कदनं सङ्ख्ये कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ६
 ताभ्यां शरशतैश्छन्नं तद्वलं तव भारत ।
 सान्धकारमिवाकाशमभवत्तत्रतत्र ह ॥ ७
 अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विशांपते ।
 तत्रतत्र क्रुतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान्वहून् ॥ ८
 निहतानां हयानां च सहैव हयसादिभिः ।
 वर्मभिर्विनिकृत्तैश्च प्रासैश्छिन्नैश्च मारिष ॥ ९
 ऋष्टिभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वथैः ।
 संछन्ना पृथिवी जज्ञे कुसुमैः शबला इव ॥ १०
 योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्तः परस्परम् ॥ ११
 उद्धूतनयनै रोषात्संदष्टौष्ठपुटैर्मुखैः ।
 सकुण्डलैर्मही च्छन्ना पद्मकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ १२
 भुजैश्छिन्नैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
 साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वथैः ॥ १३
 कवन्धैरुत्थितैश्छिन्नैर्नृत्यद्भिश्चापरैर्युधि ।
 क्रव्यादगणसंछन्ना घोराऽभूत्पृथिवी विभो ॥ १४
 अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे ।
 ग्रह्णः पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ १५
 एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भुजम् ॥ १६
 स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १७
 सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १८
 निर्विभेद च नाराचैः शतशोऽथ सहस्रशः ।

स निर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदमः ॥ १९
 तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
 प्राद्रवन्सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ २०
 प्रभग्नानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २१
 इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्समश्नुते ।
 प्राणाञ्जहाति यो धीरो युद्धे पृष्ठमदर्शयन् ॥ २२
 एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २३
 द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र क्रुतः शब्दोऽतिदारुणः ।
 क्षुब्धसागरसंकाशः क्षुभितैः सर्वतो दिशम् ॥ २४
 तांस्ततः पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजयोद्यताः ॥ २५
 प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्षः सहदेवो विशांपते ।
 शकुनिं दशभिर्विद्धा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ॥ २६
 अथान्यद्भनुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः ।
 विव्याध नकुलं षष्ठ्या भीमसेनं च सप्तभिः ॥ २७
 उलूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः ।
 सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्पितरं रणे ॥ २८
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः ।
 शकुनिं च चतुःषष्ठ्या पार्श्वस्थांश्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥ २९
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितैः ।
 सहदेवं रणे क्रुद्धाश्छादयञ्शरवृष्टिभिः ।
 पर्वतं वारिधाराभिः सविद्युत इवाम्बुदाः ॥ ३०
 ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उलूकस्य महाराज भलेनापाहरच्छिरः ॥ ३१
 स जगाम रथाङ्गुलिं सहदेवेन पातितः ।
 रुधिराप्लुतसर्वाङ्गो नन्दयन्पाण्डवान्युधि ॥ ३२
 पुत्रं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
 सांशुकण्ठो विनिःश्वस्य क्षतुर्वाक्यमनुसरन् ॥ ३३
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं स बाष्पपूर्णेक्षणः श्वसन् ।
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ ३४
 तानपास्य शरान्मुक्ताञ्शरसङ्घैः प्रतापवान् ।

सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३५
 छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौवलस्तदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ३६
 तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशांपते ।
 द्विधा चिच्छेद समरे सौवलस्य हसन्निव ॥ ३७
 असिं दृष्ट्वा द्विधा छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३८
 ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रीमिवोद्यताम् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौवलः ॥ ३९
 तामापतन्तीं सहसा शरैः कनकभूषणैः ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ४०
 सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनकभूषणा ।
 शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्वै शतहृदा ॥ ४१
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौवलं च भयादितम् ।
 दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौवलाः ॥ ४२
 अथोत्क्रुष्टं महच्चासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन् ॥ ४३
 तान्वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ॥ ४४
 ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैश्चैर्जये धृतम् ।
 आससाद रणे यान्तं सहदेवोऽथसौवलम् ॥ ४५
 स्वयंशमवशिष्टं तं संस्मृत्य शकुनिं नृप ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् ॥ ४६
 अधिज्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्मुमहद्भुजः ।
 स सौवलमभिद्रुत्य गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ॥ ४७
 भृशमभ्यहनत्क्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ।
 उवाच चैनं मेधावी विगृह्य सारयन्निव ॥ ४८
 क्षत्रधर्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ।
 यत्तदा भाषसे मूढ गृह्णन्नक्षान्सभातले ।
 फलमद्य प्रपद्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४९
 निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्नानवहसन्पुरा ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः ॥ ५०
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः ।

वृक्षात्फलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ॥ ५१
 एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
 संक्रुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५२
 अभिगम्य सुदुर्धर्षः सहदेवो युधां पतिः ।
 विकृष्य बलवच्चापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ ५३
 शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य छित्त्वा सिंह इवानदत् ॥ ५४
 छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौवलः ।
 कृतो विद्वश्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५५
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
 शकुनेः प्रेषयान्मास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५६
 ततस्तु क्रुद्धः सुवलस्य पुत्रो
 माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
 प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन
 जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५७
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
 प्राप्तं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
 भल्लैस्त्रिभिर्गुपत्संचकर्त
 ननाद चोच्चैस्तरसाऽऽजिमध्ये ॥ ५८
 तस्याशुकारी सुसमाहितेन
 सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन ।
 भल्लेन सर्वावरणातिगेन
 शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ५९
 शरेण कार्तस्वरभूषितेन
 दिवाकराभेण सुसंहितेन ।
 हतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन
 पपात भूमौ सुवलस्य पुत्रः ॥ ६०
 स तच्छिरो वेगवता शरेण
 सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन ।
 प्रावेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
 यत्तत्कुरूणामनयस्य मूलम् ॥ ६१
 भुजौ सुवृत्तौ प्रचकर्त वीरः
 पश्चात्कवन्धं रुधिरावसिक्तम् ।

विस्पन्दमानं निपपात घोरं
 रथोत्तमात्पार्थिव पार्थिवस्य ॥ ६२
 हतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
 भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रम् ।
 योधास्त्वदीया भयनष्टसत्त्वा
 दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६३
 प्रविद्रुताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
 गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
 भयार्दिता भय्ररथाश्चनागाः
 पदातयश्चैव सधार्तराष्ट्राः ॥ ६४

ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा
 मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
 शङ्खान्प्रदध्मुः समरेऽतिहृष्टाः
 सकेशवाः सैनिकान्हर्षयन्तः ॥ ६५
 तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
 दृष्ट्वा शुवाणाः सहदेवमाजौ ।
 दिष्ट्वा हतो नैकृतिको महात्मा
 सहात्मजो वीर रणे त्वयेति ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ इति शल्यवधपर्व ॥

(अथ हृदप्रवेशपर्व ॥ २ ॥)

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

हतावशिष्टे बले पाण्डवैर्निहते दुर्योधनेन पलायने निर्धारणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः ।
 त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ १
 तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजये धृतः ।
 भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविषदर्शनः ॥ २
 शक्त्यष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं जिघांसताम् ।
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३
 संगृहीतायुधान्बाहून्योधानामभिधावताम् ।
 भल्लैश्चिच्छेद बीभत्सुः शिरांस्यपि हयानपि ॥ ४
 ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः ।
 चरता लोकवीरेण प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ५
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसंक्षयम् ।
 हतशेषान्समानीय क्रुद्धो रथगणान्वहून् ॥ ६
 कुञ्जरांश्च हयांश्चैव पादातांश्च समन्ततः ।
 उवाच दुःखितान्सर्वान्धारतराष्ट्र इदं वचः ॥ ७
 समासाद्य रणे सर्वान्पाण्डवान्समुहद्रुणान् ।
 पाञ्चाल्यं चापि सबलं हत्वा शीघ्रं न्यवर्तत ॥ ८

तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
 अभ्युद्ययू रणे पार्थीस्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९
 तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।
 शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ १०
 तत्सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहूर्तेन महात्मभिः ।
 अवध्यत रणं प्राप्य त्रातारं नाभ्यविन्दत ॥ ११
 पलायमानं तु भयान्नावतिष्ठति दंशितम् ।
 अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसा वृते ॥ १२
 न प्राज्ञायन्त समरे दिशः सप्रदिशस्तथा ।
 ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः ॥ १३
 अभ्यघ्नंस्तावकान्युद्धे मुहूर्तादिव भारत ।
 ततो निःशेषमभवत्तत्सैन्यं तव भारत ॥ १४
 अक्षौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत ।
 एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसञ्जयैः ॥ १५
 तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु ।
 एको दुर्योधनो राजन्नदृश्यत भृशं क्षतः ॥ १६
 ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्यां च मेदिनीम् ।

विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान्वीक्ष्य संयुगे ॥ १७
मुदितान्सर्वतः सिद्धान्नर्दमानान्समन्ततः ।
वाणशब्दरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १८

दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।
अपयाने मनश्चक्रे विहीनबलवाहनः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पाण्डवैर्निहतसहायस्य दुर्योधनस्य गदामादाय हृदं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ सञ्जयसंहारायासिमुद्यच्छता सात्यकिना व्यासवचनात्तद्विमोचनम् ॥ २ ॥ हास्तिनपुरं गच्छतः सञ्जयस्य मध्येमार्गे दुर्योधनदर्शनम् ॥ ३ ॥ तेन तस्मिन्ष्टतराष्ट्राय स्ववृत्तान्तनिवेदनचोदनपूर्वकं हृदं प्रविश्य मायया जलस्तम्भनम् ॥ ४ ॥ तत्रागतैर्द्रौणिकपकृतवर्मभिः सञ्जयादुर्योधनस्य हृदप्रवेशं विज्ञाय विलप्य पुनः शिविरगमनम् ॥ ५ ॥ ततो वृद्धपरिजनैर्युयुत्सुना च राजदाराणां नगरप्रापणम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिविरे कृते ।
पाण्डवानां बले सूत किंनु शेषमभूत्तदा ॥ १
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ।
यच्च दुर्योधनो मानी कृतवांस्तनयो मम ।
बलक्षयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २
सञ्जय उवाच ।
रथानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्तीनामयुतानि च ॥ ३
एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्बलम् ।
परिगृह्य हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ ४
एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ।
नापश्यत्समरे कंचित्सहायं रथिनां वरः ॥ ५
नर्दमानान्परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च संक्षयम् ।
दृष्ट्वा भरतशार्दूलः कश्मलेनाभिसंवृतः ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राञ्जुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ६
एकादशचमूभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो हृदम् ॥ ७
नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिपः ।
सस्वार वचनं क्षतुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ ८
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्ट्वान्पुरा ।
महद्भयसममस्माकं क्षत्रियाणां च सर्वशः ॥ ९
एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविक्षुर्हृदं नृपः ।
दुःखसंतप्तहृदयो दृष्ट्वा राजन्बलक्षयम् ॥ १०

‘दशैकाक्षौहिणीभर्ता तदा दुर्योधनोऽपि सन् ।
प्राप्तवान्व्यसनं तीव्रं दैवं हि बलवत्तरम् ॥’ ११
पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यद्रवन्त संकुद्रास्तव राजन्बलं प्रति ॥ १२
शक्त्युष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १३
तान्हत्वा निशितैर्बाणैः सामात्यान्सह बन्धुभिः ।
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नुज्जुनो बह्मशोभत ॥ १४
सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावनमिव च्छिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ १५
अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजञ्जीवमानो व्यदृश्यत ॥ १६
द्रोणपुत्राद्वे वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ १७
धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
किमनेन गृहीतेन नानेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ १८
धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता महारथः ।
उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ १९
तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २०
द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नप्ता कृताञ्जलिः ।
ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय ॥ २१
अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
प्रातिष्ठं येन नगरं सायाह्ने रुधिरोक्षितः ॥ २२

कोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
 एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविक्षतम् ॥ २३
 स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्रोदभिर्वीक्षितुम् ।
 उपप्रेक्षत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितम् ॥ २४
 तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वाकाकिनमाहवे ।
 मुहूर्तं नाशकं वक्तुमतिदुःखपरिप्लुतः ॥ २५
 'यस्य मूर्धाभिषिक्तानां सहस्रमणिमौलिनाम् ।
 आहत्य च करं सर्वं स्वस्य वेश्म समागतम् ॥ २६
 चतुःसागरपर्यन्ता पृथिवी रत्नभूषिता ।
 कर्णेनैकेन यस्म्यर्थे करमाहारिता पुरा ॥ २७
 यस्याज्ञा परराष्ट्रेषु कर्णेनैव प्रसारिता ।
 नाभवद्यस्य शस्त्रेषु खेदो राज्ञः प्रशासतः ॥ २८
 आसीनो हास्तिनपुरे क्षेमं राज्यमकण्टकम् ।
 अन्वपालयदैश्वर्यात्कुबेरमपि नास्मरत् ॥ २९
 भवनाद्भवन् राजन्प्रयातुं पृथिवीपते ।
 देवालयप्रदेशे च पन्था यस्य हिरण्मयः ॥ ३०
 पताकावृतसूर्याशुतोरणोच्छ्रितशोभिताः ।
 प्रयाणे पृथिवीभर्तुर्धन्यानामभवन्गृहाः ॥ ३१
 आरुह्यैरावतप्रख्यं नागमिन्द्रसमो वली ।
 विभूत्या सुमहत्या यः प्रयाति पृथिवीपते ॥ ३२
 तं भृशक्षतसर्वाङ्गं पद्मामेव धरातले ।
 तिष्ठन्तमेकं दृष्ट्वा तु ममाभूत्केश उत्तमः ॥ ३३
 तस्य चैवंविधस्याद्य जगन्नाथस्य भूपते ।
 आपदप्रतिमैवाभूद्गलीयान्विधिरेव हि ॥ ३४
 ततोऽस्मै तदहं सर्वमुक्तवान्ग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ३५
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 भ्रातृश्च सर्वसैन्यानि पर्यपृच्छत मां ततः ॥ ३६
 तस्मै तदहमाचक्षे सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 भ्रातृश्च निहतान्सर्वान्सैन्यं च विनिपातितम् ॥ ३७
 त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप ।
 इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ३८
 स दीर्घमिव निःश्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः ।
 असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पर्यभाषत ॥ ३९

त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि ससहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४०
 ब्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
 दुर्योधनस्तव सुतः प्रविष्टो हृदमित्युत ॥ ४१
 सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
 पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४२
 आचक्षीथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात् ।
 अस्मिन्तोयहृदे गुप्तं जीवन्तं भृशविक्षतम् ॥ ४३
 एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं महाहृदम् ।
 अस्तम्भयत तोयं च मायया मनुजाधिपः ॥ ४४
 तस्मिन्हृदं प्रविष्टे तु त्रीन्थाञ्छ्रान्तवाहनान् ।
 अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ४५
 कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणिं च रथिनां वरम् ।
 भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्छरविक्षतान् ॥ ४६
 ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वाननोदयन् ।
 उपयाय तु मामूचुर्दिष्ट्वा जीवसि सञ्जय ॥ ४७
 अपृच्छंश्चैव मां सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् ।
 कच्चिदुर्योधनो राजा स नो जीवति सञ्जय ॥ ४८
 आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपम् ।
 तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ४९
 हृदं चैवाहमाचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः ।
 अश्वत्थामा तु तद्राजन्निश्चय्य वचनं मम ॥ ५०
 तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पर्यदेवयत् ।
 अहो धिक् स न जानाति जीवतोऽस्मान्नाराधिपः ।
 पर्याप्ता हि वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ५१
 ते तु तत्र चिरं कालं विलप्य च महारथाः ।
 प्राद्रवन् रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुमुतान्रणे ॥ ५२
 ते तु मां रथमारोप्य कृपस्य सुपरिष्कृतम् ।
 सेनानिवेशमाजग्मुर्हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ५३
 तत्र गुल्माः परिक्षिप्ताः सूर्ये चास्तमिते सति ।
 सर्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव संक्षयम् ॥ ५४
 ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ५५
 तत्र विक्रोशमानानां रुदतीनां च सर्वशः ।

प्रादुरासीन्महाञ्जब्दः श्रुत्वा तद्गलसंक्षयम् ॥ ५६
 ततस्ता योषितो राजन्सन्दन्यो वै मुहुर्मुहुः ।
 कुर्य इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ५७
 आजघ्नुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत ।
 ललुचुश्च तदा केशान्कोशन्त्यस्तत्र तत्र ह ॥ ५८
 हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च ।
 शोचन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशांपते ॥ ५९
 ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशतुराः ।
 राजदारानुपामञ्च्य प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६०
 वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशांपते ।
 शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
 समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षिणः ॥ ६१
 आस्थायाश्चतरीयुक्तान्स्यन्दनानपरे पुनः ।
 खान्खान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६२
 अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेष्मसु ।
 ददृशुस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति ॥ ६३
 ताः स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
 प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वपतिबान्धवाः ॥ ६४
 आगोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
 ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयादिताः ॥ ६५
 अपिचैषां भयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम् ।
 प्रेक्षमाणास्तदाऽन्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ६६
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने विद्रवे भृशदारुणे ।
 युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ६७
 जितो दुर्योधनः सङ्घे पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
 एकादशचमूर्भर्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः ॥ ६८
 हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ।
 अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ६९
 विद्रुतानि च सर्वाणि शिविराद्वै समन्ततः ।
 [इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः ॥ ७०
 अदृष्टपूर्वा दुःखार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
 हरिणा इव वित्रस्ता वीक्षमाणा दिशो दश] ॥ ७१
 दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।

हतो दुर्योधन इति क. पाठः ॥ ६८ ॥ अहमेकोऽवशि-

प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो ॥ ७२
 युधिष्ठिरमनुज्ञाय वासुदेवं तथैव च ।
 एतमर्थं महाबाहुरुभयोः संन्यवेदयत् ॥ ७३
 तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता ।
 परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं व्यसर्जयत् ॥ ७४
 ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ।
 संवाहयितवांश्चापि राजदारानुपुरं प्रति ॥ ७५
 तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ।
 प्रविष्टो हास्तिनपुरं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ७६
 अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ।
 राज्ञः समीपान्निष्क्रान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ७७
 तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ॥ ७८
 विदुर उवाच ।
 दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते अस्मिंस्त्वं पुत्र जीवसि ।
 विना राज्ञः प्रवेशाद्वै किमसि त्वमिहागतः ।
 एतद्वै कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ७९
 युयुत्सु उवाच ।
 निहते शकुनौ तत्र सज्ञातिसुतबान्धवे ।
 हतशेषपरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
 स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राञ्जुखः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८०
 अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
 भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८१
 ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वतः ।
 बाहनेषु समारोप्य अध्यक्षाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८२
 ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
 प्रविष्टो हास्तिनपुरं रक्षन्लोकस्य वाच्यताम् ॥ ८३
 सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् ।
 प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८४
 प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवता भरतक्षये ।
 [रक्षितः कुलधर्मश्च सानुक्रोशतया त्वया ॥ ८५
 दिष्ट्या त्वमिह संग्रामादस्माद्वीरक्षयात्पुरम् ।
 समागतमपश्याम हंशुमन्तमिव प्रजाः ॥ ८६
 द्रुतु इति क. पाठः ॥ ६९ ॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अन्धस्य नृपतेर्यष्टिर्लब्धस्यादीर्घदर्शिनः ।
 बहुशो याच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।
 त्वमेको व्यसनार्तस्य ध्रियसे पुत्र सर्वथा ॥ ८७
 अद्य त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ।
 एतावदुक्त्वा वचनं विदुरः साश्रुलोचनः ।
 युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविवेश नृपक्षयम् ॥ ८८
 [पौरजानपदैर्दुःखाद्वाहेति भृशनादितम् ।

निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिवाशयम् ।
 शून्यरूपमपध्वस्तं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् ॥ ८९
 विदुरः सर्वधर्मज्ञो विक्रवेनान्तरात्मना ।
 विवेश नगरे राजन्निशश्वास शनैः शनैः ॥ ९०
 युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ।
 बन्धमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः ।
 चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भरतानां परस्परम् ॥ ९१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

कृपद्रौणिकृतवर्मसु हृदमेत्य दुर्योधनेन भापमाणेषु तत्र यदृच्छोपागतैर्व्याधैस्तद्दर्शनम् ॥ १ ॥ व्याधनिवेदनेन सपरि-
 वारैः पाण्डवैर्हृदं प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ तद्दर्शनेन कृपादिभिर्दुर्योधनाभ्यनुज्ञानेन दूरस्थन्यग्रोधतरुमेत्य तन्मूले उपवेशनम्
 ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन पुनर्जलस्तम्भनेन हृदप्रवेशनम् ॥ ४ ॥

‘सञ्जय उवाच ।

मुहूर्तादिव राजेन्द्र सर्वं शून्यमदृश्यत ।
 मत्तवारणसंगुष्ठं शिविरं विद्रुते बले ॥ १
 यत्र शब्देन महता नान्वबुध्यन्महारथाः ।
 तत्र शब्दं न शृणुमो मनुष्यस्यापि कस्यचित् ॥ २
 धृतराष्ट्र उवाच ।

हतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे ।
 मामकाश्चावशिष्टास्ते किमकुर्वत सञ्जय ॥ ३
 कृतवर्मा कृपश्चैव द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ ४
 सञ्जय उवाच ।

संप्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
 विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोद्विग्रास्त्रयो रथाः ॥ ५
 निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा वैजयिनां स्वनम् ।
 विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायाहे राजगृद्धिनः ।
 स्थानं नारोचयंस्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययुः ॥ ६
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।
 हृष्टः पर्यपतद्राजन्दुर्योधनवधेऽप्यसौ ॥ ७
 मार्गमाणास्तु संकुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।
 यत्नतोऽन्वेषमाणास्ते नैवापश्यञ्जनाधिपम् ॥ ८

यदा दुर्योधनो युद्धं त्यक्त्वा पट्यां पराक्रमत् ।
 तं हृदं प्राविशच्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ९
 यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिश्रान्तवाहनाः ।
 ततः स्वशिविरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त ससैनिकाः ॥ १०
 ततः कृपश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
 सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रययुस्तं हृदं शनैः ॥ ११
 ते तं हृदं समासाद्य यत्र शेते जनाधिपः ।
 अभ्यभापन्त दुर्धर्षं राजानं सुप्तमम्भसि ॥ १२
 राजञ्जुत्तिष्ठ युध्यस्व सहासाभिर्युधिष्ठिरम् ।
 जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्ष्व हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ १३
 तेषामपि बलं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
 प्रतिविद्धाश्च भूयिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः ॥ १४
 न ते वेगं विपहितुं शक्तास्तव विशांपते ।
 अस्माभिरपि गुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ॥ १५
 दुर्योधन उवाच ।
 दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्तानीदृशात्पुरुषक्षयात् ।
 पाण्डुकौरवसंमर्दाजीवमानान्नरर्षभान् ॥ १६
 विजेष्यामो वयं सर्वे विश्रान्ता विगतक्रमाः ।
 भवन्तश्च परिश्रान्ता वयं च भृशविक्षताः ।
 उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोचये ॥ १७
 न त्वेतदद्भुतं वीरा यद्वो महदिदं मनः ।

अस्मासु च परा शक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥ १८
 विश्रम्भैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे ।
 प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून्श्वो न स्याच्च श्रमो मम ॥ १९
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तोऽब्रवीद्गौणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते विजेष्यामो वयं परान् ॥ २०
 इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जपेन च ।
 शपे राजन्यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् ॥ २१
 मा स यज्ञकृतां प्रीतिमाप्नुयां सज्जनोचिताम् ।
 यदीमां रजनीं व्युष्टां न हि हन्मि परान्रणे ॥ २२
 नाहत्वा सर्वपाञ्चालान्विमोक्ष्ये कवचं विभो ।
 उत्तिष्ठ त्वं ब्रवीम्येतत्तन्मे शृणु जनाधिप ॥ २३
 तेषु संभाषमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
 मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २४
 ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः ।
 मांसभारानुपाजहुर्भक्त्या परमया विभो ॥ २५
 ते तत्र धिष्टितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रहः ।
 दुर्योधनवचश्चैव शुश्रुवुः संगता मिथः ॥ २६
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्थिनि कौरवे ।
 निर्वन्धं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २७
 तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् ।
 अयुद्धमनसं चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २८
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः ।
 व्याधा ह्यजानन्राजेन्द्र सलिलस्थं सुयोधनम् ॥ २९
 ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्सुतं तव ।
 यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥ ३०
 ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्वा तद्भाषितं तदा ।
 अन्योन्यमब्रुवन्राजन्मृगव्याधाः शनैरिव ॥ ३१
 दुर्योधनं ख्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः ।
 सुव्यक्तमिह नः ख्यातो हृदे दुर्योधनो नृपः ॥ ३२
 तस्माद्रज्ज्वा महे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 आख्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥ ३३
 धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।

शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३४
 स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत ।
 किं नो मांसेन शुष्केण परिक्रिष्टेन शोषिणा ॥ ३५
 एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
 मांसभारानुपादाय ग्रययुः शिविरं प्रति ॥ ३६
 पाण्डवाश्च महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
 अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ॥ ३७
 निकृतिज्ञस्य पापस्य तस्याभिगमनेऽप्यथा ।
 चारान्संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणाजिरे ॥ ३८
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
 न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥ ३९
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
 चिन्तामभ्यगमत्तीव्रां निशश्वास च पार्थिवः ४०
 'अरिशेषे जीवति तु संदिग्धो विजयो भवेत् ।
 राज्यं लभे कथं तद्वि पूजितं विजयादिभिः ॥' ४१
 अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
 तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ४२
 आजग्मुः शिविरं हृष्टा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपम् ।
 वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४३
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्वृत्तं यच्च वै श्रुतम् ॥ ४४
 ततो बृकोदरो राजन्दत्त्वा तेषां धनं बहु ।
 धर्मराजाय तत्सर्वमाचक्षे परंतपः ॥ ४५
 असौ दुर्योधनो राजन्विज्ञातो मम लुब्धकैः ।
 संस्तभ्य सलिलं शेते यस्यार्थे परितप्यसे ॥ ४६
 तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशांपते ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः ॥ ४७
 तं च श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिलहृदे ।
 क्षिप्रमेव ततोऽगच्छन्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ४८
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 पाण्डवानां ग्रहृष्टानां पाञ्चालानां च सर्वशः ४९
 सिंहनादांस्ततश्चक्रुः क्ष्वेडाश्च भरतर्षभ ।
 त्वरिताः क्षत्रिया राजबुदकोशनपरस्परम् ॥ ५०

अस्मासु च परा भक्तिर्दक्षिता कार्यगौरवात् । इति ड.
 पाठः ॥ १८ ॥ यज्ञकृतां प्रीतिं यज्ञादिजस्य पुण्यस्य फलम्

॥ २२ ॥ नष्टं अदृश्यत्वं गतं लीनमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ त्रिशोऽ-
 ध्यायः ॥ ३० ॥

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
 प्राक्रोशन्सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ५१
 तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
 बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् पृथिवीपते ॥ ५२
 दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
 अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५३
 अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 दृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ५४
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः ।
 पाञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
 हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ॥ ५५
 ततः प्राप्तो महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।
 द्वैपायनहृदं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ५६
 शीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ।
 मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः ५७
 अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगेन भारत ।
 सलिलान्तर्गतः शेते दुर्दर्शः कस्यचित्प्रभो ।
 मानुषस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५८
 ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
 शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिःस्वनम् ॥ ५९

युधिष्ठिरश्च राजेन्द्र तं हृदं सह सोदरैः ।
 आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ६०
 महता शङ्खनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
 ऊर्ध्वं धुन्वन्महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीम् ॥ ६१
 यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ६२
 इमे ह्यायान्ति सिंहस्थाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
 अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६३
 दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम् ।
 तथेत्युक्त्वा हृदं तं वै माययाऽस्तम्भयत्प्रभो ॥ ६४
 ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
 जग्मुर्दूरे महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६५
 ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
 न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्चिन्तयन्तो नृपं प्रति ६६
 विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६७
 कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति ।
 कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ६८
 इत्येवं चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान्विमुच्य ते ।
 तत्रासांचकिरे राजन्कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसशुद्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण हृदस्थं दुर्योधनं प्रति निष्ठुरोक्तिभिः संतर्जनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
 तं हृदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ १
 आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं हृदम् ।
 स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाशयम् ॥ २
 वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुनन्दनः ।
 पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् ॥ ३
 विष्टभ्य सलिलं शेते नास्य मानुषतो भयम् ।

दैवीं मायामिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ॥ ४
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन्विमोक्ष्यते ।
 यद्यस्य समरे साह्यं कुरुते वज्रभृत्स्वयम् ।
 तथाप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ॥ ५
 वासुदेव उवाच ।
 मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत ।
 मायावी मायया बध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६
 क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मायामप्सु प्रयोज्य च ।

क्रियाभ्युपायैः शत्रुक्रियानुरूपैः प्रतीकारैर्धर्मैरधर्मैर्वै-

त्यर्थः । एतेषु च्छलकारिणश्छलैरेव हन्तव्या इति भावः ।

जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ॥ ७
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ।
 क्रियाभ्युपायैर्बलिभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८
 क्रियाभ्युपायपूर्वं वै हिरण्याक्षो महासुरः ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव क्रिययैव निषूदितौ ॥ ९
 वृत्रश्च निहतो राजन्क्रिययैव महाबलः ।
 तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतो राजन्सानुबन्धः सहानुगः ॥ १०
 क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ ११
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन्पुरातनौ ।
 तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ १२
 वातापिरिल्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ।
 सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रिययैव निषूदितौ ॥ १३
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो ।
 क्रिया बलवती राजन्नान्यत्किंचिद्युधिष्ठिर ॥ १४
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर ॥ १५
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।
 जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १६
 सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्सु कृतस्त्वया ।
 सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशांपते ॥ १७
 जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छज्जीवितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहास्राभिः सुयोधन ॥ १८
 स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क ते गतः ।
 यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन्व्यवस्थितः ॥ १९
 सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि ।
 व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ २०
 उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।

कौरवेयो विशेषेण कुलं जन्म च संस्मर ॥ २१
 स कथं कौरवे वंशे प्रशंसञ्जन्म चात्मनः ।
 युद्धात्रस्ततरस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २२
 अयुद्धेन व्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ॥ २३
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् ।
 कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ॥ २४
 इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्तथा ।
 संबन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान्वान्धवांस्तथा ।
 घातयित्वा कथं तात हृदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ २५
 शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २६
 न हि शूराः पलायन्ते शत्रून्दृष्ट्वा कथंचन ।
 ब्रूहि वा त्वं यथा वृत्त्या शूर त्यजसि संगरम् ॥ २७
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विहाय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातृश्चैव सुयोधन ॥ २८
 नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
 क्षत्रधर्ममुपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ २९
 यत्तु कर्णमुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
 दुःशासनं च मोहाच्चमात्मानं नावबुद्धवान् ॥ ३०
 तत्पापं सुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।
 कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रोचयेत पलायनम् ॥ ३१
 क ते तत्पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्तता याता क च विस्फूर्जितं महत् ॥ ३२
 क ते कृतास्त्रता याता किं नु शेषे जलाशये ।
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३३
 अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथवा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३४
 एष ते परमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
 तं कुरुष्व यथातथ्यं पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ३५

माययैव सुयोधनं इति क. पाठः ॥ ७ ॥ विक्रम विक्रमं कुरुष्व
 क्रियया योगमास्थाय हतस्वाष्ट्रोऽपि विक्रमात् इति क. पाठः
 ॥ ११ ॥ क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मयो नाम महासुरः । इति क.
 पाठः ॥ १२ ॥ हे शूरेति साधिक्षेपसंबोधनम् । यया वृत्त्या
 निमित्तभूतया । वानप्रस्थत्वेन वा न्यस्तशस्त्रत्वेन वा क्लीवत्वेन

वा त्वं संगरं त्यजसि तां वृत्तिं ब्रूहि । न त्वं वानप्रस्थोऽसि
 राज्यार्थित्वात् । नापि न्यस्तशस्त्रो गदाधारित्वात् । परिशेषात्
 क्लीवोऽस्मीति मा भाषस्व । युद्धं कुर्विति भावः ॥ २७ ॥
 पौरुषं यत्नः । विक्रान्तता शौर्यम् । विस्फूर्जितं गर्जनम्
 ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।

सलिलस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६

नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमाविशेत् ।

न च प्राणभयाद्भीतो व्यपयातोऽसि भारत ॥ ३७

अरथश्चानिषद्भी च निहतः पार्णिसारथिः ।

एकश्चाप्यगणः सङ्ख्ये प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३८

न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादादिशंपते ।

इदमम्भः प्रविष्टोऽसि श्रमाच्चिदमनुष्ठितम् ॥ ३९

त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।

अहमुत्थाय वः सर्वान्प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

आश्वस्ता एव सर्वे स्म चिरं त्वां मृगयामहे ।

तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वहे सुयोधन ॥ ४१

हत्वा वा समरे पार्थान्स्फीतं राज्यमवाप्नुहि ।

निहतो वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि ॥ ४२

दुर्योधन उवाच ।

यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन ।

त इमे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४३

क्षीणरत्नां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।

न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितम् ॥ ४४

अद्यापि त्वहमाशंसे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर ।

भङ्क्त्वा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ४५

न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् ।

द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ॥ ४६

अस्त्विदानीमियं राजन्केवला पृथिवी तव ।

असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्प्रशासितुम् ४७

सुहृदस्तादृशान् हत्वा पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पि ।

भवद्भिश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादृशः ॥ ४८

अहं वनं गमिष्यामि ह्यजिनैः प्रतिवासितः ।

रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपक्षस्य भारत ॥ ४९

हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्वा हतकुञ्जरा ।

एषा ते पृथिवी राजन्मुङ्गैर्नां विगतज्वरः ॥ ५०

वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।

न हि मे निर्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ॥

गच्छ त्वं भुङ्क्ते राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् ।

हतयोधां नष्टरत्नां शीर्णक्षत्रां यथासुखम् ॥ ५२

[सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महायशाः ।

श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ॥] ५३

युधिष्ठिर उवाच ।

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषथाः ।

नैतन्मनसि मे राजन्वाशितं शकुनेरिव ॥ ५४

यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।

नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५५

अधर्मेण न शृङ्गीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।

न हि धर्मः स्मृतो राजन्क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५६

त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।

त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्ताऽसि वसुधामिमाम्

अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।

त्वयेयं पृथिवी राजन्किं न दत्ता तदैव हि ॥ ५८

धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कुलस्य नः ।

वार्ण्येयं प्रथमं राजन्प्रत्याख्याय महाबलम् ॥ ५९

किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ।

अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्वि मेदिनीं ६०

न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।

आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन्स कथं दातुमिच्छसि ॥ ६१

मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुंधराम् ।

सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि भिद्येत भारत ॥ ६२

तन्मात्रमपि तन्मह्यं न ददाति पुरा भवान् ।

स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ॥ ६३

सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिम् ६४

एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।

को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम् ॥ ६५

त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यसे ।

पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवस्त्वं नैव मोक्ष्यसे ६६

अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
अथवा निहतोऽस्माभिर्ब्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६७
आवयोर्जीवतो राजन्मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
संशयः सर्वभूतानां विजये नौ भविष्यति ॥ ६८
जीवितं त्वयि दुष्प्रापं मयि यत्परिवर्तते ।
जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६९
दहने हि कृतो यत्तस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ।

आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।
त्वया विनिकृता राजनराज्यस्य हरणेन च ॥ ७०
अप्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ।
एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति ॥ ७२
एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनःपुनः ।
कीर्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्रतत्र जनाधिप ॥ ७३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिरकटुभाषणरूपेण सुयोधनेन गंद्यासह हृदादुत्थानम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
प्रकृत्या मन्युमानवीरः कथमासीत्परंतपः ॥ १
न हि संतर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथंचन ।
राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २
[यस्यातपत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा ।
खेदायैवाभिमानित्वात्सहेत्सैवं कथं गिरः ॥] ३
इयं च पृथिवी सर्वा सम्लेच्छाटविका भृशम् ।
प्रसादाद्विजयते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ॥ ४
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृतो भृशम् ॥ ५
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनःपुनः ।
किमब्रवीत्पाण्डवेयास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ६
सञ्जय उवाच ।
तर्ज्यमानस्तदा राजबुदकस्थस्तवात्मजः ।
युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ७
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्थो नराधिपः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सलिलस्थः पुनःपुनः ॥ ८
सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तौ पुनःपुनः ।
मनश्चकार युद्धाय राजानं चाभ्यभाषत ॥ ९
यूयं समुहदः पार्थाः सर्वे सरथवाहनाः ।
अहमेकः परिचूनो विरथो हतवाहनः ॥ १०

आत्तशस्त्रै रथोपेतैर्बहुभिः परिवारितः ।
कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ११
एकैकशश्च मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
न ह्येको बहुभिर्वीरैर्न्याय्यो योधयितुं युधि ॥ १२
विशेषतो विक्रवचः श्रान्तश्चापत्समाश्रितः ।
भृशं विश्वतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ १३
न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्रुकोदरात् ।
फलगुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथवा पुनः ॥ १४
यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः ।
एकः सर्वानहं क्रुद्धो वारयिष्ये युधि स्थितः ॥ १५
धर्ममूला सतां कीर्तिर्मेनुष्याणां जनाधिप ।
धर्मं चैवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् ॥ १६
अहमुत्थाय सर्वान्वै प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
अन्वभ्याशं गतान्सर्वान्निहनिष्यामि भारत ॥ १७
अद्य वः सरथान्साश्चानशस्त्रो विरथोऽपि सन् ।
नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसंक्षये ॥ १८
तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत् पाण्डवाः ।
अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनां ॥ १९
बाह्मीकट्रोणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः ।
जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ॥ २०
मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिश्रवस एव च ।
पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सौवलस्य च ॥ २१

आतपत्रेण दुर्योधनः सूर्याद्रक्षित इत्येष प्रवादोऽपि यस्य

न स इति भावः ॥ ३ ॥ परिचूनः परिश्रान्तः ॥ १० ॥

मित्राणां सुहृदां चैव बान्धवानां तथैव च ।
 आनृण्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह २२
 सञ्जय उवाच ।
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ।
 'सलिलान्तर्गतः श्रीमान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥' २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्ट्या त्वमपि जानीषे क्षत्रधर्मं सुयोधन ।
 दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज ॥ २४
 दिष्ट्या शूरोऽसि गान्धारे दिष्ट्या जानासि संगरम् ।
 यस्त्वमेको हि नः सर्वान्संगरे योद्धुमिच्छसि ॥ २५
 एक एकेन संगम्य यत्ते संमतमायुधम् ।
 तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥ २६
 अयमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
 हत्वैकं भव नो राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २७
 दुर्योधन उवाच ।
 एकश्चेद्योद्धुमाक्रन्दे वरोऽद्य मम दीयताम् ।
 आयुधानामिद्यं चापि मता मे सततं गदा ॥ २८
 भ्रातृणां भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते ।
 पदातिर्गदया सङ्ग्रे स युध्यतु मया सह ॥ २९
 वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदेपदे ।
 इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुतं महत् ॥ ३०
 अन्नानामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः ।
 युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ॥ ३१
 गदया त्वां महाबाहो विजेष्यामि सहानुजम् ।
 पाञ्चालान्मृज्जयांश्चैव ये चान्ये तव सैनिकाः ।
 न हि मे संभ्रमो जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ॥ ३२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन ।
 एक एकेन संगम्य संयुगे गदया बली ॥ ३३
 पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व सुसमाहितः ।
 अद्य ते जीवितं नास्ति यदीन्द्रोपि तवाश्रयः ॥ ३४
 सञ्जय उवाच ।
 एतत्स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः ।

सलिलान्तर्गतः श्वभ्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३५
 तथाऽसौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनःपुनः ।
 वचो न ममृषे राजबुत्तमाश्वः कशामिव ॥ ३६
 संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।
 अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् ।
 अन्तर्जलात्समुत्तस्थौ नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ३७
 स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् ।
 उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपन्श्मिवानिव ॥ ३८
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृताम् ।
 गदां परामृशद्दीमान्धातर्ग्राहो महाबलः ॥ ३९
 गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सशङ्कमिव पर्वतम् ।
 प्रजानामिव संकुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ॥ ४०
 सैंगदो भारतो भाति प्रतपन्भास्करो यथा ॥ ४१
 तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिंदमम् ।
 मेनिरे सर्वभूतानि दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ४२
 वज्रहस्तं यथा शक्रं शूलहस्तं यथा हरम् ।
 ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ४३
 तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः ।
 पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ॥
 अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 उद्धृत्य नयने कुद्धो दिग्धुरिव पाण्डवान् ॥ ४५
 त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा संदष्टदशनच्छदः ।
 प्रत्युवाच ततस्तान्वै पाण्डवान्सह केशवान् ॥ ४६
 दुर्योधन उवाच ।
 अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवाः ।
 गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमक्षयम् ॥ ४७
 सञ्जय उवाच ।
 उत्थितश्च जलात्तस्मात्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 अतिष्ठत गदापाणी रुधिराण समुक्षितः ॥ ४८
 तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुक्षितम् ।
 शरीरं स तदा भाति स्रवन्निव महीधरः ॥ ४९
 तमुद्यतगदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
 वैवस्वतमिव कुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ॥ ५०

नः अस्माकं पञ्चानां मध्ये एकमपि हत्वा त्वं राजा भवेत्स-
 न्वयः ॥ २७ ॥ अद्य ते जीवितं नास्ति यद्यपि त्वं मनोजवः

स मेघनिनदो हर्षान्नर्दन्निव च गोवृषः ।
 आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥५१
 दुर्योधन उवाच ।
 एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर ।
 न ह्येको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि ॥५२
 न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
 भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५३
 [अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह ।
 युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं चैव सर्वदा ॥] ५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेकं सुयोधन ।
 यदाऽभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५५
 [क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं सुनिर्घृणम् ।
 अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥ ५६
 सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
 न्यायेन युध्यतां प्रोक्ता शकलोकगतिः परा ॥ ५७
 यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म एव तु ।
 तदाऽभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वन्मते कथम् ॥ ५८
 सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
 पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९
 आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान्यमयस्त्र च ।
 यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ॥ ६०
 इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।

पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ ६१
 तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
 ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥ ६२
 सञ्जय उवाच ।
 ततस्तव सुतो राजन्वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
 विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ६३
 सोऽववद्वशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
 रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ६४
 सन्नद्धः सगदो राजन्सज्जः संग्राममूर्धनि ।
 अन्नवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६५
 भ्रातृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
 सहदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ॥ ६६
 अथवा फल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
 योत्स्येऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ६७
 अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
 गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया ॥ ६८
 गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तये ।
 गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ॥ ६९
 [न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन ।
 न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
 अथवा सफलं ह्येतत्करिष्ये भवतां पुरः ॥ ७०
 अस्मिन्महूर्ते सत्यं वा मिथ्या वै तद्भविष्यति ॥
 गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह ॥ ७१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

युधिष्ठिरेण दुर्योधनं प्रति स्वेष्टवन्त्यतमपराजयेनापि तस्य राज्यप्राप्तिवचने कृष्णेन तं प्रति सकोपं भीमेनापि दुर्योधनपराजये स्वस्य संशयोक्तिः ॥ १ ॥ भीमेन कृष्णं प्रति स्वसामर्थ्यप्रकथनपूर्वकं स्वेन दुर्योधनवधस्य सुकरत्वे कथिते कृष्णादिभिस्तत्प्रशंसनम् ॥ २ ॥ भीमदुर्योधनयोर्वीरवादपूर्वकं युद्धोद्यमः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।
 एवं दुर्योधने राजन्गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
 युधिष्ठिरस्य संकुद्धो वामुदेवोऽन्नवीदिदम् ॥ १

यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
 अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
 किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।

क्षत्रधर्मं अस्तीति शेषः । धर्मोऽस्त्री पुण्यआचारे इति मेदिनी

॥ ५६ ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

एकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ॥ ३
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
आयसे पुरुषे राजन्भीमसेनजिघांसया । ४
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माद्धि भरतर्षभ ।
साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ॥ ५
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ॥ ६
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशेषतः ॥ ७
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।
बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ॥ ८
सोऽयं राजस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ।
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ९
कोऽनु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रून्नेकेन वैरिणा ।
[कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ॥]
पातितश्चैकबाणेन शोचयेदेवमाहवे ॥ १०
न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे ।
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोपि हि ॥ ११
फल्गुनो वा भवान्वाथ माद्रीपुत्रावथापि वा ।
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ॥ १२
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फल्गुनः ।
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ॥ १३
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १४
वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येव महाबलः ॥ १५
[नूनं न राज्यभागेषां पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः ।
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुनः ॥] १६
भीमसेन उवाच ।
मधुसूदन माकार्षींर्विषादं यदुनन्दन ।
अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमम् ॥ १७
अहं सुयोधनं सङ्ख्ये हनिष्यामि न संशयः ।
विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ॥ १८

अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ।
न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्षींर्माधव व्यथाम् ॥ १९
अनया गदया चाहं संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनार्दन ॥ २०
सामरानपि लोकांस्त्रीभानाशस्त्रधरान्युधि ।
योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ॥ २१
सञ्जय उवाच ।
तथा संभाषमाणं तु वासुदेवो वृकोदरम् ।
हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२
त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ २३
त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रमुता रणे ।
राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ॥ २४
कलिङ्गा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरवस्तथा ।
त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ २५
हत्वा दुर्योधनं चापि प्रयच्छोर्वीं ससागराम् ।
धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपते ॥ २६
त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्क्ष्यति ।
त्वमस्य सक्थिनी भङ्क्त्वा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि ॥ २७
यत्नेन ह त्वया पापो योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ।
कृती च बलवांश्चैव युद्धशौण्डश्च नित्यदा ॥ २८
ततस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम् ।
विविधाभिश्च तं वाग्भिर्भीमसेनं जनेश्वर ॥ २९
पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।
तद्वचो भीमसेनस्य सर्व एवाभ्यपूजयन् ॥ ३०
ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
सृञ्जयैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३१
अहमेतेन संगम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
न हि शक्तो रणे जेतुं मामेष पुरुषाधमः ॥ ३२
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशम् ।
सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ ३३
शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
निहते गदया पापे अद्य राजन्मुखी भव ॥ ३४

योग्या अभ्यासः । योग्यः प्रवीणेत्याद्युपक्रम्य रुच्यभ्यासा-
कंयोषितोरिति मेदिनी ॥ ४ ॥ शकुनेश्च तव च यथापुरा

तथैवेदमिति संबन्धः ॥ ७ ॥ पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेव
माहवम् इति ज्ञ. पाठः ॥ १० ॥ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
 प्राणाञ्छ्रियं च राज्यं च मोक्ष्यतेऽद्य सुयोधनः ॥ ३५
 राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् ।
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ ३६
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
 उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७
 [तदाह्वानममृष्यन्वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।
 प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३८
 गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।
 ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥] ३९
 तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
 वियूथमिव मातङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ४०
 [न संभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
 आसीदुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥] ४१
 समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
 भीमसेनस्तदा राजन्दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४२
 राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम् ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यद्भूतं वारणावते ॥ ४३
 द्रौपदी च परामृष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते च वञ्चितो राजा शकुनेर्बुद्धिलाघवात् ॥ ४४
 यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि ।
 अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥ ४५
 खत्कृते निहतः शेते शरतल्पे महायशाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ४६
 हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।

वैराग्येरादिकर्ता च शकुनिर्निहतो रणे ॥ ४७
 भ्रातरस्ते हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
 राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ४८
 एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्भूतः ४९
 अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलघ्नोऽधमपूरुषः ।
 त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ५०
 अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
 राज्याशां विपुलां चापि पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ५१
 दुर्योधन उवाच ।
 किं कत्थितेन बहुना युध्यस्वाद्य मया सह ।
 अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ५२
 किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
 हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५३
 गदिनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुत्सहते रिपुः ।
 न्यायतो युध्यमानश्च देवेष्वपि पुरंदरः ॥ ५४
 मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ।
 दर्शयस्व बलं युद्धे यावन्नास्मिन्निहन्मि ते ॥ ५५
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहसृज्जयाः ।
 सर्वे संपूजयामासुस्तद्वचो विजिगीषवः ॥ ५६
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
 भूयः संहर्षयामासु राजन्दुर्योधनं द्विषः ॥ ५७
 बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
 शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

गदायुद्धारम्भे बलभद्रागमनम् ॥ १ ॥ तस्मिन्पाण्डवादिभिरचितोपविष्टे पुनर्गदायुद्धारम्भः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तस्मिन्पुद्धे महाराज सुसंवृत्ते सुदारुणे ।
 उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
 ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्ध उपस्थिते ।
 श्रुत्वा तच्छिष्ययो राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २

तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः ।
 उपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
 पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।
 शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ॥ ४
 अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम् ।

दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ५
 राम उवाच ।
 चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै ।
 पुण्येण संप्रयातोऽसि श्रवणे पुनरागतः ।
 शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽसि माधव ॥ ६
 ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ।
 स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ७
 कृष्णौ चापि महेष्वासावभिवाद्य हलायुधम् ।
 सखजाते परिप्रीतौ प्रीयमाणौ यशस्विनौ ॥ ८
 माद्रीपुत्रौ तथा शूरौ द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 अभिवाद्य स्थिता राजनरौहिणेयं महाबलम् ॥ ९
 भीमसेनोऽथ बलवान्पुत्रस्तव जनाधिप ।
 तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्वलम् ॥ १०
 स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य पुनःपुनः ।
 पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ॥ ११
 एवमूचुर्महात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ॥ १२
 परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवान्सह सृञ्जयान् ।

अपृच्छत्कुशलं सर्वान्पार्थिवांश्चामितौजसः ।
 तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ १३
 प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान्क्षत्रियांश्च महात्मनः ।
 कृत्वा कुशलसंप्रश्नं संविदं च यथावयः ॥ १४
 जनार्दनं सात्यकिं च प्रेम्णा संपरिष्वजे ।
 मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत ॥ १५
 तौ च तं विधिवद्राजपूजयामासतुर्गुरुम् ।
 ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदान्वितौ ॥ १६
 ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रौहिणेयमरिंदमम् ।
 इदं आत्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ १७
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
 न्यविशत्परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः ॥ १८
 स बभौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
 दिवीव नक्षत्रगणैः परिवीतो निशाकरः ॥ १९
 ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलो रोमहर्षणः ।
 आसीदन्तकरो राजन्वैरस्यान्तं विधित्सतोः ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे चतुर्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

जनमेजयेन वैशंपायनं प्रति धृतराष्ट्रस्य तीर्थयात्राप्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ तेन तं प्रति तत्कथनमुपक्रम्य प्रभासतीर्थस्य तत्पदवाच्यत्वे हेतुकथनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थिते ।
 आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ १
 साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्ताऽसि केशव ।
 न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥ २
 एवमुक्त्वा तदा रामो यातः शत्रुनिबर्हणः ।
 तस्य आगमनं भूयो ब्रह्मञ्शंसितुमर्हसि ॥ ३
 आख्याहि मे विस्तरशः कथं राम उपस्थितः ।
 कथं च दृष्टवान्युद्धं कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 उपप्लान्व्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदनः ॥ ५

शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनाम् ॥ ६
 स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
 उक्तवान्वचनं पथ्यं हितं चैव विशेषतः ॥ ७
 न च तत्कृतवान् राजा यथाऽख्यातं हि तत्पुरा ॥ ८
 अनवाप्य शमं तत्र कृष्णः पुरुषसत्तमः ।
 आगच्छत महाबाहुरुपप्लान्व्यं जनाधिप ॥ ९
 ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविसर्जितः ।
 आजगाम नरव्याघ्रः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 यथोक्तं च यथावृत्तं गत्वा पाण्डवमब्रवीत् ॥ १०
 न कुर्वन्ति वचो मह्यं कुरवः कालनोदिताः ।
 निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुण्येण सहिता मया ॥ ११
 ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनां वरः ।

प्रोवाच भ्रातरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥१२
 तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।
 क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥१३
 ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
 तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशाः ।
 मैत्रनक्षत्रयोगे स सहितः सर्वयादवैः ॥ १४
 आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदमः ।
 युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥१५
 रौहिणेये गते शूरे पुण्येण मधुसूदनः ।
 पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरुन् ॥१६
 गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।
 संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ॥ १७
 आनयध्वं द्वारकाया अग्नीन्वै याजकांस्तथा ।
 सुवर्णरजतं चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः ॥ १८
 कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ।
 क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ॥१९
 प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
 ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् ॥२०
 एवं संदिश्य तु प्रेष्यान्बलदेवो महाबलः ।
 तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरूणां वैशसे तदा ॥२१
 सरस्वत्याः प्रतिस्रोतः समुद्रादभिजग्मिवान् ।
 रामो यदूतमः श्रीमांस्तीर्थयात्रामनुसरन् ॥२२
 ऋत्विग्भिश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः ।
 रथैर्गजैस्तथाऽश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ।
 गोखरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २३
 श्रान्तानां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषाम् ।
 देशेदेशे तु देयानि दानानि विविधानि च ॥२४
 अर्चायै चार्थिनां राजन्कृत्स्नानि बहुशस्तथा ।
 तानि यानीह देशेषु प्रतीक्षन्ति स भारत ॥२५
 बुभुक्षितानामर्थाय क्लृप्तमन्नं समन्ततः ॥ २६
 योयो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा ।
 तस्यतस्य तु तत्रैवमुपजहुस्तदा नृप ॥ २७

तत्रतत्र स्थिता राजन्रौहिणेयस्य शासनात् ।
 भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्ततः ॥ २८
 वासांसि च महार्हाणि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
 पूजार्थं तत्र क्लृप्तानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥२९
 यत्र यः स्वपते विप्रो यो वा जागर्ति भारत ।
 तत्रतत्रैव सर्वस्य क्लृप्तं सर्वमपश्यत ॥ ३०
 यथामुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा ।
 यातुकामस्य यानानि पानानि तृपितस्य च ॥३१
 बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
 उपजहुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ३२
 स पन्थाः प्रबभौ राजन्सर्वस्यैव सुखावहः ।
 स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ ३२
 नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यो जलान्वितः ।
 विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ।
 नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ ३४
 ततो महात्मा नियतो मनस्विनां
 पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
 ददौ द्विजेभ्यः ऋतुदक्षिणांश्च
 यदुप्रवीरो हलभृत्प्रतीतः ॥ ३५
 दोग्ध्रीश्च धेनूश्च सहस्रशो वै
 सुवाससः काश्चनवद्वृक्षङ्गीः ।
 हयांश्च नानाविधदेशजातान्
 यानानि दासांश्च शुभान्द्विजेभ्यः ॥ ३६
 रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं चा-
 प्यय्यं सुवर्णं रजतं सुशुद्धम् ।
 अयस्यं ताम्रमयं च भाण्डं
 ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३७
 एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा
 सरस्वतीतीर्थगतेषु भूरि ।
 ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
 स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारवृत्तः ॥ ३८

मैत्रनक्षत्रयोगे अनुराधायां ॥ १४ ॥ भोजः कृतवर्मा ॥ १५ ॥
 पुण्येण हि पाण्डवेभ्यः प्रयाणं अनुराधातस्तीर्थयात्रार्थमिति
 विवेकः ॥ १६ ॥ विपणिः पण्यवीथिका । आपणा हृष्टाः ।

पण्यानि विक्रेयद्रव्याणि ॥ ३४ ॥ ऋतुदक्षिणाश्चेति क. ड.
 पाठः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच ।

सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे ।
फलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्म निवृत्तिमेव च ॥ ३९
यथाक्रमेण भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
ब्रूहि ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ४०
वैशंपायन उवाच ।
तीर्थानां च फलं राजन्गुणोत्पत्तिं च सर्वशः ।
मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पूर्वं महाराज यदुग्रवीर

ऋत्विक्सुहृद्विप्रगणैश्च सार्धम् ।

पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम

यत्रोदुराद्व्यक्ष्मणा क्षीयमाणः ॥ ४२

विमुक्तशापः पुनराप्य तेजः

सर्वं जगद्भासयते नरेन्द्र ।

एतत्तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां

प्रभासनात्तस्य ततः प्रभासः ॥ ४३

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चन्द्रे स्वभार्यास्वधिन्यादिदक्षपुत्रीषु इतरोपेक्षणेन रोहिण्यामेवासक्ते दक्षेण रोपाचन्द्रे यक्षमप्रक्षेपः ॥ १ ॥ देवैः प्रसादितदक्षवचनाच्चन्द्रेण प्रभासतीर्थनिमज्जनेन क्षयरोगपरिहरणम् ॥ २ ॥ बलभद्रेण तत्तीर्थं मज्जनादि ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवान्सोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिन्चन्द्रो न्यमज्जत ॥ १
कथमाप्नुत्य तस्मिन्स्तु पुनराप्यायितः शशी ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
दक्षस्य तनयास्तात प्रादुरासन्विशांपते ।
स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ॥ ३
नक्षत्रयोगनिरताः सङ्ख्यानार्थं च ताभवन् ।
पत्न्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मणः ॥ ४
तास्तु सर्वा विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमाऽभवन् ।
अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा ॥ ५
ततस्तस्यां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः ।
साऽस्य हृद्या बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ॥ ६
ततस्ताः कुपिताः सर्वा नक्षत्राख्या महात्मनः ।
ता गत्वा पितरं प्राहुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ॥ ७
सोमो वसति नास्मासु रोहिणीं भजते सदा ।
ता वयं सहिताः सर्वास्त्वत्सकाशे प्रजेश्वर ।

वत्स्यामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ॥ ८

श्रुत्वा तासां तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत् ।

समं वर्तस्व सर्वासु मा त्वाऽधर्मो महान्स्पृशेत् ॥ ९

तास्तु सर्वाऽब्रवीदक्षो गच्छध्वं शशिनोन्तिकम् ।

समं वत्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ॥ १०

विस्मृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशोर्भवनं शुभाः ।

तथाऽपि सोमो भगवान्पुनरेव महीपते ।

रोहिण्या सार्धमवसत्प्रीयमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ११

ततस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् ॥ १२

सोमो वसति नास्मासु नाकरोद्वचनं तव ।

तव शुश्रूषणे युक्ता वत्स्यामो हि तवान्तिके ॥ १३

तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।

समं वर्तस्व सर्वासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ १४

अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवाञ्शशी ।

रोहिण्या सार्धमवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ १५

गत्वा च पितरं प्राहुः प्रणम्य शिरसा तदा ।

सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भव ॥ १६

रोहिण्यामेव भगवान्सदा वसति चन्द्रमाः ।

गुणान् रमणीयत्वादीन् । उत्पत्तिं संभवम् । कर्मनिवृत्तिं तीर्थयात्राविधिसिद्धम् । निवृत्तिमपि कर्मणाम् इति क. ड. पाठः ॥ ३९ ॥ यथाक्रमेण तीर्थक्रमापेक्षया अनुपूर्वशः गुणोत्पत्त्यादिक्रमापेक्षया ॥ ४० ॥ प्रभासः प्रभासत्नम् ॥ ४३ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

त्वा त्वां अधर्मः मा स्पृशेत् ॥ ९ ॥ विरोचन हे विशेवेण रोचमान । त्वां माशप्स्ये । तव रोचनां यथाहं शापेन न हरामि तथा यतस्त्वत्पथः ॥ १४ ॥

न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ॥ १७
 तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ।
 तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धो यक्षमाणं पृथिवीपते ॥ १८
 ससर्ज रोषात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ।
 स यक्षमणाऽभिभूतात्मा क्षीयताहरहः शशी ॥ १९
 यत्नं चाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थं तस्य यक्षमणः ।
 इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ॥ २०
 न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाधिगच्छति ।
 क्षीयमाणे ततः सोमे ओषध्यो न प्रजज्ञिरे ॥ २१
 निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ।
 ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ॥ २२
 कृशाश्वासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ।
 ततो देवाः समागम्य सोममूर्चुर्महीपते ॥ २३
 किमिदं भवतो रूपमीदृशं संप्रकाशते ।
 कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ २४
 श्रुत्वा तु कारणं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताञ्शशलक्षणः ॥ २५
 शापस्य कारणं चैव यक्षमाणं च तथाऽऽत्मनः ।
 देवास्तस्य वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाऽब्रुवन् ॥ २६
 प्रसीद भगवन्सोमे शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
 असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ॥
 क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चैव गताः क्षयम् ।
 वीरुदोषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ।
 तथा नरा लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २८
 एवमुक्तस्ततो देवान्प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
 नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २९
 हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ।
 समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ॥ ३०
 सरस्वत्या वरे तीर्थे निमज्ज्यशशलक्षणः ।
 पुनर्वर्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ३१
 मासार्धं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति ।

मासार्धं तु पुनर्वृद्धिं सत्यमेतद्वचो मम ॥ ३२
 समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यब्धिसंगमम् ।
 आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥ ३३
 सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् ।
 प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ३४
 अमावास्यां महातेजास्तत्रामज्जन्महाद्युतिः ।
 लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ३५
 देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रसादं प्राप्य पुष्कलम् ।
 सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ३६
 ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
 सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ३७
 मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान्कदाचन ।
 गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ३८
 स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् ।
 प्रजाश्च मुदिता भूत्वा ईजिरे च यथा पुरा ॥ ३९
 एवं ते सर्वमाख्यातं यथा शप्नो निशाकरः ।
 प्रभासं च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं महत् ॥ ४०
 अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ।
 स्नात्वाह्याप्यायते श्रीमान्प्रभासे तीर्थोत्तमे ॥ ४१
 अतश्चैतत्प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
 प्रभां हि परमां लेभे तस्मिंश्चामज्ज्य चन्द्रमाः ॥ ४२
 'लोकान्प्रभासयामास पुपोष च वपुस्तथा ।
 तत्र स्नात्वा हली रामो दत्वा प्रीतोऽथ दक्षिणाः ॥'
 ततस्तु चमसोज्जेदमभीतस्त्वगमद्गली ।
 चमसोज्जेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ४४
 तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः ।
 उषित्वारजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ४५
 उदपानमथागच्छत्चरावान्केशवाग्रजः ।
 आद्यं स्वस्त्ययनं चैव तत्रावाप्य महाबलः ॥ ४६
 स्निग्धत्वादोषधीनां च भूमेश्च जनमेजय ।
 जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र निगूढां तां सरस्वतीम् ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

एकतद्वितत्रितनामकानां विप्राणां कथा ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्मान्नदीगतं चापि ह्युदपानं यशस्विनः ।

त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १

तत्र दत्त्वा बहुद्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् ।

उपस्पृश्य च तत्रैव ग्रहणो मुसलायुधः ॥ २

तत्र धर्मपरो ह्यासीत्रितः स सुमहातपाः ।

कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३

तत्र चैनं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।

ततस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४

जनमेजय उवाच ।

उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च सुमहातपाः ।

पतितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम ॥ ५

कूपे कथं च हित्वैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।

कथं च याजयामास पपौ सोमं च वै कथम् ।

एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन्श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

आसन्पूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ॥ ७

सर्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ।

ब्रह्मलोकजिताः सर्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ॥ ८

तेषां तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ।

अभवद्भौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९

स तु दीर्घेण कालेन तेषांप्रीतिमवाप्य च ।

जगाम भगवान्स्थानमनुरूपमिवात्मनः ॥ १०

राजानस्तस्य ये ह्यासन्याज्या राजन्महात्मनः ।

ते सर्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११

तेषां तु कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च ।

त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैवास्य पिता तथा ॥ १२

तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ।

अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं तथा ॥ १३

कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरावेकतद्वितौ ।

यज्ञार्थं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ॥ १४

तयोर्बुद्धिः समभवत्त्रितं गृह्य परंतप ।

याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशूंस्ततः ।

सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ॥ १५

चक्रुश्चैवं तथा राजन्भ्रातरस्त्रय एव च ।

यथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशून्प्रति ।

याजयित्वा ततो याज्याँलब्ध्वा तु सुबहून्पशून् ॥

याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः ।

प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १७

त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् ।

एकतश्च द्वितश्चैव पृष्ठतः कालयन्पशून् ॥ १८

तयोश्चिन्ता समभवदेकतस्य द्वितस्य च ।

कथं च स्युरिमा गाव आवाभ्यां हि विना त्रितम् ॥

तावन्योन्यं समाभाष्य एकतश्च द्वितश्च ह ।

यदूचतुर्मिथः पापौ तन्निबोध जनेश्वर ॥ २०

त्रितो यज्ञेषु कुशलस्तथा वेदेषु निष्ठितः ।

ततस्त्रितो बहुतरं गावः समुपलप्स्यते ॥ २१

तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य व्रजावहे ।

त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥

वैशंपायन उवाच ।

तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थानां वृकोऽभवत् ।

तत्र कूपो विदूरेऽभूत्सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ २३

अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्तमग्रतः ।

तद्भयादपसर्पन्वै तस्मिन्कूपे पपात ह ।

अगाधे सुमहाघोरे सर्वभूतभयंकरे ॥ २४

त्रितस्ततो महाराज कूपस्थो मुनिसत्तमः ।

आर्तनादं ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी ॥ २५

याजयामास स्वार्थे णिच् यागं कृतवान् ॥ ६ ॥ सर्वे प्रजा-
पतिभ्यः प्रजापतय एव च इति क. पाठः ॥ ८ ॥ पशून्प्रति-
पश्वर्थम् । दक्षिणार्थी गाः प्राप्नुमिष्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रितश्चाकाल-
शल्य ० १०

यन्पशून् इति क. पाठः ॥ १८ ॥ पथिस्थाने वृकोऽभवदिति क.
ड. पाठः ॥ २३ ॥

तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
 वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥२६॥
 भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
 उदपाने तदा राजन्निर्जले पांसुसंवृते ॥ २७॥
 त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुत्तुणावृते ।
 निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृती यथा ॥ २८॥
 ततो ह्यचिन्तयत्प्राज्ञो मृतभूतो ह्यसोमपः ।
 सोमः कथं तु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥२९॥
 स एवमभिसंचिन्त्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
 ददर्श वीरुधं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३०॥
 पांसुग्रस्ते ततः कूपे न्यखनत्सलिलं मुनिः ।
 अग्नीन्संकल्पयामास होतृनात्मानमेव च ॥ ३१॥
 ततस्तां वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
 ऋचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः ३२॥
 ग्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचकेऽभिषवं नृप ।
 आज्यं च सलिलं चके भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ३३॥
 सोमस्याभिषवस्याग्रे प्रवृत्तस्तुमुलो ध्वनिः ।
 स चाविशद्विवं राजन्स्वरश्चैव त्रितस्य वै ॥ ३४॥
 समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५॥
 वर्तमाने महायज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ।
 आविश्यं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न बुध्यते ॥ ३६॥
 ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ।
 श्रुत्वा चैवाब्रवीत्सर्वान्देवान्देवपुरोहितः ॥ ३७॥
 त्रितस्य वर्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ।
 स हि क्रुद्धः सृजेदन्यान्देवानपि महातपाः ॥ ३८॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ।
 प्रययुस्तत्र यत्रास्ते त्रितयज्ञश्च वर्तते ॥ ३९॥
 ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः ।

ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४०॥
 दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ।
 ऊचुश्चैनं महाभागं प्राप्तो भागार्थिनो वयम् ॥४१॥
 अथाब्रवीदृषिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः ।
 अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२॥
 ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ।
 मन्त्रयुक्तान्समददात्तेन ग्रीतास्तदाऽभवन् ॥ ४३॥
 ततो यथाविधि प्राप्तान्भागान्प्राप्य दिवौकसः ।
 ग्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति ॥ ४४॥
 स तु वत्रे वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ।
 यश्चाम्भोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥४५॥
 तत्र चोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ।
 तयोत्क्षिप्तस्त्रितस्तस्यौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४६॥
 तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन्यथाऽऽगताः ।
 त्रितश्चाभ्यागमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ४७॥
 क्रुद्धस्तु स समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ।
 उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४८॥
 पशुलुब्धौ युवां यस्मान्मासुत्सृज्य प्रधावितौ ।
 तस्मादृकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ॥ ४९॥
 भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ।
 प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गूलक्ष्वानराः ॥ ५०॥
 इत्युक्तेन तदा तेन क्षणादेव विशंपते ।
 तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ॥ ५१॥
 तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ।
 दत्त्वा च विविधान्देवान्पूजयित्वा च वै द्विजान् ५२॥
 उदपानं च तं वीक्ष्य प्रशस्य च पुनःपुनः ।
 नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनश्वरं तदा ॥ ५३॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

बलभद्रस्य सरस्वतीतीरस्थनानातीर्थयात्राप्रकारवर्णनम् ॥ १ ॥ तत्तत्तीर्थमहिमानुवर्णनं च ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततो विनश्वरं राजन्नाजगाम हलायुधः ।

यथेहोपस्पृशेदिति श्र. पाठः ॥४५॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥३७॥

शूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तामृषयो नित्यं प्राहुर्विनशनेति च ॥ १ ॥

शूद्राभीरान्द्विष्टमाना-इति क. पाठः ॥ १ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
 सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ २
 तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।
 क्रीडाभिर्विमलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः ॥ ३
 तत्र देवाः सगन्धर्वा मासिमासि जनेश्वर ।
 अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ४
 तत्र नृत्यन्ति गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 समेत्य सहिता राजन्यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ५
 तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सर्वरुधः ।
 पुण्यैः पुष्पैः सदा दिव्यैः कीर्यमाणाः पुनःपुनः ६
 आक्रीडभूमिः सा राजस्तासामप्सरसां शुभा ।
 सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ७
 तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्रेषु माधवः ।
 श्रुत्वा गीतं च तदिव्यं वादित्राणां च निःस्वनम् ८
 शय्याश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्रोहिणीसुतः ॥ ९
 विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 नृत्तवादित्रगीतं च कुर्वन्ति सुमनोरमम् ॥ १०
 तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।
 अजाविकं गोखरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ॥ ११
 भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः ।
 प्रययौ सहितो विप्रैः स्तूयमानश्च माधवः ॥ १२
 तस्माद्गन्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुरिदमः ।
 गर्गस्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली ॥ १३
 तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।
 कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ॥ १४
 उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।
 सरस्वत्याः शुभे तीर्थे विदिता वै महात्मना ॥ १५
 तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत इति स्मृतम् ॥ १६
 तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप ।
 उपासांचक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ १७
 तत्र गत्वा महाराज बलः श्वेतानुलेपनः ।
 विधिवद्वि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मनाम् १८

शुभ्राः शुचयः ॥ ३ ॥ छायाश्च विपुला इति ड. पाठः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वाप्सरसान्विताः इति ड. पाठः ॥ १० ॥ कालज्ञानं प्रति

उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्विप्रेभ्यो विप्रदाय सः ।
 नीलवासास्तदाऽगच्छच्छ्रुतीर्थं महायशाः ॥ १९
 तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
 श्वेतपर्वतसंकाशमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ।
 सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ २०
 यक्षा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः ॥ २१
 ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः ।
 व्रतैश्च नियमैश्चैव कालेकाले स भुञ्जते ॥ २२
 प्राप्तैश्च नियमैस्तैर्विचरन्तः पृथक्पृथक् ।
 अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन्पुरुषर्षभ ॥ २३
 एवं ख्यातो नरव्याघ्र लोकेऽस्मिन्स वनस्पतिः ।
 तत्र तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ॥ २४
 तस्मिंश्च यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थे पयस्विनीः ।
 ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च २५
 पूजयित्वा द्विजांश्चैव पूजितश्च तपोधनैः ।
 पुण्यं नैसर्गिकं राजन्नाजगाम हलायुधः ॥ २६
 तत्र गत्वा मुनीन्दृष्ट्वा नानावेषधरान्बलः ।
 आप्तुत्य सलिले चापि पूजयामास वै द्विजान् ॥ २७
 तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान्मुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाद्वलो राजन्दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ २८
 गत्वा चैवं महाबाहुर्नातिदूरे महायशाः ।
 धर्मात्मा नागधन्वानं तीर्थमागमदच्युतः ॥ २९
 यत्र पन्नगराजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् ।
 महाद्युतेर्महाराज बहुभिः पन्नगैर्वृतम् ॥ ३०
 ऋषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः समागम्य वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
 सर्वपन्नगराजानमभ्यषिञ्चन्त्यथाविधि ॥ ३१
 पन्नगेभ्यो भयं तत्र विद्यते न स पौरव ॥ ३२
 तत्रापि विधिवदत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसंचयान् ।
 प्रायात्प्राचीं दिशं राजस्तत्र तीर्थान्यनेकशः ॥ ३३
 सहस्रशतसङ्ख्यानि प्रथितानि पदेपदे ।
 आप्तुत्य तत्र तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः ॥ ३४

कालज्ञानार्थम् ॥ १७ ॥ शङ्खं शङ्खनामानम् । नगं वृक्षम्
 ॥ २० ॥ पुण्यं द्वैतवनं इति झ. पाठः ॥ २६ ॥

दत्त्वा वसु द्विजाध्येभ्यो निर्जगाम महाबलः ।
 तत्रस्थानृषिसङ्घांस्तानभिवाद्य हलायुधः ॥ ३५
 ततो रामोऽगमत्तीर्थमृषिभिः सेवितं महत् ।
 यत्र भूयो निवृत्ते प्राञ्जुखा वै सरस्वती ॥ ३६
 ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ।
 निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।
 बभूव विस्मितो राजन्बलः श्वेतानुलेपनः ॥ ३७
 जनमेजय उवाच ।
 कस्मात्सरस्वती ब्रह्मनिवृत्ता प्राञ्जुखी भवत् ।
 व्याख्यातमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ३८
 कस्मिंश्चित्कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः ।
 निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्वरा ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
 वर्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ४०
 ऋषयो बहवो राजस्तत्सत्रमभिषेदिरे ।
 उपित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि ॥ ४१
 निवृत्ते नैमिषे ये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 आजगमुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४२
 ऋषीणां बहुलत्वात् सरस्वत्या विशांपते ।
 तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणोत्तरे ॥ ४३
 समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।
 तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४४
 जुहतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४५
 अग्निहोत्रैस्तत्तेषां हूयमानैर्महात्मनाम् ।
 अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४६
 वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाश्च तापसाः ।
 दन्तोल्खलिनश्चान्ये संप्रक्षालास्तथा परे ॥ ४७
 वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः ।
 नानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४८
 आसन्वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
 शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवौकसः ॥ ४९

अवेक्षार्थमिष्टसिद्ध्यर्थम् ॥ ३७ ॥ इच्छामि श्रोतुमिति शेषः
 ॥ ३८ ॥ यज्ञोपवीतैः यज्ञसूत्रैः निराशं सरस्वतीजललाभे इत्यर्थः

शतशश्च समापेतुर्ऋषयः सत्रयाजिनः ।
 तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ।
 तेऽवकाशं च ददृशुः कुरुक्षेत्रं (त्रे) महाव्रताः ॥ ५०
 ततो यज्ञोपवीतैः स्वैस्तत्र कृत्वा सरस्वतीम् ।
 जुहुवुश्चाग्निहोत्रांश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ५१
 ततस्तमृषिसंघातं निराशं चिन्तयान्वितम् ।
 दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५२
 ततः कुञ्जान्वहून्कृत्वा सन्निवृत्ता सरस्वती ।
 ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५३
 ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
 भूयः प्रतीच्यभिमुखी प्रमुस्ताव सरिद्वरा ॥ ५४
 अमोघा गमनं कृत्वा तेषां भूयो जगाम ह ।
 अत्यद्भुतं महच्चक्रे तदा राजन्महानदी ॥ ५५
 एवं स कुञ्जो राजन्वै नैमिषीय इति स्मृतः ।
 कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रे कुरुष्व महतीं क्रियाम् ॥ ५६
 तत्र कुञ्जान्वहून्कृत्वा निवृत्तां च सरस्वतीम् ।
 बभूव विस्मयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ॥ ५७
 उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदुनन्दनः ।
 दत्त्वा देयान्द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च ।
 ततः प्रायाद्वलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः ५९
 सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ।
 वदरेजुदश्यामाकापुक्षाश्चत्थविभीतकैः ॥ ६०
 कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा ।
 सरस्वतीतीर्थरुहैस्तस्मिन्विविधैस्तथा ॥ ६१
 करुषकवरैश्चैव विल्वैराग्रातकैस्तथा ।
 अतिमुक्तकण्ठैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥ ६२
 कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरम् ।
 वायवम्बुफलपर्णादैर्दन्तोल्खलिकैरपि ॥ ६३
 तथाऽश्मकुट्टैर्वीतेयैर्मुनिभिर्बहुभिर्वृतम् ।
 स्वाध्यायघोषसंगुष्ठं मृगयूथशताकुलम् ॥ ६४
 अहिंसैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थसेवितम् ।

॥ ५१ ॥ कुञ्जान् आत्मनो बासस्थानानि तिर्थविशेषानित्यर्थः
 ॥ ५३ ॥ अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।

यत्र मङ्गणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ६५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

सरस्वत्याः सप्तधाविभागे कारणाभिधानम् ॥ १ ॥ सप्तभागानां कस्मिंश्चित्तीर्थे एकीभवनात्तत्तीर्थस्य सप्तसारस्वतना-
मप्राप्तिः ॥ २ ॥ मङ्गणमुनिचरितप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।

सप्तसारस्वतं कस्मात्कश्च मङ्गणको मुनिः ।

कथं सिद्धः स भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १

कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वं महामुने ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

सप्तनद्यः सरस्वत्या याभिर्व्याप्तमिदं जगत् ।

आहूता बलवद्भिर्हि तत्रतत्र सरस्वती ॥ ३

सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।

सरस्वती चौधवती सुरेणुर्विमलोदका ॥ ४

पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे ।

वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५

पुण्याहघोषैर्विमलैर्वेदानां निनदैस्तथा ।

देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्यज्ञविधौ तदा ॥ ६

तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।

यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७

मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्मार्थकुशलैस्तदा ।

उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्रतत्र ह ॥ ८

जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।

वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरज्जसा ॥ ९

तस्य यज्ञस्य संपत्त्या तुतुषुर्देवतागणाः ।

विस्मयं परमं जग्मुः किमु मानुषयोनयः ॥ १०

वर्तमाने यथा यज्ञे पुष्करस्ये पितामहे ।

अब्रुवन्नृषयो राजन्नायं यज्ञो महागुणः ॥ ११

न दृश्यते सरिच्छ्रेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सप्साराथ सरस्वतीम् ॥ १२

पितामहेन यजता आहूता पुष्करेषु वै ।

सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ १३

तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्त्वरायुक्तां सरस्वतीम् ।

पितामहं मानयन्तीं क्रतुं ते बहुमेनिरे ॥ १४

एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।

पितामहार्थं संभूता तुष्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ १५

नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।

तत्र चित्राः कथा ह्यासन्वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १६

यत्र ते मुनयो ह्यासन्नानास्वाध्यायवेदिनः ।

ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वै सरस्वतीम् ॥ १७

सा तु ध्याता महाराज मुनिभिः सत्रयाजिभिः ।

समागतानां राजेन्द्र साहाय्यार्थं महात्मनाम् ॥ १८

आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ १८

नैमिषे काञ्चनाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ।

आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ॥ १९

गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुम् ।

आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥ २०

विशालां तु गयस्याहुर्कृषयः संशितव्रताः ॥ २१

सरित्सा हिमवत्पार्श्वार्त्प्रस्रुता शीघ्रगामिनी ।

औदालकेस्तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत ॥ २२

समेते सर्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा ।

उत्तरे कोसलाभागे पुण्ये राजन्महात्मनः ॥ २३

औदालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ।

आजगाम सरिच्छ्रेष्ठा तं देशं मुनिकारणात् ॥ २४

पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंवृतैः ।

मनोहरेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता ॥ २५

विशाला सुतनुस्तथा । सरस्वल्लोचमाला च सुवेणी निर्मलोदका
इति ङ. पाठः । सरस्वत्यूर्मिमाला च सुवेणी विमलोदका इति

क. पाठः ॥ ४ ॥ सस्मरुः स्मृतवन्तः ॥ १७ ॥ गयेषु गयदे-
शेषु ॥ २० ॥ मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता

[सुरेणुर्ऋषभे द्वीपे पुण्ये राजर्षिसेविते ।]
 कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ २६
 ओधवत्यपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना ।
 समाहूता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ॥ २७
 दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती ।
 सुवेणिरिति विख्याता प्रसूता शीघ्रगामिनी ॥ २८
 विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहूता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ॥ २९
 एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः ।
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि ॥ ३०
 इति सप्तसरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
 सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ ३१
 शृणु मङ्गणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगाढस्य राजन्प्रक्रीडितं महत् ॥ ३२
 दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ।
 स्नायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
 सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ३३
 तद्रेतः स तु जग्राह कलशे वै महातपाः ।
 'ऋषिः परमधर्मात्मा तदा पुरुषसत्तमः ॥' ३४
 सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्य जगाम ह ।
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ॥ ३५
 वायुवेगो वायुवलो वायुहा वायुमण्डलः ।
 वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रश्च वीर्यवान् ।
 एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३६
 इदमन्यच्च राजेन्द्र शृण्वाश्चर्यतरं भुवि ।
 महर्षेश्वरितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३७
 पुरा मङ्गणकः सिद्धः कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
 क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ३८
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् ॥ ३९
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ४०
 ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।

इति झ. पाठः ॥ २५ ॥ सुरेणुरिति झ. पाठः ॥ २८ ॥ राज-
 न्प्रजपितं महत् इति क. पाठः ॥ ३२ ॥ स्नायन्तीं स्नान्तीम्

विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ४१
 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
 सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ४२
 भोभो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं च तवेदमधिकं मुने ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ४३
 ऋषिरुवाच ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं स्तुतम् ।
 यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ॥ ४४
 तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
 अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४५
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ।
 अञ्जुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत् ॥ ४६
 ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् ॥ ४७
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ।
 मेने देवं महादेवमिदं चोवाच विस्मितः ॥ ४८
 नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ ४९
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
 त्वामेवं सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ५०
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
 त्वयि सर्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः ॥ ५१
 त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
 सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ॥ ५२
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
 'त्वं प्रभुः परमैश्वर्यादधिकं भासि शंकर ॥ ५३
 त्वयि ब्रह्मा च विष्णुश्च लोकान्संधाय तिष्ठतः ।
 त्वन्मूलं च जगत्सर्वं भूतस्थावरजंगमम् ॥ ५४
 स्वर्गं च परमं स्थानं नृणामभ्युदयार्थिनाम् ।
 ददासि च प्रसन्नस्त्वं भक्तानां परमेश्वर ॥ ५५
 अनावृत्तिपदं नृणां नित्यं निश्चयसार्थिनाम् ।
 ददासि कर्मिणां कर्म भावयन्ध्यानयोगतः ॥ ५६

॥ ३३ ॥ मरुतां प्राणवायूनां एकोनपञ्चाशताम् । एतेषां तपसा
 मरुतो दित्यामुत्पन्ना इति कल्पान्तरविषयोऽयमर्थः ॥ ३६ ॥

न वृथाऽस्ति महादेव प्रसादस्ते महेश्वर ।
 यस्माच्चयोपकरणात्करोमि कमलेक्षण ॥ ५७
 प्रपद्ये शरणं शंभुं सर्वदा सर्वतः स्थितम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा तमेवाभिभजाम्यहम् ॥ ५८
 जनमेजय उवाच ।
 एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ ५९
 यदिदं चापलं देव कृतमेतत्सयादिकम् ।
 ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति ॥ ६०

ततो देवः प्रीतमनास्तमृषिं पुनरब्रवीत् ।
 तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ६१
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धमहं सदा ।
 सप्तसारस्वते चास्मिन्यो मामर्चिष्यते नरः ॥ ६२
 न तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भवितेह परत्र वा ।
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ६३
 एतन्मङ्गणकस्यापि चरितं भूरितेजसः ।
 स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिश्वना ॥ ६४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

बलरामस्यौशनसतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्तीर्थस्य कपालमोचननामप्राप्तिहेतुक्तिः ॥ २ ॥ बलस्य उशंग्वाश्रमगमनम् ॥ ३ ॥ उशङ्गुचरित्रकथनं बलस्य पृथुदकतीर्थे स्नानदानादि ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

उषित्वा तत्र रामस्तु संपूज्याश्रमवासिनः ।
 तथा मङ्गणके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
 दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च ।
 पूजितो मुनिसङ्घैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
 अनुज्ञाप्य मुनीन्सर्वान्स्पृष्ट्वा तोयं च भारत ।
 प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३
 ततस्त्वौशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
 कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
 महता शिरसा राजन्प्रस्तजङ्घो महोदरः ।
 राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
 तत्र पूर्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ।
 यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।
 यत्रस्थश्चिन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम् ॥ ६
 तत्प्राप्य च बलो राजंस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् ।
 विधिवद्वै ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ७
 जनमेजय उवाच ।

कपालमोचनं ब्रह्मन्कथं यत्र महामुनिः ।
 मुक्तः कथं चास्य शिरो लग्नं केन च हेतुना ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना ।
 वसता राजशार्दूल राक्षसाञ्छमयिष्यता ॥ ९
 जनस्थाने शिरश्छिन्नं राक्षसस्य दुरात्मनः ।
 क्षुरेण शितधारेण तत्पपात महावने ॥ १०
 महोदरस्य तल्लग्नं जङ्घायां वै यदृच्छया ।
 वने विचरतो राजन्नस्थि भिच्चाऽस्फुरत्तदा ॥ ११
 स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह ।
 अभिगन्तुं महाप्राज्ञस्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२
 स पूतिना विस्रवता वेदनार्तो महामुनिः ।
 जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्यां चेति नः श्रुतम् ॥ १३
 स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः ।
 कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४
 आप्तुत्य सर्वतीर्थेषु न च मोक्षमवाप्तवान् ।
 स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५
 सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा ।
 सर्वपापप्रशमनं सिद्धिक्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६
 स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ॥ १७
 तत औशनसे तीर्थे तस्योपस्पृशतस्तदा ।

सयादिकं गर्वादिकम् ॥ ६० ॥ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तीर्थमुपास्पृशदिति शेषः ॥ १७ ॥

तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ १८
 विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्जले मूर्धा जगामादर्शनं विभो ॥ १९
 ततः स विरुजो राजन्पूतात्मा वीतकल्मषः ।
 आजगामाश्रमं ग्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ २०
 सोऽथ गत्वाऽऽश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ २१
 ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
 कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ २२
 स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
 पीत्वा पयःसुविपुलं सिद्धिमायात्तदामुनिः ॥ २३
 तत्र दत्त्वा बहून्देयान्विप्रांसंपूज्य माधवः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र उशङ्कोराश्रमं तदा ॥ २४
 यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिषेणेन भारत ।
 ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५
 सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो ॥ २६
 ततो हलधरः श्रीमान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र उशङ्कुस्तनुमत्यजत् ॥ २७
 उशङ्कुर्ब्राह्मणो बृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
 देहिन्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा तदा ॥ २८

ततः सर्वानुपादाय तनयान्वै महातपाः ।
 उशङ्कुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकम् ॥ २९
 विज्ञायातीतवयसमुशङ्कुं ते तपोधनाः ।
 तं च तीर्थमपानिन्धुः सरस्वत्यास्तपोधनम् ॥ ३०
 स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीम् ।
 पुण्यां तीर्थशतोपेतां विप्रसङ्घैर्निषेविताम् ॥ ३१
 स तत्र विधिना राजन्नाप्तुल्य सुमहातपाः ।
 ज्ञात्वा तीर्थगुणांश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः ।
 सुग्रीतः पुरुषव्याघ्र सर्वानुपुत्रानुपासतः ॥ ३२
 सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं तपेत् ॥ ३३
 'इत्युक्त्वा स्वां तनुं त्यक्त्वा प्रपेदे वैष्णवं पदम् ।'
 तत्रापुल्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः ।
 दत्त्वा चैव बहून्देयान्विप्राणां विप्रवत्सलः ॥ ३४
 ससर्ज यत्र भगवाँल्लोकौल्लोकपितामहः ॥ ३५
 यत्रार्ष्टिषेणः कौरव्य ब्राह्मण्यं संशितव्रतः ।
 तपसा महता राजन्प्राप्तवानृषिसत्तमः ॥ ३६
 सिन्धुद्वीपश्च राजर्षिर्देवापिश्च महातपाः ।
 ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रस्तथा मुनिः ॥ ३७
 महातपस्वी भगवानुग्रतेजा महातपाः ।
 तत्राजगाम बलवान्बलभद्रः प्रतापवान् ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आर्ष्टिषेणेन पृथूदकतीर्थे तपश्चर्यया कृत्स्नवेदाधिगमः ॥ १ ॥ विश्वामित्रादीनां तत्तत्तीर्थे तपश्चर्यया ब्राह्मण्याधिगमः ॥ २ ॥ बलभद्रस्य तत्र स्नानादिपूर्वकं वकाशमंप्रति गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आर्ष्टिषेणस्तथा ब्रह्मन्विपुलं तप्तवांस्तपः ।
 सिन्धुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १
 देवापिश्च कथं ब्रह्मन्विश्वामित्रश्च सत्तम ।
 तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।

पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो द्विजोत्तमः ।
 वसन्गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
 तस्य राजन्गुरुकुले वसतो नित्यमेव च ।
 समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशांपते ॥ ४
 स निर्विण्णस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
 ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ५

त्रिशङ्कोराश्रमं तदा इति क. पाठः । रुशङ्कोराश्रमं तदा इति झ. पाठः ॥ २४ ॥ अक्षयं स्वर्गमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणं

ब्रह्मसंघातो वेदसमूह इति यावत् । ततः स्वार्थे घ्यञ् । ब्राह्मणं ब्रह्मसंघाते इति मेदिनी ॥ ३६ ॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

स विद्वान्वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्यृषिसत्तमः ।
 तत्र तीर्थे वरान्प्रादात्रीनेव सुमहातपाः ॥ ६
 अस्मिंस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
 आप्नुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ७
 अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
 अपि चालपेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
 एवं सिद्धः स भगवानाष्टिषेणः प्रतापवान् ॥ ९
 तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
 देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ १०
 तथाच कौशिकस्तात तपोनित्यो जितेन्द्रियः ।
 तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११
 गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्राजन्विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
 स राजा कौशिकस्तात महायोग्यभवत्किल ।
 स पुत्रमभिषिच्यथ विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३
 देह्न्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
 न गन्तव्यं महाप्राज्ञ त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४
 एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः ।
 विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ॥ १५
 इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च ।
 जगाम त्रिदिवं राजन्विश्वामित्रोऽभवन्नृपः ॥ १६
 न स शक्नोति पृथिवीं यत्नवानपि रक्षितुम् ।
 ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयम् ॥ १७
 निर्ययौ नगराच्चापि चतुरङ्गवलान्वितः ।
 स गत्वा दूरमध्वानं वसिष्ठाश्रममभ्ययात् ॥ १८
 तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रानयान्वहन् ।
 ततस्तु भगवान्विप्रो वसिष्ठो श्रममभ्ययात् ।

ददृशेऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९
 तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
 सृजस्व शवरान्धोरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २०
 तथोक्ता साऽसृजद्धेनुः पुरुषान्धोरदर्शनान् ।
 ते तु तद्वलमासाद्य बभञ्जुः सर्वतोदिशम् ॥ २१
 तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
 तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२
 सोऽस्मिंस्तीर्थवरे राजन्सरस्वत्याः समाहितः ।
 नियमैश्चोपवासैश्च कर्शयन्देहमात्मनः ॥ २३
 जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
 तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् ॥ २४
 असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे ।
 न चास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः ॥ २५
 ततः परेण यत्नेन तप्त्वा बहुविधं तपः ।
 तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६
 तपसा तु तथायुक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।
 अमन्यत महातेजा वरदोऽदर्शयत्तदा ॥ २७
 स तु वव्रे वरं राजन्स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।
 तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८
 स लब्ध्वा तपसोग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशः ।
 विचचार महीं कृत्स्नां कृतकामः सुरोपमः ॥ २९
 तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वस्तु ।
 पयस्विनीस्तथा धेनूर्यानानि शयनानि च ॥ ३०
 अथ वस्त्राण्यलंकारं भक्ष्यं पेयं च शोभनम् ।
 अददन्मुदितो राजन्पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१
 ययौ राजंस्ततो रामो बकस्याश्रममन्तिकात् ।
 यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो बक इति श्रुतिः ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

बलदेवस्यावाकीर्णतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ बकुनिचरित्रकथनम् ॥ २ ॥ बलदेवस्य ततो वसिष्ठापवाहतीर्थगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ब्रह्मयोनिभिराकीर्णं जगाम यदुनन्दनः ।

ब्रह्मयोनेरवाकीर्णमिति झ. पाठः । तत्र ब्रह्मयोनेः ब्राह्म-
 शल्य० ११

यत्र दाल्भ्यो बको राजन्पश्वर्थं सुमहातपाः ।

जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं कोपसमन्वितः ॥ १

प्योत्पादकात्तीर्थादवाकीर्णं नाम दाल्भ्यसेवितं तीर्थं जगामेत्यर्थः

तपसा घोररूपेण कश्यपन्देहमात्मनः ।
 क्रोधेन महताऽऽविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २
 पुरा हि नैमिषीयानां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 बृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् ॥ ३
 तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनस्विनः ।
 'तत्र ते लेभिरे राजन्पाञ्चालेभ्यो महर्षयः ।'
 बलान्वितान्वत्सतरान्निर्व्याधीन्सप्तविंशतिम् ॥ ४
 तानब्रवीद्वको दाल्भ्यो विभजध्वं पशूनि ।
 पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५
 एवमुक्त्वा वको राजन्पृषीन्सर्वान्प्रतापवान् ।
 जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६
 स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अयाचत पशून्दाल्भ्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् ॥ ७
 यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः ।
 एतान्पशून्त्रयं क्षिप्रं ब्रह्मवन्धो यदीच्छसि ॥ ८
 ऋषिस्त्वथ वकः क्रुद्धश्चिन्तयामास धर्मवित् ।
 अहो वत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ९
 चिन्तयित्वा मुहूर्तेन रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।
 मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥ १०
 स तूत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ।
 जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ॥ ११
 अवाकीर्णे सरस्वत्यास्तीर्थे प्रज्वालय पावकम् ।
 वको दाल्भ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः ॥ १२
 स तैरेव जुहावाद्यौ राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १३
 तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते सुदारुणे ।
 अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १४
 छिद्यमानं यथा कान्तं वनं परशुना विभो ।
 बभूवापद्रुतं तच्च व्यवकीर्णमचेतनम् ॥ १५
 दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
 बभूव दुर्मना राजा चिन्तयामास च प्रभुः ॥ १६
 मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
 न च श्रेयोऽध्यगच्छतु क्षीयते राष्ट्रमेव च ॥ १७
 यदा स पार्थिवः खिन्नस्ते च विप्रास्तदाऽनघ ॥ १८

॥ १ ॥ पाञ्चालान्विश्वजितो यज्ञस्थान्ते अगमन् ॥ ३ ॥ ईश्वरं
 पाञ्चालराजम् ॥ ४ ॥ एतान्पाञ्चालराजदत्तान् । स्वयं तत्र

यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः ।
 अथ विप्रादिकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १९
 ततो विप्रादिकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया ।
 मांसैरभिजुहोतीदं तव राष्ट्रं मुनिर्वकः ॥ २०
 तेन ते हूयमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् ।
 तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य लभो महान् ॥ २१
 'यदीच्छसि महाबाहो शान्तिं राष्ट्रस्य भूमिप ।'
 अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।
 सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वकमब्रवीत् ।
 निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ॥ २३
 प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।
 मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः ।
 त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४
 तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
 दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तस्य व्यमोचयत् ॥ २५
 ऋषिः प्रसन्नस्तस्याभूत्संरम्भं च विहाय सः ।
 मोक्षार्थं तस्य राज्यस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ २६
 मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
 हृष्टात्मा नैमिशारण्यं जगाम पुनरेव सः ॥ २७
 धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्थचेता महामनाः ।
 स्वमेव नगरं राजन्प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ २८
 तत्र तीर्थे महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।
 असुराणामभावाय भवाय च दिवौकसाम् ॥ २९
 मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽसुराः ।
 दैवतैरपि संभग्रा जितकाशिभिराहवे ॥ ३०
 तत्रापि विधिवद्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ।
 वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ ३१
 रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
 ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥ ३२
 तत्र यज्ञे ययातेश्व महाराज सरस्वती ।
 सर्पिः पयश्च सुप्ताव नाहुपस्य महात्मनः ॥ ३३

भागं न गृहीतवानित्यर्थः ॥ ५ ॥ अथ वै प्राश्निकांस्तत्रेति श्र-
 पाठः ॥ १९ ॥ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

तत्रेष्टा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
 आक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ३४
 पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्यजतः प्रभोः ।
 औदार्यं परमं कृत्वा भक्तिं चात्मनि शाश्वतीम् ।
 ददौ कामान्ब्राह्मणेभ्यो यान्यान्यो मनसेच्छति ३५
 यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे ।
 तस्यतस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादि शयनादिकम् ।
 पङ्क्तं भोजनं चैव दानं नानाविधं तथा ॥ ३६

ते मन्यमाना राज्ञस्तु संप्रदानमनुत्तमम् ।
 राजानं तुष्टुवुः प्रीता दत्त्वा चैवाशिषः शुभाः ॥ ३७
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।
 विस्मिता मानुषाश्चासन्दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम् ॥ ३८
 ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतु-
 र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
 वसिष्ठापवाहं महाभीमवेगं
 धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वसिष्ठापवाहतीर्थस्य तन्नामप्राप्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 वसिष्ठापवाहो ब्रह्मन्वै भीमवेगः कथं नु सः ।
 किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १
 कथमस्याभवद्वैरं कारणं किं च तत्प्रभो ।
 शंसं पृष्ठो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यति ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 विश्वामित्रस्य विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य च भारत ।
 भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
 आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवन्महान् ।
 पूर्वतः पार्श्वतश्चासीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ४
 यत्र स्थाणुर्महाराज तप्तवान्परमं तपः ।
 तत्रास्य कर्म तद्भोरं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५
 यत्रेष्टा भगवान्स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीम् ।
 स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ॥ ६
 तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यषिञ्चन्नराधिप ।
 सैनापत्येन महता सुरारिविनिवर्हणम् ॥ ७
 तस्मिन्सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः ।
 वसिष्ठं चालयामास तपसोग्रेण तच्छृणु ॥ ८
 विश्वामित्रवसिष्ठौ तावहन्यहनि भारत ।
 स्पर्धां तपःकृतां तीव्रां चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९

तत्राप्यधिकसंतप्तो विश्वामित्रो महामुनिः ।
 दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥ १०
 तस्य बुद्धिरियं ह्यासीद्वर्मनित्यस्य भारत ।
 इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११
 आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं जपतां वरम् ।
 इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ॥ १२
 एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महामुनिः ।
 सस्सार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १३
 सा ध्याता मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगाम ह ।
 गत्वा चैनं महावीर्यं महाकोपं च भामिनी ॥ १४
 तदा तं वेपमानाङ्गी विवर्णां प्राञ्जलिर्भृशम् ।
 उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १५
 हतवीरा यथा नारी साऽभवदुःखिता भृशम् ।
 ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमम् ॥ १६
 तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वसिष्ठं शीघ्रमानय ।
 यावदेनं निहन्यम्यद्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ १७
 साञ्जलिं तु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
 प्राकम्पत भृशं भीता वायुनेवाहता लता ॥ १८
 तथारूपां तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीम् ।
 अविचारं वसिष्ठं त्वमानयस्वान्तिकं मम ॥ १९

अपोह्यते तीरे प्रास्यतेऽनेनेत्यपवाहस्तीर्थविशेषः ॥ १ ॥

कथ्यति त्वयि कथयति सति ॥ २ ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् ।
 वसिष्ठस्य प्रभावं च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ॥ २०
 साऽभिगम्य वसिष्ठं च इदमर्थमचोदयत् ।
 यदुक्ता सरितांश्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २१
 उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनःपुनः ।
 चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् ॥ २२
 तां कृशां च विवर्णां च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
 उवाच राजन्धर्मात्मा वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ २३
 पाह्यात्मानं सरिच्छेष्टे वह मां शीघ्रगामिनी ।
 विश्वामित्रः शपेद्वि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम्
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् ।
 चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २५
 तस्याश्विन्ता समुत्पन्ना वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
 कृतवान्हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ॥ २६
 अथ कूले स्वके राजञ्जपन्तमृषिसत्तमम् ।
 जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २७
 इदमन्तरमित्येवं ततः सा सरितां वरा ।
 कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ २८
 तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौह्यत ।
 उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन्सरस्वतीम् ॥ २९
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति ।
 व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ ३०
 त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषु सृजसे पयः ।

सर्वाश्चापस्त्वमेवेति यथा वयमधीमहि ॥ ३१
 पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्बुद्धिरुमा तथा ।
 त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ।
 वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ॥ ३३
 न्यवेदयत चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ॥ ३४
 तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
 अथान्वेषत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३५
 तं तु कुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्याभयान्वदी ।
 अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ।
 उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा च गाधिजम् ॥ ३६
 ततोपवाहितं दृष्ट्वा वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 अत्रवीच्यथ संकुद्धो विश्वामित्रः सरस्वतीम् ॥ ३७
 यस्मान्मां त्वं सरिच्छेष्टे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
 शोणितं वह कल्याणि राक्षसानां च संमतम् ॥ ३८
 ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
 अवहञ्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ३९
 अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तदा ।
 सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ ४०
 एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
 आगच्छच्च पुनर्मार्गं स्वमेव सरितां वरा ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रशापाद्बुधिरजलायाः सरस्वत्या ऋषिभिस्तपसा शोधनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण सरस्वत्यरुणासंगमे यजनादिना ब्रह्महत्यापरिहरणम् ॥ २ ॥ बलरामस्य तत्र ज्ञानादिपूर्वकं तस्मात्सोमतीर्थगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

सा शप्ता तेन कुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ १
 अथाजगुस्ततो राजन्राक्षसास्तत्र भारत ।

तत्र ते शोणितं सर्वे पिवन्तः सुखमासते ॥ २
 तृप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
 नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३
 कस्यचित्त्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः ।

वयं ऋषयः ततोऽधीमहि वेदान् । कदाचिदनावृष्ट्या सृतेषु
 ऋषिषु संप्रदायोच्छेदे सतीति भावः ॥ ३१ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
 तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्वाप्तुत्य मुनिपुङ्गवाः ।
 प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः ५
 प्रययुर्हि ततो राजन्येन तीर्थमसृग्वहम् ।
 अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ॥ ६
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ।
 पीयमानं च रक्षोभिर्बहुभिर्नृपसत्तम ॥ ७
 तान्दृष्ट्वा राक्षसान् राजन्मुनयः संशितव्रताः ।
 परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्नं प्रचक्रिरे ॥ ८
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
 आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
 कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते हृदो ह्ययम् ।
 एवमग्राह्यतां यातः श्रुत्वाऽध्यास्यामहे वयम् १०
 ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
 दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ॥ ११
 कारणं श्रुतमस्माभिः शापश्चैव श्रुतोऽनघे ।
 करिष्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्व एव तपोधनाः ॥ १२
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामूचुस्तेऽथ परस्परम् ।
 विमोचयामहे सर्वे शापादेतां सरस्वतीम् ॥ १३
 ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा ।
 उपवासैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ॥ १४
 आराध्य पशुभर्तारं महादेवं जगत्पतिम् ।
 मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् १५
 तेषां तु सा प्रभावेण प्रकृतिस्था सरस्वती ।
 प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ।
 निर्मुक्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विवर्भौ सा यथा पुरा ॥ १६
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिस्तैस्तथा कृतम् ।
 तानेव शरणं जग्मू राक्षसाः क्षुधितास्तथा ॥ १७
 कृत्वाञ्जलिं ततो राजन्राक्षसाः क्षुधयाऽर्दिताः ।
 ऊचुस्तान्वै मुनीन्सर्वान्कृपायुक्तान्पुनःपुनः ॥ १८
 वयं च क्षुधिताश्चैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
 न च नः कामकारोऽयं यदयं पापकारिणा ॥ १९
 युष्माकं चाप्रसादेन दुष्कृतेन च कर्मणा ।

पक्षोऽयं वर्धतेऽस्माकं यतः सो ब्रह्मराक्षसाः ।
 योषितां चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ॥ २०
 एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
 ये ब्राह्मणान्प्रद्विपन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २१
 'शक्तिमन्तोऽपि ये केचिदाश्रितानां च रक्षणम् ।
 न कुर्वन्ति मनुष्यास्ते संभवन्तीह राक्षसाः ॥ २२
 आचार्यमृत्विजं चैव गुरुं बृद्धजनं तथा ।
 प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २३
 तत्कुरुध्वमिहास्माकं तारणं द्विजसत्तमाः ।
 शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ २४
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा तुष्टुवुस्तां महानदीम् ।
 मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २५
 ऋषय ऊचुः ।
 क्षुतं कीटावपन्नं च यच्चोच्छिष्टाचितं भवेत् ।
 सकेशमवधूतं च रुदितोपहतं च यत् ॥ २६
 श्वभिः संसृष्टमन्नं च भागोऽसौ रक्षसामिह ।
 तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतान्यन्नाद्विर्वर्जयेत् ।
 राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २७
 शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २८
 महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।
 अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २९
 तस्यान्ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्त्यक्त्वा दिवं गताः ।
 अरुणायां महाराज ब्रह्मवध्यापहा हि सा ॥ ३०
 एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।
 तस्मिंस्तीर्थे वरे स्नात्वा विमुक्तः पाप्मना किल ३१
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवाञ्शक्रो ब्रह्मवध्यामवाप्तवान् ।
 कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आप्तुत्याकलमपोऽभवत् ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर ।
 यथा विभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ॥ ३३
 नमुचिर्वासवाद्धीतः सूर्यरश्मि समाविशत् ।
 तेनेन्द्रः सख्यमकरोत्समयं चेदमब्रवीत् ॥ ३४

न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
 वधिष्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३५
 एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
 चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥ ३६
 तच्छिरो नमुचेच्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वियात् ।
 भोभो मित्रह पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३७
 एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनःपुनः ।
 पितामहाय संतप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ॥ ३८
 तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि ।
 इष्टोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ॥ ३९
 [एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु ।
 निगूढमस्यागमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ॥ ४०
 ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं प्लावयामास वारिणा ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो महान् ॥ ४१
 इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकशः ।
 अत्रापुत्य सुधोरात्वं पातकाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ४२
 इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय ।
 इष्ट्वा यथावद्वलभिदरुणायामुपास्पृशत् ॥ ४३
 स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च ।
 जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ॥ ४४]

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कुमारोत्पत्तिवर्णनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
 कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ १
 यस्मिन्देशे च काले च यथा च वदतां वर ।
 यैश्चाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः ॥ २
 स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत् ।
 तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।

सदा कुमारो यत्र नक्षत्रधर्मा इति क. पाठः । यत्र नक्षत्रकामः
 इति ड. पाठः ॥ ४५ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

शिरस्तच्चापि नमुचेस्तत्रैवापुत्य भारत ।
 लोकान्कामदुधान्प्राप्तमक्षयान् राजसत्तम ॥ ४५
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
 दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
 अवाप्य धर्मं परमार्थकर्म
 जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ४६
 यत्रायजद्राजसूयेन सोमः
 साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
 अत्रिधीमान्ब्रह्मपुत्रो बभूव
 होता यस्मिन्क्रतुमुख्ये महात्मा ॥ ४७
 यस्यान्तेऽभूत्सुमहद्दानवानां
 दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
 संग्रामो वै तारकाख्यः सुतीव्रो
 यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ४८
 सैनापत्यं लब्धवान्दैवतानां
 महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
 साक्षाच्चैवं न्यवसत्कार्तिकेयः
 सदा कुमारो यत्र स पृथ्वराजः ॥ ४९

कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव ।
 हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४
 हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप ।
 अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५
 तेजो माहेश्वरं स्कन्नमग्नौ प्रपतितं पुरा ।
 तत्सर्वं भगवानग्निर्नाशकद्वर्तुमक्षयम् ॥ ६
 तेन सीदति तेजस्वी दीप्तिमान्हव्यवाहनः ।
 न चैनं धारयामास ब्रह्मणे उक्तवान्प्रभुः ॥ ७

तत्सर्वमक्षो भगवान्नाशकद्वर्तुमक्षयमिति झ. पाठः ॥ ६ ॥
 तेनासीदति तेजस्वी इति झ. ड. पाठः ॥ ७ ॥

स गङ्गामुपसंगम्य नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभुः ।
 गर्भमाहितवान्दिव्यं भास्करोपमतेजसम् ॥ ८
 अथ गङ्गापि तं गर्भमसहन्ती विधारणे ।
 उत्ससर्ज गिरौ रम्ये हिमवत्यमरार्चिते ॥ ९
 स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः ।
 ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
 शरस्तम्बे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
 ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचुक्रुशुः ॥
 तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः ।
 प्रक्षुतानां पयः षड्विदं नैरपि वत्तदा ॥ १२
 तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः ।
 परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ १३
 यत्रोत्सृष्टश्च गर्भः स गङ्गाया गिरिर्मूर्धनि ।
 स शैलः काञ्चनः सर्वः संवभौ मेरुवत्तदा ॥ १४
 वर्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
 अतश्च सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनात्मकाः ॥ १५
 कुमारः सुमहावीर्यः कार्तिकेय इति स्मृतः ।
 गाङ्गेयः पूर्वमभवन्महाकायो बलान्वितः ॥ १६
 शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
 ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
 स तस्मिन्काञ्चने दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया वृतः ।
 स्तूयमानः सदा शेते गन्धर्वैर्मुनिभिस्तथा ॥ १८
 तथैनमन्वनृत्यन्त देवकन्याः सहस्रशः ।
 दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्त्यश्चारुदर्शनाः ॥ १९
 अन्वयुश्चाग्रयः सर्वे गङ्गा च सरितां वरा ।
 दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे बृहस्पतिः ।
 वेदश्चैनं चतुर्भूतिरुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ २१
 धनुर्वेदश्चतुष्पादः सास्त्रग्रामः ससंग्रहः ।
 तत्रैनं समुपातिष्ठत्साक्षाद्वाणी च केवला ॥ २२
 स ददर्श महात्मानं देवदेवमुपापतिः ।
 शैलपुत्र्या समागम्य भूतसङ्घशतैर्वृतः ॥ २३
 निकाया भूतसङ्घानां परमाद्भुतदर्शनाः ।

विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ॥ २४
 व्याघ्रसिंहरक्षवदना बिडालमकराननाः ।
 वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोष्ट्रवदनास्तथा ॥ २५
 उल्कवदनाः केचिद्भृगोमायुदर्शनाः ।
 क्रौञ्चपारावतनिर्भैर्वदनै राङ्गवैरपि ॥ २६
 श्वाविच्छल्यकगोधानामजैडकगवां तथा ।
 सदृशानि वपूंष्यन्ये तत्रतत्र व्यधारयन् ॥ २७
 केचिच्छैलाम्बुदप्रख्याश्चकालातगदायुधाः ।
 केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्वेताचलप्रभाः ॥ २८
 सप्तमातृगणाश्चैव समाजगमुर्विशंपते ।
 साध्या विश्वेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ॥ २९
 रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः ।
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्सपुत्रः सहविष्णुना ॥ ३०
 शक्रस्तथाऽभ्ययाद्रष्टुं कुमारममितप्रभम् ।
 नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
 देवर्षयश्च सिद्धाश्च बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
 तेऽपि तत्र समाजगमुर्यामा धामाश्च सर्वशः ॥ ३२
 स तु बालोऽपि बलवान्महायोगबलान्वितः ।
 अभ्याजगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३३
 तमात्रजन्तमालक्ष्य शिवस्यासीन्मनोगतम् ।
 युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च ॥ ३४
 कं नु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैष्यति ।
 अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्मनोगतम् ॥ ३५
 तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ।
 युगपद्योगमास्थाय ससर्ज विविधास्तनूः ॥ ३६
 ततोऽभवच्चतुर्भूतिः क्षणेन भगवान्प्रभुः ।
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठतः ॥ ३७
 एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा भगवान्प्रभुः ।
 यतो रुद्रस्ततः स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शनः ॥ ३८
 विशाखस्तु ययौ देवीं ततो गिरिवरात्मजाम् ।
 शाखो ययौ स भगवान्दिव्यभूतिर्विभावसुम् ॥ ३९
 नैगमेयोऽगमद्रङ्गां कुमारः पावकप्रभः ॥ ४०

बिडालवृषदंशौ मार्जारजातिभेदौ तत्सदृशाननौ ॥ २५ ॥ श्वान-
 शल्यकगोधानामिति क. पाठः ॥ २७ ॥ तस्य स्कन्दस्य पृष्ठतः

पश्चात् शाखविशाखनैगमेयाः आसन् । ते स्कन्देन सह चत्वारः
 ॥ ३७ ॥ वायुभूतिर्विभावसुमिति श. पाठः ॥ ३९ ॥

सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
 तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
 हाहाकारो महानासीद्देवदानवरक्षसाम् ।
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ४२
 ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
 गङ्गाया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४३
 प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव ।
 इदमूचुर्वचो राजन्कार्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ४४
 अस्म्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
 अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४५
 ततः स भगवान्धीमान्सर्वलोकपितामहः ।
 मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४६
 ऐश्वर्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४७
 सर्वमेवादिदेशासौ कौरवेय महात्मनः ।
 समर्थं च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ॥ ४८
 ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः ।
 सैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९
 सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
 तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ५०
 ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
 अभिषेकार्थमाजग्मुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ५१
 पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
 समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५२
 तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
 निषेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

बृहस्पत्यादिभिः स्कन्दस्य सैनापत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मादिभिः स्कन्दाय स्वस्वपारिषदानां दानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽभिषेकसंभारान्सर्वान्संभृत्य शास्त्रतः ।
 बृहस्पतिः समिद्वेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ॥ १
 ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
 दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णं परमासने ॥ २
 सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
 आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३
 इन्द्राविष्णू महावीर्यौ सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
 धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ॥ ४
 पूष्णा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
 रुद्रश्च सहितो धीमान्मित्रेण वरुणेन च ॥ ५
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
 विश्वेर्देवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
 देवर्षिभिरसङ्ख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ॥ ७
 वैखानसैर्वालखिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ॥ ८
 सर्वैर्विद्याधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ।
 पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ ९
 अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ।
 ऋतुर्हरिः प्रचेताश्च मनुर्दक्षस्तथैव च ॥ १०
 ऋतवश्च ग्रहाश्चैव ज्योतींषि च विशांपते ।
 मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ॥ ११
 समुद्राश्च हृदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ।
 पृथिवी द्यौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ॥ १२
 अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती ।
 उमा शची सिनीवाली तथैवानुमतिः कुहूः ॥ १३
 राका च धिषणा चैव पत्यश्चान्या दिवौकसाम् ।
 हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ॥ १४
 ऐरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।
 मासार्धमासा ऋतवस्तथा रात्र्यहनी नृप ॥ १५
 उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः ।

अद्भुतमदृष्टपूर्वम् ॥ ४२ ॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नागराजश्च वामन इति ख. पाठः ॥ १६ ॥

अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्चौषधिभिः सह ॥ १६
 धर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्हि संगताः ।
 कालो यमश्च मृत्युश्च यमस्यानुचराश्च ये ॥ १७
 बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।
 ते कुमारभिषेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ १८
 जगृहुस्ते तदा राजन्सर्व एव दिवौकसः ।
 आभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ १९
 दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप ।
 सारस्वताभिः पुण्याभिरद्भिस्ताभिरलङ्कृतम् ॥ २०
 अभ्यषिञ्चन्कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवौकसः ।
 सैनापत्ये महात्मानमसुराणां भयंकरम् ॥ २१
 पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
 तथाऽभ्यषिञ्चद्भगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २२
 कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः ।
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ॥ २३
 कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिषदान्प्रभुः ।
 नन्दिसेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णं च संमतम् ॥ २४
 चतुर्थमस्यानुचरं ख्यातं कुमुदमालिनम् ।
 तत्र स्थाणुर्महातेजा महापारिषदं प्रभुः ॥ २५
 मायाशतधरं कामं कामवीर्यवलान्वितम् ।
 ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणम् ॥ २६
 स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।
 जघान दोर्भ्यां संकुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ २७
 तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतसंकुलाम् ।
 देवशत्रुक्षयकरीमजय्यां विश्वरूपिणीम् ॥ २८
 जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवाः ।
 गन्धर्वा यक्षरक्षांसि मुनयः पितरस्तथा ॥ २९
 ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोऽपमावुभौ ।
 उन्माथं च प्रमाथं च महावीर्यौ महाद्युती ॥ ३०
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
 तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ ३१
 कैलासशृङ्गसंकाशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।
 सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ ३२ ॥

ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः ।
 ददावनुचरौ शूरो परसैन्यप्रमाथिनौ ॥ ३३
 परिवं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।
 दहति दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंमतौ ॥ ३४
 अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ।
 उत्क्रोशं सत्करं चैव वज्रदण्डधरावुभौ ॥ ३५
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
 तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ३६
 चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
 स्कन्दाय त्रीननुचरान्ददौ विष्णुर्महायशः ॥ ३७
 वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
 स्कन्दाय ददतुः प्रीतावस्थिनौ भिषजां वरौ ॥ ३८
 कुन्दं च कुसुमं चैव कुमुदं च महायशः ।
 उम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ३९
 वक्रानुवक्रौ बलिनौ मेषवक्रौ बलोट्कटौ ।
 ददौ त्वष्टा महामायौ स्कन्दायानुचरावुभौ ॥ ४०
 सुव्रतं सत्यसन्धं च ददौ मित्रो महात्मने ।
 कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ॥ ४१
 सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ।
 सुव्रतं च महात्मानं शुभकर्मणमेव च ॥ ४२
 कार्तिकेयाय संप्रादाद्विधाता लोकविश्रुतौ ।
 पाणीतकं कालिकं च महामायाविनावुभौ ॥ ४३
 पूषा च पार्षदौ प्रादात्कार्तिकेयाय भारत ।
 बलं चातिबलं चैव महावक्रौ महाबलौ ॥ ४४
 प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ।
 यमं चातियमं चैव तिमिवक्रौ महाबलौ ॥ ४५
 प्रददौ कार्तिकेयाय वरुणः सत्यसंगरः ।
 सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ॥ ४६
 हिमवान्प्रददौ राजन्हुताशनसुताय वै ।
 काञ्चनं च महात्मानं मेघमालिनमेव च ॥ ४७
 ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत ।
 स्थिरं चातिस्थिरं चैव मेरुरेवापरौ ददौ ॥ ४८
 महात्मा त्वग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ।

उच्छृङ्खं चातिशृङ्खं च महापापाणयोधिनौ ॥ ४९
 प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ ।
 संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ॥ ५०
 प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ ।
 उन्मादं शंकुकर्णं च पुष्पदन्तं तथैव च ॥ ५१
 प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ।
 जयं महाजयं चैव गङ्गा ज्वलनमूनवे ॥ ५२
 प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
 एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ॥ ५३
 सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ।
 ददुः सेनागणाध्यक्षाञ्छूलपट्टसधारिणः ॥ ५४
 दिव्यप्रहरणोपेतान्नानावेषविभूषितान् ।
 शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥
 विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणभूषिताः ।
 शङ्खकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ॥ ५६
 अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ।
 घ्राणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलंधमः ५७
 अक्षः संतर्जनो राजन्कुनदीकस्तमोन्तकृत् ।
 एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥ ५८
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ।
 पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ॥ ५९
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः ।
 अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ६०
 ज्वालाजिह्वः करालाक्षः शितिकेशो जटी हरिः ।
 परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः ॥ ६१
 चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।
 विद्युताक्षो धनुर्वक्रो जाठरो मारुताशनः ॥ ६२
 उदाराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रभः ।
 समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ॥ ६३
 वृषो मेषः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।
 धूम्रः श्वेतः कलिङ्गश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ॥ ६४
 प्रियकश्चैव नन्दश्च गोमन्दश्च प्रतापवान् ।
 आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको ध्रुवकस्तथा ॥ ६५
 क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ।

गोत्रजः कनकापीडो महापारिषदेश्वरः ॥ ६६
 गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
 वैताली गतिताली च तथा कथकवातिकौ ॥ ६७
 हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
 रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दनः ॥ ६८
 कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोदरः ।
 कालकक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ॥ ६९
 यज्ञवाहः सुवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
 मञ्जानश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ॥ ७०
 तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
 मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥ ७१
 वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
 धर्मदो मन्मथकरः सूचीवक्रश्च वीर्यवान् ॥ ७२
 श्वेतवक्रः सुवक्रश्च चारुवक्रश्च पाण्डुरः ।
 दण्डवाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥ ७३
 अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ।
 संचारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः ॥ ७४
 लोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्रश्च कुम्भकः ।
 स्वर्णग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्रश्च चन्द्रमः ॥ ७५
 पाणिकूर्चाश्च शम्बूकः पञ्चवक्रश्च शिक्षकः ।
 चाषवक्रश्च जम्बूकः शाकवक्रश्च कुञ्जलः ॥ ७६
 योगयोक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
 पैतामहा महात्मानो महापारिषदाश्च ये ॥ ७७
 यौवनस्थाश्च बालाश्च वृद्धाश्च जनमेजय ।
 सहस्रशः पारिषदाः कुमारमुपतस्थिरे ॥ ७८
 वक्रैर्नानाविधैर्ये तु शृणु ताञ्जनमेजय ।
 कूर्मकुटुवक्राश्च शशोलूकमुखास्तथा ॥ ७९
 खरोष्ठ्वर्दिनाश्चान्ये वराहवदनास्तथा ।
 मार्जारशशवक्राश्च दीर्घवक्राश्च भारत ॥ ८०
 नकुलोलूकवक्राश्च काकवक्रास्तथा परे ।
 आसुवभ्रुकवक्राश्च मयूरवदनास्तथा ॥ ८१
 मत्स्यमेषाननाश्चान्ये अजाविमहिषाननाः ।
 ऋक्षशार्दूलवक्राश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ॥ ८२
 भीमा गजाननाश्चैव तथा नक्रमुखाश्च ये ।

गरुडाननाः कङ्कमुखा वृककाकमुखास्तथा ॥ ८३
 गोखरोष्ट्रमुखाश्चान्ये वृषदंशमुखास्तथा ।
 महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षाश्च भारत ॥ ८४
 पारावतमुखाश्चान्ये तथा वृषमुखाः परे ।
 कोकिलाभाननाश्चान्ये श्येनतित्तिरिकाननाः ८५
 कृकलासमुखाश्चैव विरजोम्बरधारिणः ।
 व्यालवक्त्राः शूलमुखाश्चण्डवक्त्राः शुभाननाः ८६
 आशीविषाश्चीरधरा गोनासावदनास्तथा ।
 स्थूलोदराः कृशाङ्गाश्च स्थूलाङ्गाश्च कृशोदराः ८७
 ह्रस्वग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः ।
 गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥ ८८
 स्कन्धेमुखा महाराज तथाप्युदरतोमुखाः ।
 पृष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ॥ ८९
 पार्श्वाननाश्च बहवो नानादेशमुखास्तथा ।
 तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणेश्वराः ॥ ९०
 नानाव्यालमुखाश्चान्ये बहुबाहुशिरोधराः ।
 नानावृक्षभुजाः केचित्कटिशीर्षास्तथा परे ॥ ९१
 भुजङ्गभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ।
 चीरसंवृतगात्राश्च नानाकनकवाससः ॥ ९२
 नानावेषधराश्चैव नानामाल्यानुलेपनाः ।
 नानावस्त्रधराश्चैव चर्मवासस एव च ॥ ९३
 उष्णीषिणो मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः ।
 किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्धजाः ॥ ९४
 त्रिशिखा द्विशिखाश्चैव तथा सप्तशिखाः परे ।
 शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ९५
 चित्रमालाधराः केचित्केचिद्रोमाननास्तथा ।
 विग्रहैकरसा नित्यमजेयाः सुरसत्तमैः ॥ ९६
 कृष्णा निर्मासवक्त्राश्च दीर्घपृष्ठास्तनूदराः ।
 स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ॥ ९७
 महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगात्राश्च वामनाः ।
 कुञ्जाश्च ह्रस्वजङ्घाश्च हस्तिकर्णशिरोधराः ॥ ९८
 हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथा परे ।
 दीर्घोच्छ्वासा दीर्घजङ्घा विकराला बध्नोमुखाः ९९

महादंष्ट्रा ह्रस्वदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथा परे ।
 वारणेन्द्रनिभाश्चान्ये भीमा राजन्सहस्रशः १००
 सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः खलङ्कताः ।
 पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥ १०१
 पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ।
 नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥ १०२
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभापाश्च भारत ।
 कुशला देशभापासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः ॥
 हृष्टाः परिपतन्ति स महापारिषदास्तथा ।
 दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजाः ॥ १०४
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ।
 वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ॥ १०५
 श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथा परे ।
 कल्माषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ॥ १०६
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः ।
 नानावर्णाः सवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०७
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्यमानानि मे शृणु ।
 शेषैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः ॥ १०८
 पाशोद्यतकराः केचिद्व्यादितास्याः खराननाः ।
 पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिधवाहवः ॥ १०९
 शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मुसलपाणयः ।
 असिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ ११०
 गदाभुशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः ।
 आयुधैर्विधैर्धैर्धैर्महात्मानो महाजवाः ॥ १११
 महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा ।
 अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ॥ ११२
 घण्टाजालपिनद्धाङ्गा ननृतुस्ते महौजसः ।
 एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप ॥ ११३
 उपतस्थुर्महात्मानं कार्तिकेयं यशस्विनम् ।
 दिव्याश्चाप्यान्तरिक्षाश्च पार्थिवाश्चानिलोपमाः ॥
 व्यादिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् ।
 तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अभिषिक्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ११४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कुमारमातृगणस्य नामकीर्तनम् ॥ १ ॥ कुमारेण तारकासुरवधः क्रौञ्चपर्वतभेदनं च ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मातृगणान् राजकुमारानुचरानिमान् ।
कीर्त्यमानान्मया वीर सप्तगणसूदनान् ॥ १
यशस्विनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत ।
याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्च भागशः ॥
प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा ।
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३
अप्सुजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ।
जयावती मालतिका ध्रुवराजा भयंकरी ॥ ४
वसुदामा च दामा च विशोका नन्दिनी तथा ।
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्ष्यथ शोभना ।
शत्रुंजया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ६
माधवी शुभवक्रा च तीर्थसेनिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररोमाऽमिताशना ॥ ७
मेघस्वना भोगवती सुभ्रूश्च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ॥ ८
पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९
सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोल्लखलमेखला ॥ १०
शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ११
ऋक्षाम्बिका निष्कुटिका वामा चत्वरवासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती बुद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२
धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ १३
कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत ।
वसुश्रीः कोटरा चैव चित्रसेना तथाऽचला ॥ १४
कुक्कुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप ।
कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽथ शतोदरी ॥ १५
उत्क्राथिनी जलेला च महावेगा च कङ्कणा ।

मनोजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ॥ १६
केशयन्त्री त्रुटिर्वामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा ।
मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥ १७
सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडा विकाशिनी ।
ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ १८
पृथुवस्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ।
पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जर्जरानना ॥ १९
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ।
खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ॥ २०
अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ।
वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ २१
शशोल्लूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ।
शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥ २२
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ।
कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥ २३
लोहिताक्षी महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप ।
एकत्वचा सुकुसुमा कृष्णकर्णी च भारत ॥ २४
क्षुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा ।
चतुष्पथनिकेता च गोकर्णी महिषानना ॥ २५
खरकर्णी महाकर्णी भेरीस्वनमहास्वना ।
शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ॥ २६
गणा च सुगणा चैव तथा भीत्यथ कामदा ।
चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरी ॥ २७
पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशः ।
पयोदा गोमहिषदा सविशाला च भारत ॥ २८
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना ।
नौकर्णी मुखकर्णी च विशिरा मन्थिनी तथा ॥ २९
एकचन्द्रा मेघकर्णी मेघमाला विरोचना ।
एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ॥ ३०
कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ।
दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्ड्यश्च भारत ॥ ३१
सबला मधुराश्चैव यौवनस्थाः स्वलङ्कृताः ।

माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ॥ ३२
 निर्मासगात्र्यः श्वेताश्च तथा काञ्चनसन्निभाः ।
 कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ॥ ३३
 अरुणाभा महाभोगा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ।
 ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ॥ ३४
 लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ।
 ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथाऽपराः ॥ ३५
 वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा ।
 याम्या रौद्रास्तथा सौम्याः कौबेर्योऽथ महाबलाः ॥
 वारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाऽऽग्नेय्यः परंतप ।
 वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ॥ ३७
 वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराह्यश्च महाबलाः ।
 रूपेणाप्सरसां तुल्या मनोहार्यो मनोरमाः ॥ ३८
 परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्द्ध्या धनदोपमाः ।
 शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्त्या वह्निसमास्तथा ॥ ३९
 शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ।
 कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ॥ ४०
 अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः ।
 वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ॥ ४१
 गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ।
 नानाभरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ॥ ४२
 नानाविचित्रवेषाश्च नानाभाषास्तथैव च ।
 एते चान्ये च मातृणां गणाः शत्रुभयंकराः ॥ ४३
 अनुजग्मुर्महात्मानं त्रिदशेन्द्रस्य संमते ।
 ततः शक्त्यस्त्रमददद्भगवान्पाकशासनः ॥ ४४
 गुहाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्विषाम् ।
 महास्वनां महाघण्टां द्योतमानां सितप्रभाम् ॥ ४५
 अरुणादित्यवर्णा च पताकां भरतर्षभ ।
 ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ॥ ४६
 उग्रां नानाग्रहरणां तपोवीर्यबलान्विताम् ।
 अजेयां स्वगणैर्युक्तां नाम्ना सेनां धनञ्जयाम् ॥ ४७
 रुद्रतुल्यबलैर्युक्तां योधानामयुतैस्त्रिभिः ।
 न सा विजानाति रणात्कदाचिद्विनिवर्तितुम् ॥ ४८
 विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविवर्धिनीम् ।
 उमा ददौ विरजसी वाससी रविसप्रभे ॥ ४९

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
 ददौ ग्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ५०
 गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ।
 अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ५१
 छागं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।
 कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ।
 समरेषु जयं चैव प्रददौ लोकभावनः ॥ ५२
 सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
 शुशुभे ज्वलितोर्चिष्मान्द्वितीय इव पावकः ॥ ५३
 ततः पारिषदैश्चैव मातृभिश्च समन्वितः ।
 ययौ दैत्यविनाशाय ह्लादयन्सुरपुङ्गवान् ॥ ५४
 सा सेना नैर्ऋती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना ।
 सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी ॥ ५५
 शारदी द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ॥ ५६
 ततो देवनिकायास्ते नानाभूतगणास्तथा ।
 वादयामासुरव्यग्रा भेरीः शङ्खाश्च पुष्कलान् ॥ ५७
 पटहान्झङ्गरांश्चैव क्रकचान्गोविषाणिकान् ।
 आडम्बराङ्गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥ ५८
 तुष्टुवुस्ते कुमारं तु सर्वे देवाः सवासवाः ।
 जगुश्च देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५९
 ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ ।
 रिपून्हन्ताऽस्मि समरे ये वो वधचिकीर्षवः ॥ ६०
 प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्विबुधसत्तमात् ।
 प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६१
 सर्वेषां भूतसङ्घानां हर्षान्नादः समुत्थितः ।
 अपूरयत लोकांस्त्रीन्वरे दत्ते महात्मना ॥ ६२
 स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया वृतः ।
 वधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थं च दिवौकसाम् ॥ ६३
 व्यवसायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मीर्भृतिः स्मृतिः ।
 महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ॥ ६४
 स तथा भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया ।
 ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्मया ॥ ६५
 गदामुसलनाराचशक्तितोमरहस्तया ।
 दृप्तसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रययौ गुहः ॥ ६६
 तं दृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा ।

व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विशाः समन्ततः ॥ ६७
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान्विविधायुधपाणयः ।
 दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ॥ ६८
 शक्त्यस्त्रं भगवान्भीमं पुनःपुनरवाकिरत् ।
 आदधच्चात्मनस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ६९
 अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
 उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥ ७०
 संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन्क्षितौ ।
 यथान्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ॥ ७१
 क्षिप्त्वा ह्येका यदा शक्तिः सुघोराऽनलसूनुना ।
 ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ॥ ७२
 ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान्प्रभुः ।
 दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ७३
 वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्वलिभिर्दशभिर्नृप ।
 महिषं चाष्टभिः पञ्चैर्वृतं सङ्क्षेपे निजघ्नवान् ॥ ७४
 त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्वृतम् ।
 हृदोदरं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वरः ॥ ७५
 जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ।
 तथाऽकुर्वन्त विपुलं नादं बध्यत्सु शत्रुषु ॥ ७६
 कुमारानुचरा राजनूपूरयन्तो दिशो दश ।
 ननृतुश्च बबल्गुश्च जहसुश्च मुदान्विताः ॥ ७७
 शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।
 त्रैलोक्यं त्रासितं सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च ॥ ७८
 दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ।
 पताकयावधूताश्च हताः केचित्सुरद्विषः ॥ ७९
 केचिद्वण्टारवत्रस्ता निषेदुर्वसुधातले ।
 केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुषः ॥ ८०
 एवं सुरद्विषोऽनेकान्वलवानाततायिनः ।
 जघान समरे वीरः कार्तिकेयो महाबलः ॥ ८१
 बाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः ।
 क्रौञ्चं पर्वतमाश्रित्य देवसङ्घानवाधत ॥ ८२
 तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
 स कार्तिकेयस्य भयात्क्रौञ्चं शरणमीयिवान् ॥ ८३
 ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादितम् ।
 शक्त्या विभेद भगवान्कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८४

संसालस्कन्धशबलं त्रस्तवानरवारणम् ।
 प्रोड्डीनोद्धान्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ८५
 गोलाङ्गूलैश्च सङ्घैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
 कुरङ्गमविनिर्घोषनिनादितवनान्तरम् ॥ ८६
 विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
 शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजेव सपर्वतः ॥ ८७
 विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः ।
 किन्नराश्च समुद्विशाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ८८
 ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ८९
 तान्निजधुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
 स चैव भगवान्क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ॥ ९०
 सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपतिर्यथा ।
 विभेद क्रौञ्चं शक्त्या च पावकिः परवीरहा ९१
 बहुधा चैकधा चैव कृत्वाऽऽत्मानं महाबलः ।
 शक्तिः क्षिप्त्वा रणे तस्य पाणिमेति पुनःपुनः ९२
 एवंप्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ।
 शौर्याद्विगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ॥ ९३
 क्रौञ्चस्तेन विनिर्भिन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ९४
 ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विषः ।
 सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ९५
 ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्खाश्च भारत ।
 मुमुचुर्देवयोषाश्च पुष्पवर्षमनुत्तमम् ।
 योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९६
 दिव्यगन्धमुपादाय बवौ पुण्यश्च मारुतः ।
 गन्धर्वास्तुष्टुवुश्चैनं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९७
 केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
 सनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ९८
 केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
 उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ९९
 एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
 योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १००
 एतत्ते कथितं राजन्कार्तिकेयाभिषेचनम् ।
 शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवंशस्य पुण्यताम् ॥ १०१

बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
 कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिवापरम् ॥ १०२
 ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक्पृथक् ।
 ददौ नैर्ऋतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ॥ १०३
 एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
 अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ १०४
 औशनं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपांपतिः ।
 अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०५

अस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा स्कन्दं चाभ्यर्च्य लाङ्गली ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वासांस्त्याभरणानि च ॥ १०६
 उपित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
 पूज्यतीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयं च लाङ्गली ॥ १०७
 हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०८
 यथाऽभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः ।
 'सेनानीश्च कृतो राजन्बाल एव महाबलः ॥' १०९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

देवैर्वरुणस्य जलाधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ बलभद्रस्याग्नितीर्थकौधेरतीर्थगमनं तन्महिमानुवर्णनं च ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मञ्छ्रुतवानस्मि तत्त्वतः ।
 अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १
 यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन ।
 प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नं च मनो मम ॥ २
 अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च वधं तथा ।
 श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३
 अपांपतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः ।
 तन्मे ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तम ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकाले यथाऽभवत् ॥ ५
 आदौ कृतयुगे राजन्वर्तमाने यथाविधि ।
 वरुणं देवताः सर्वाः समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ६
 यथाऽस्मान्मुरराद् शङ्को भयेभ्यः पाति सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वासां सरितां वै पतिर्भव ॥ ७
 वासश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।
 समुद्रोऽयं तव वशे भविष्यति नदीपतिः ॥ ८
 सोमेन सार्धं च तव हानिवृद्धी भविष्यतः ।
 एवमस्त्विति तान्देवान्वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
 समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् ।
 अपांपतिं प्रचक्षुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १०
 अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसांपतिम् ।

जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ १
 अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशः ।
 सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च ।
 पालयामास विधिना यथा देवाञ्छतक्रतुः ॥ १२
 ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
 अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाथ प्रलम्बहा ।
 नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ॥ १३
 लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदाऽनघ ।
 उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ॥ १४
 अग्निः प्रनष्टो भगवान्कारणं च न विब्रहे ।
 सर्वभूतक्षयो राजन्संपादय विभोऽनलम् ॥ १५
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः ।
 विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् ।
 शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ॥ १७
 प्रनष्टे तु तदा बह्वौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
 अन्वैषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ॥ १८
 ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि ।
 ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ॥ १९
 देवाः सर्वे नरव्याघ्र बृहस्पतिपुरोगमाः ।

ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताऽभून्सवासवाः ॥ २०
 पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ।
 भृगोः शापान्महाभाग यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१
 तत्राप्याप्तुल्य मतिमान्ब्रह्मशापान्मुमोच ह ॥ २२
 तत्रापुल्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ।
 ससर्ज चान्नानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २३
 तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च ।
 कौबेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तद्वा महत्तपः ॥ २४
 धनाधिपत्यं संप्राप्तो राजन्नैलविलः प्रभुः ॥ २५
 तत्रस्थमेव तं राजन्धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं लाङ्गली बलः ॥ २६
 गत्वा स्नात्वा च विधिवद्वाङ्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददृशे तत्र तत्स्थानं कौबेरे काननोत्तमे ॥ २७

पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना ।
 यक्षराज्ञा कुबेरेण वरा लब्धाश्च पुष्कलाः ॥ २८
 धनाधिपत्यं सख्यं च रुद्रेणामिततेजसा ।
 सुरत्वं लोकपालत्वं पुत्रं च नलकूबरम् ॥ २९
 यत्र लेभे महाबाहो धनाधिपतिरञ्जसा ।
 अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ॥ ३०
 वाहनं चास्य तदत्तं हंसयुक्तं मनोजवम् ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्चर्यमेव च ॥ ३१
 तत्रापुल्य बलो राजन्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनः ॥ ३२
 निपेवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना बदरपाचनम् ।
 नानर्तुकवनोपेतं सदा पुष्पफलं शुभम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

बलरामस्य बदरपाचनतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ श्रुतावत्यरुन्धत्योर्महिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तीर्थवरं रामो ययौ बदरपाचनम् ।
 तपस्त्रिद्विचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
 भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥ २
 तपश्चचार सात्युग्रं नियमैर्बहुभिर्वृता ।
 भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी ॥ ३
 समास्तस्या व्यतिक्रान्ता बह्वयः कुरुकुलोद्ग्रह ।
 चरन्त्या नियमांस्तांस्तांस्त्रीभिस्तीव्रान्सुदुश्चरान् ॥ ४
 तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशांपते ।
 भक्त्या च भगवान्प्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५
 आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशधिपतिः प्रभुः ।
 आस्थाय रूपं विप्रर्षेर्वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
 सा तं दृष्ट्वाग्रतपसं वसिष्ठं तपतां वरम् ।
 आचारैर्मुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७

उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा ।
 भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ८
 सर्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
 शक्रभक्त्या च ते पाणिं न दास्यामि कथंचन ॥ ९
 व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
 शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १०
 इत्युक्तो भगवान्देवः सयन्निव निरीक्ष्य ताम् ।
 उवाच नियमं ज्ञात्वा सांत्वयन्निव भारत ॥ ११
 उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
 यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृदतः ॥ १२
 तच्च सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।
 तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ॥ १३
 यथा स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने ।
 तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखम् ॥ १४
 इति कृत्वा तपो घोरं देहं संन्यस्य मानवाः ।

देवत्वं यान्ति कल्याणि शृणुष्वैकं वचो मम ॥ १५
 पञ्च चैतानि सुभगे बदराणि शुभव्रते ।
 पचेत्युक्त्वा तु भगवाञ्जगाम बलमूदनः ॥ १६
 आमन्त्र्य तां तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः ।
 अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७
 तच्च तीर्थं महाराज यत्र जप्यं जजाप सः ।
 इन्द्रतीर्थेतिविख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ॥ १८
 तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ।
 बदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ॥ १९
 ततः प्रतप्ता सा राजन्वाग्यता विगतकृमा ।
 तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ।
 अपचद्राजशार्दूल बदराणि महाव्रता ॥ २०
 तस्याः पचन्त्याः सुमहान्कालोऽगात्पुरुषर्षभ ।
 न च स तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात् ॥ २१
 हुताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसंचयः ।
 अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २२
 पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ।
 दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्तयतानघ ॥ २३
 चरणे दह्यमाने च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
 दुःखं कमलपत्राक्षी महर्षिप्रियकाम्यया ॥ २४
 न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथवाऽभवत् ।
 शरीरमग्निना दीप्य जलमध्ये यथा स्थिता ॥ २५
 तच्चास्याः पचने यत्नं न न्यवर्तत भारत ।
 सर्वथा बदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ॥ २६
 सा तन्मनसि कृतवैव महर्षेर्वचनं शुभा ।
 अपचद्बदराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २७
 तस्यास्तु चरणौ वह्निर्ददाह भगवान्स्वयम् ।
 न च तस्या मनोदुःखं खलपमप्यभवत्तदा ॥ २८
 अथ तत्कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः ।
 ततः संदर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः ॥ २९
 उवाच च सुरश्रेष्ठतां कन्यां सुदृढव्रताम् ।
 प्रीतोऽसि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमेन च ३०

तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते संपत्स्यते शुभे ।
 देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ३१
 इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
 सर्वपापापहं सुभ्रु नाम्ना बदरपाचनम् ।
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिषुतम् ॥ ३२
 अस्मिन्खलु महाभागे शुभे तीर्थवरेऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ ३३
 ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
 वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ॥ ३४
 तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवद्वने ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३५
 ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
 अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा ३६
 अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ।
 अथागमन्निनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३७
 ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायशः ।
 तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३८
 प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ।
 क्षीणोऽन्नसंचयो विप्र बदराणीह भक्षय ॥ ३९
 ततोऽब्रवीन्महादेवः पचस्वैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
 अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ बदराणि यशस्विनी ॥ ४०
 दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा ।
 अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४१
 अनश्रन्त्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः ।
 दिनोपमः स तस्याथ कालोऽतीतः सुदारुणः ४२
 ततस्तु मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् ।
 ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं ततः ॥ ४३
 उपसर्पस्व धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् ।
 प्रीतोऽसि तव धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ॥ ४४
 ततः संदर्शयामास स्वरूपं भगवान्हरः ।
 ततोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ॥ ४५

उपावर्तयत अग्रेऽग्रे प्रसारितवती ॥ २३ ॥ तच्चास्या वचनं
 नित्यमवर्तद्बहि भारत इति झ. पाठः ॥ २६ ॥

शल्य० १३

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपार्जितम् ।
 अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४६
 अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
 अनश्रन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ४७
 ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।
 वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४८
 साऽब्रवीत्पृथुताम्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।
 भगवान्यदि मे ग्रीतस्तीर्थं स्यादिदमद्भुतम् ॥ ४९
 सिद्धदेवार्षिदयितं नाम्ना वदरपाचनम् ।
 तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुषितः शुचिः ॥ ५०
 प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।
 एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम् ॥ ५१
 सप्तर्षिभिः स्तुतो देवस्ततो लोकं ययौ तदा ।
 ऋषयो विस्मयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् ।
 अश्रान्तां चाविवर्णां च क्षुत्पिपासाऽसमायुताम् ॥
 एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
 यथा त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ५३
 विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः ।
 विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥ ५४
 अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना ।
 तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५५
 यस्त्वेकां रजनीं तीर्थं वत्स्यते सुसमाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्देहन्यासात्सुदुर्लभान् ॥

इत्युक्त्वा भगवान्देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
 श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५७
 गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह ।
 पुष्पाणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५८
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महाखनाः ।
 मारुतश्च ववौ पुण्यः पुण्यगन्धो विशांपते ॥ ५९
 उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्यताम् ।
 तपसोग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ॥ ६०
 जनमेजय उवाच ।
 का तस्या भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६१
 वैशंपायन उवाच ।
 भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः ।
 दृष्ट्वाऽप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथलोचनाम् ॥ ६२
 स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरः ।
 तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा संभवत्सुता ॥ ६३
 तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः ।
 नाम चास्याः सकृतवान्भरद्वाजो महामुनिः ॥ ६४
 श्रुतावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि ।
 स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥ ६५
 तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो
 वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।
 जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा
 शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

बलभद्रस्वेन्द्रतीर्थादिगमनम् ॥ १ ॥ तत्तत्तीर्थमाहात्म्यकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रवरो बली ।
 विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ १
 तत्र ह्यमरराजो वै ईजे ऋतुशतेन ह ।
 बृहस्पतेश्च देवेशः प्रददौ विष्णुलं धनम् ॥ २

अनर्गलान्सजारूच्यान्सर्वान्विविधदक्षिणान् ।
 आजहार ऋतूस्तत्र यथोक्तं वेदपारगैः ॥ ३
 तान्कृतून्भरतश्रेष्ठ शतकृत्वो महाद्युतिः ।
 पूरयामास विधिवत्ततः ख्यातः शतकृतुः ॥ ४
 तस्य नाम्ना तु तत्तीर्थं शिवं पुण्यं सनातनम् ।

इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ५
 उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ।
 ब्राह्मणान्पूजयित्वा च पानाच्छादनभोजनैः ॥ ६
 शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।
 यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः ॥ ७
 असकृत्पृथिवीं कृत्वा हतक्षत्रियपुङ्गवाम् ।
 उपाध्यायं पुरस्कृत्य काश्यपं मुनिसत्तमम् ॥ ८
 अयजद्वाजपेयेन सोऽश्वमेधशतेन च ।
 प्रददौ दक्षिणार्थं च पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ९
 रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय ।
 उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् ॥ १०
 पुण्यतीर्थे शुभे देशे वसु दत्त्वा हलायुधः ।
 मुनींश्चैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ।
 यत्रानयामास तदा राजसूयमपांपतिः ॥ ११
 दितेः सुतान्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ।
 यत्र निर्जित्य सङ्ग्रामे मानुषान्दानवांस्तथा ।
 गन्धर्वात्राक्षसांश्चैव वरुणः परवीरहा ॥ १२
 तस्मिन्क्रतुवरे वृत्ते सङ्ग्रामः समजायत ।
 देवानां दानवानां च त्रैलोक्यस्य भयावहः ॥ १३
 राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।

जायते सुमहाघोरः संक्षयः क्षत्रियान्प्रति ॥ १४
 हलायुधस्तदा रामस्तस्मिंस्तीर्थवरे शुभे ।
 तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च द्विजेभ्यो वसु माधवः ॥ १५
 वनमाली ततो हृष्टः स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
 तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ॥ १६
 यत्रेष्टा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
 ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत ॥ १७
 तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
 विश्वेदेवाः समरुतो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥ १८
 द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
 यक्षाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशांपते ॥ १९
 एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
 तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परंतप ॥ २०
 तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ ।
 आप्तुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ २१
 द्वैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाप्तुत्य भारत ।
 संप्राप्तः परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः ॥ २२
 असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमास्थाय ऋषियोगमवाप्तवान् ॥ २३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

देवलजैगीषव्ययोश्चरित्रकीर्तनम् ॥ १ ॥ बलभद्रस्यादित्यतीर्थात्सोमतीर्थगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति स्र तपोधनः ।
 गार्हस्थ्यं धर्ममास्थाय ह्यसितो देवलः पुरा ॥ १
 धर्मनित्यः शुचिर्दान्तो यज्ञशीलो महातपाः ।
 कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ॥ २
 अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ।
 प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत्समदर्शनः ॥ ३
 काञ्चने लोष्ठके चैव समदर्शी महातपाः ।

देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः ॥ ४
 ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमास्थाय भिक्षुकः ।
 जैगीषव्यो मुनिर्धीमांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥ ५
 देवलस्याश्रमे राजसूयवसत्स महाद्युतिः ।
 योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः ॥ ६
 तं तत्र वसमानं तु जैगीषव्यं महामुनिम् ।
 देवलो दर्शयन्नेव नैवायुञ्जत धर्मतः ॥ ७

आनयामास मुनीनित्यनुषङ्ग्यते । राजसूयं कर्तुमिति शेषः
 ॥ ११ ॥ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

नैवामुञ्जत धर्मतः इति छ. पाठः ॥ ७ ॥

एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ॥ ८
 जैगीषव्यो मुनिस्तं तु ददर्शाथ स केवलम् ।
 आहारकाले मतिमान्परित्राद् जनमेजय ॥ ९
 उपातिष्ठत धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ।
 स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् ।
 गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ॥ १०
 देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
 ऋषिदृष्टेन विधिना समा बद्धीः समाहितः ॥ ११
 कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
 चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२
 समास्तु समतिक्रान्ता बह्वयः पूजयतो मम ।
 न चायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन ॥ १३
 एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ।
 अन्तरिक्षचरः श्रीमान्कलशं गृह्य देवलः ॥ १४
 गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रं सरितां पतिम् ।
 जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ १५
 ततः सविस्मयश्चिन्तां जगामाथामितप्रभः ।
 कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात एव च ॥ १६
 इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप सः ॥ १७
 कृतजप्यादिकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
 कलशं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ १८
 ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत् ॥ १९
 न व्याहरति चैवैनं जैगीषव्यः कथंचन ।
 काष्ठभूतोऽऽश्रमपदे वसति स महातपाः ॥ २०
 तं दृष्ट्वा चापुतं तोये सागरे सागरोपमम् ।
 प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ २१
 असितो देवलो राजंश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ २२
 चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथंन्वयम् ॥ २३
 एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ।

उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशंपते ।
 जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोजैगीषव्यस्य देवलः ॥ २४
 सोऽन्तरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितान् ।
 जैगीषव्यं च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत् ॥ २५
 ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
 अपश्यद्वै दिवं यातं जैगीषव्यं स देवलः ॥ २६
 तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।
 पितृलोकाच्च तं यातं याम्यं लोकमपश्यत् ॥ २७
 'तस्मादादित्यलोकं च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।'
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिष्टुतम् ।
 व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीषव्यं स देवलः ॥ २८
 लोकान्समुत्पतन्तं तु शुभानेकान्तयाजिनाम् ।
 ततोऽग्निहोत्रिणां लोकांस्ततश्चाप्युत्पपात ह ॥ २९
 दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तेभ्यः स ददृशे धीमाँल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् ।
 व्रजन्तं लोकममलमपश्यदेवपूजितम् ॥ ३०
 चातुर्मास्यैर्वहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो यातं तथाऽग्निष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१
 अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत् देवलः ॥ ३२
 वाजपेयं क्रतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ।
 आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत् ॥ ३३
 यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३४
 अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधं तथैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत् ॥ ३५
 सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३६
 द्वादशाहैश्च सत्रैश्च यजन्ते विविधैर्नृप ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः ॥ ३७
 मैत्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः ॥ ३८
 रुद्राणां च वसूनां च स्थानं यच्च बृहस्पतेः ।

तानि सर्वाण्यतीतं च समपश्यत्ततोऽसितः ॥३९॥
 आरुह्य च गवां लोकं प्रयान्तं ब्रह्मसत्रिणाम् ।
 लोकानपश्यद्ब्रह्मन्तं जैगीषव्यं ततोऽसितः ॥४०॥
 त्रीँल्लोकान्प्रवरान्विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकांश्च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥४१॥
 ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमथासितः ।
 नान्वपश्यत लोकस्थमन्तर्हितमरिंदम ॥ ४२॥
 सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
 प्रभावं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३॥
 असितोऽपृच्छत तदा सिद्धाँल्लोकेषु सत्तमान् ।
 प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मचारिणः ॥ ४४॥
 जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसन्तु तपोधनाः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४५॥
 सिद्धा ऊचुः ।
 शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
 जैगीषव्यो गतो लोकं शाश्वतं ब्रह्मणोक्षयम् ॥ ४६॥
 वैशंपायन उवाच ।
 स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मचारिणाम् ।
 असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ४७॥
 ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ।
 न देवलगतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।
 ब्रह्मणः सद्ने विप्र जैगीषव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८॥
 वैशंपायन उवाच ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
 आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ॥ ४९॥
 स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतङ्गवत् ।
 प्रविशन्नेव चापश्यजैगीषव्यं स देवलः ॥ ५०॥
 ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मयुक्त्या ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ ५१॥
 ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः ।

विनयावनतो राजन्नुपसर्प्य महामुनिम् ।
 मोक्षधर्मं समास्थातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ।
 विधिं योगस्य परमं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः ॥ ५३॥
 संन्यासे कृतबुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
 सर्वाश्चास्य क्रियाश्चक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४॥
 संन्यासे कृतबुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।
 ततो दृष्ट्वा प्ररुरुदुः कोऽस्मान्संविभजिष्यति ॥ ५५॥
 देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।
 दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६॥
 ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।
 पुष्पाण्योषधयश्चैव रोरूयन्ते सहस्रशः ॥ ५७॥
 पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्यति दुर्मतिः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८॥
 ततो भूयो व्यगणयत्स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।
 मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किंनु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९॥
 इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।
 त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् ॥ ६०॥
 एवमादीनि संचिन्त्य देवलो निश्चयान्वितः ।
 प्राप्तवान्परमां सिद्धिं परं योगं च भारत ॥ ६१॥
 ततो देवाः समागम्य बृहस्पतिपुरोगमाः ।
 जैगीषव्यं तपश्चास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२॥
 अथाब्रवीदपिबरो देवान्वै नारदस्तथा ।
 जैगीषव्ये तपो नास्ति विस्मापयति योऽसितम् ६३॥
 तमेवंवादिनं धीरं प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
 नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिम् ॥ ६४॥
 नातः परतरं किंचित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ।
 तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः ॥ ६५॥
 एवं प्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः ।
 तयोरिदं स्थानवरं तीर्थं चैव महात्मनोः ॥ ६६॥

भूतार्थं यथाभूतार्थम् ॥ ४६ ॥ उत्पपात ब्रह्मलोकं गन्तुमिति
 शेषः । पपात च गगनात् ॥ ४७ ॥ सर्वाः क्रिया उत्सर्गे-
 ष्वादयः ॥ ५४ ॥ मोक्षं संन्यासं त्यक्तुं मनो दधे । उत्सृष्टा-

नामग्नीनां पुनराधानं कर्तुमैच्छत् ॥ ५६ ॥ असितो देवलः
 ॥ ६६ ॥ एकपञ्चाशत्ततोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वित्तं हलभृद्विजेभ्यः ।

अवाप्य धर्मं परमार्थकर्मा
जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ६७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दधीचिसारस्वतयोश्चरितवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
यस्मिन्वृत्ते महानासीत्संग्रामस्तारकामयः ॥ १
तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।
सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
यत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धोमान्महातपाः ।
दधीचिरिति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५
तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुसाम् ॥ ७
तस्य तर्पयतो देवान्सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भामिनी ॥ ८
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भावितात्मनः ।
रेतः स्कन्नं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा ॥ ९
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ ।
सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महात्मनः ॥ १०
सुषुवे चापि समये पुत्रं सारस्वतं वरम् ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिसंसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।

ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ।
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया ॥ १२
दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्नं प्रागलम्बुसाम् ।
तत्कुक्षिणाऽहं ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम् ॥ १३
न विनाशमिदं गच्छेच्च तेज इति निश्चयात् ।
प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ॥ १४
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप पुष्कलाम् ।
पितृवचोपजिघ्रत्तं मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः ॥ १५
परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महामुनिः ॥ १६
विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
तृप्तिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम् ।
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ॥ १८
दधीचिरुवाच ।
प्रस्रुताऽसि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ १९
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।
तस्मात्सारस्वतं पुत्रमदधा वरवर्णिनि ॥ २०
तवैव नाम्ना ग्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१
एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२
पुण्याभ्यश्च सरिद्भ्यस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ॥ २३
एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

दधीच इति इति छ. झ. पाठः ॥ ५ ॥ ऋषिसंसदितं दृष्ट्वेति

क. छ. पाठः । तत्र संसादितं परिवारितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४
 एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
 शक्रः प्रहरणान्वेषी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ॥ २५
 न चोपलेभे भगवाञ्शक्रः प्रहरणं तदा ।
 यद्वै तेषां भवेद्योग्यं वधाय विबुधद्विषाम् ॥ २६
 ततोऽब्रवीत्सुराञ्शक्रो न मे शक्याः सुरारयः ।
 ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७
 तस्माद्यत्नादपिश्रेष्ठो याच्यतां कार्यसिद्धये ।
 दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८
 स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नादपिवरस्तदा ।
 साहाय्यं नः कुरुष्वेति चकारैवाविचारयन् ॥ २९
 स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ।
 तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ॥ ३०
 कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत ।
 गदावज्राणि चक्राणि गुरुन्दण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ३१
 स हि तीव्रेण तपसा संभृतः परमर्षिणा ।
 प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३२
 अतिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः ।
 जज्ञे शैलगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ॥ ३३
 नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ॥ ३४
 तेन वज्रेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत ।
 भृशं क्रोधविसृष्टेन ब्रह्मतेजोद्भवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३५
 अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयंकरी ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन्द्रादशवार्षिकी ॥ ३६
 तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महर्षयः ।
 वृत्त्यर्थं प्राद्रवन् राजन्क्षुधार्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ३७
 दिग्भ्यस्तान्प्रद्रुतान्दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा ।
 गमनाय मर्तिं चक्रे तं प्रोवाच सरस्वती ॥ ३८
 न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३९

इत्युक्तस्तर्पयामास स पितृन्देवतास्तथा ।
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥ ४०
 अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतार्यां महर्षयः ।
 अन्योन्यं परिपप्रच्छुः पुनः स्वाध्यायकारणात् ॥ ४१
 तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदा विधावताम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न किञ्चित्प्रतिभाति ह ॥ ४२
 अथ कश्चिदपिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
 कुर्वाणं संशितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४३
 स गत्वाऽचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमृषिं प्रभुम् ।
 स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने ॥ ४४
 ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन्महर्षयः ।
 सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः ॥ ४५
 अस्मानध्यापयस्वेति तानुवाच ततो मुनिः ।
 शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिना च ममेत्युत ॥ ४६
 तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक ।
 स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४७
 यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्दृक्कीयाद्योऽप्यधर्मतः ।
 त्रियेतां तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ ॥ ४८
 न हायनैर्न पलितैर्न विचेन न बन्धुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ ४९
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
 तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ५०
 पृष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे ।
 सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ५१
 मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणां ते ह्युपाहरन् ।
 तस्यासनार्थं विप्रर्षेर्वालस्यापि वशे स्थिताः ॥ ५२
 तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो
 महाबलः केशवपूर्वजोऽथ ।
 जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण
 तं वृद्धकन्याश्रममेव वीरः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दधीचोऽस्थीनीति छ. पाठः ॥ २८ ॥ प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ
 चकारैवाविचारयन्निति झ. पाठः ॥ २९ ॥ अस्य मुनेः ॥ ३४ ॥

तेन तदस्थिजेन वज्रेण नवतीर्नव दशाधिकां अष्टशतीम्
 ॥ ३५ ॥ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वृद्धकन्याचरित्रकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।

कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।

किमर्थं च तपस्तेपे को वाऽस्या नियमोऽभवत् ॥ १

सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुत्तमम् ।

आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिर्गार्ग्यो महायशः ।

स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ।

तपसाऽथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः ॥ ३

तां च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गार्ग्यो महायशः ।

जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ४

सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।

महता तपसोग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता ॥ ५

उपवासैः पूजयन्ती पितृन्देवांश्च सा पुरा ।

तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽत्यगानृप ॥ ६

सा पित्रा दीयमानापि पतिं नैच्छदनिन्दिता ।

आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत् ॥ ७

ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वाऽऽत्मनस्तनुम् ।

पितृदेवार्चनरता बभूव विजने बने ॥ ८

साऽऽत्मानं मन्यमाना तु कृतकृत्यं श्रमान्विता ।

'जगाम वृद्धभावं तु कौमारब्रह्मचारिणी ॥' ९

वार्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कश्चिता ।

सा नाशकद्यदा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् ॥ १०

चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।

मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११

असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे ।

एवं तु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ॥ १२

तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः ।

तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्विसंसदि ॥ १३

तपसोऽर्थं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तमाः ।

इत्युक्तेऽस्यास्तु जग्राह पाणिं गालवसंभवः ॥ १४

ऋषिः प्राक् शृङ्गवान्नाम समयं चेममब्रवीत् ।

समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पृक्ष्यामि शोभने ॥ १५

यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ।

तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ॥ १६

यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः ।

चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्गाहं च गालविः ॥ १७

सा रात्रावभवद्राजंस्तरुणी वरवर्णिनी ।

दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ॥ १८

तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया ।

उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तम् ॥ १९

यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपतां वर ।

तेनोपिताऽस्मि भद्रं ते स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥

सा तु ध्यात्वाऽब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः ।

वसते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ॥ २१

चत्वारिंशत्तमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत् ।

यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ॥ २२

एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता ।

ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २३

समयेन तपोऽर्थं च कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ।

साधयित्वा तदाऽऽत्मानं तस्याः स गतिमाप्तवान् ।

दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपत्रलात्कृतः ॥ २४

एतच्चे वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत् ।

तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ॥ २५

तत्रस्थश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ॥ २६

तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतपः ।

शुशोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा ॥ २७

तपसा संयुता सुभ्रूः समुत्पन्ना महात्मनः इति छ. पाठः ॥ ३ ॥ चत्वारिंशत्तमष्टौ चेति । प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणीति वेद-
चतुष्टयाध्ययनायाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि । ततो द्वौ वत्सरो ज्ञातकेन

गुरोरानृण्यार्थं सेवा कार्या । ततोऽष्टवार्षिकीं कन्यां परिणीय तस्या
यौवनावध्यष्टवर्षाणीत्यष्टपञ्चाशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं सर्वस्येष्टम् ॥ २२ ॥
संगतिमन्विष्यात् इति छ. पाठः ॥ २४ ॥ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।

पप्रच्छर्षिगणान्नामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम् ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

ते पृष्ट्वा यदुसिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।

समाचख्युर्महात्मानस्तस्यै सर्वं यथातथम् ॥ २९

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

बलभद्राय महर्षिभिः कुरुक्षेत्रमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।

प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते

सनातनं राम समन्तपञ्चकम् ।

समीजिरे यत्र पुरा दिवौकसो

वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ॥

१

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता

बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।

प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना

ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥

२

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम् ।

अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

किमिदं वर्तते कर्म प्रयत्नेन परेण च ।

राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेयं कृष्यते क्षितिः ॥ ५

कुरुवाच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे जनिष्यन्ति शतक्रतो ।

ते गमिष्यन्ति सुकृतां लोकान्पापविवर्जितान् ॥ ६

अपहास्य तु तं शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः ।

राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्षत्येव वसुंधराम् ॥ ७

आगम्यागम्य चैवैनं भूयोभूयोऽपहास्य च ।

शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वापृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८

यदा तु तपसोग्रेण चकर्ष वसुधां नृपः ।

ततः शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यच्चिकीर्षितम् ॥ ९

एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः ।

वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ १०

यदि ह्यत्र प्रसूता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।

अस्माननिष्ठा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ११

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।

अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ १२

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः ।

युधि वा निहताः सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ॥ १३

ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भवन्तिवह हतास्तु ये ।

तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ १४

ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिषूदनः ॥ १५

एवमेतद्यदुश्रेष्ठ कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।

शक्रेण चाभ्यनुज्ञातः पुण्ये प्राणान्मुमोच ह ॥ १६

[शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ।

नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ॥ १७

इह तप्स्यन्ति ये केचित्तपः परमकं नराः ।

देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयम् ॥ १८

ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।

तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै ॥ १९

ये चेह नित्यं मनुजा निवत्स्यन्ति शुभैषिणः ।

यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन ॥ २०

यक्ष्यन्ति ये च क्रतुभिर्महद्भिर्मनुजेश्वराः ।

तेषां त्रिविष्टपे वासो यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ २१

क्षयं निवासम् ॥ १८ ॥

पप्रथे प्रसिद्धं बभूव ॥ २ ॥ मरिष्यन्ति शतक्रतो इति श्र.

पाठः ॥ ६ ॥ प्रमीता वै इति श्र. पाठः ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः

शल्य० १४

अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
 कुरुक्षेत्रनिवद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ २२
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ २३
 'कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 इत्येवं निश्चितो भूत्वा तेन स्वर्गं गमिष्यति ॥ २४
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 तथा स्थानं च मौनं च वीरासनमुपासहे ॥ २५
 एवं प्रलपमानोऽपि चिन्तयंश्च मुहुर्मुहुः ।
 दूरस्थो यदि वा तिष्ठेत्तत्स्वर्गं सुनिश्चितम् ॥ २६
 सुरर्षभा ब्राह्मणसत्तमाश्च
 तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।

इष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नृसिंह
 संत्यज्य देहान्सुगतिं प्रपन्नाः ॥ २७
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
 रामहृदानां च मचक्रुकस्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २८
 शिवं महापुण्यमिदं दिवौकसां
 सुसंमतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् ।
 अतश्च सर्वे निहता नृपा रणे
 यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥ २९
 [इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तदा ।
 तच्चानुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥] ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

मित्रावरुणाश्रमे नारदाक्षीमदुष्योधनयोगेन्द्रायुद्धोपक्रमश्राविणा बलरामेण तद्दिदृक्षया कुरुक्षेत्रं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा देयांश्च सात्वतः ।
 आश्रमं सुमहत्पुण्यमगमज्जनमेजय ॥ १
 मधूकाग्रवणोपेतं पृथग्न्यग्रोधसंकुलम् ।
 चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंकुलम् ॥ २
 तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।
 पप्रच्छ तानृषीन्सर्वाङ्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३
 ते तु सर्वे महात्मानमूचू राजन्हलायुधम् ।
 शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ४
 अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
 अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५
 अत्रैव ब्राह्मणी वृद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
 योगयुक्ता दिवं याता तपोयुक्ता विशांपते ॥ ६
 बभूव श्रीमती राजञ्छाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७
 साऽपि प्राप्य परं योगं गता स्वर्गमनुत्तमम् ।
 भुक्त्वाऽश्रमेऽश्वमेधस्य फलं फलवतः शुभम् ॥ ८
 गता स्वर्गं महाराज पूजिता च महात्मभिः ।
 अभिगम्याश्रमं पुण्यं स दृष्ट्वा यदुनन्दनः ॥ ९
 ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः ।
 सन्ध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ १०
 नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
 पुण्ये तीर्थवरे स्नात्वा विस्मयं परमं गतः ॥ ११
 प्रभवं च सरस्वत्याः पृथ्वप्रस्रवणं बलः ।
 संप्राप्तः कारपचनं तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ १२
 हलायुधस्तु तत्रापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
 आप्लुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
 संतर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्मदः ॥ १३

आरुन्दुकारुन्दकयोर्यदन्तरं रामहृदानां च समन्दुकस्य इति क.
 पाठः । परमन्दुकस्येति ड. छ. पाठः ॥ २८ ॥ चतुःपञ्चाश-
 त्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

स्कन्धावाराणि सर्वाणीति क. ड. छ. पाठः ॥ १० ॥ पृथ-
 प्रस्रवणं विलमिति क. पाठः ॥ १२ ॥

तत्रोष्यैकां तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ॥ १४
 इन्द्रोऽग्निर्यमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् ।
 तं देशं कारपचनात्स तस्मादाजगामह ॥ १५
 स्नात्वा तत्र च धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप्य च ।
 ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।
 उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः ॥ १६
 तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
 आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १७
 जटामण्डलसंवीतः कुशचीरी महातपाः ।
 हेमदण्डधरो राजन्कमण्डलुधरस्तथा ॥ १८
 महतीं सुखशब्दां तां गृह्य वीणां मनोरमाम् ।
 नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ १९
 प्रभवः कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ।
 तं देशमगमद्यत्र श्रीमान्रामो व्यवस्थितः ॥ २०
 प्रत्युत्थाय च तं रामः पूजयित्वा यतव्रतम् ।
 देवर्षिं पर्यपृच्छत्स यथावृत्तं कुरुन्प्रति ॥ २१
 तदाऽस्याकथयद्राजन्नारदः सर्ववेदवित् ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमतीतं कुरुसंक्षयम् ॥ २२
 ततोऽब्रवीद्रौहिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
 किमवस्थं तु तत्क्षत्रं ये तु तत्राभवन्नुपाः ॥ २३
 श्रुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।
 विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २४
 नारद उवाच ।
 पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा ।
 हतो वैकर्तनः कर्णः पुत्राश्चास्य महारथाः ॥ २५
 भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 एते चान्ये च बहवो हतास्तत्र महाबलाः ॥ २६
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रियार्थं कौरवस्य वै ।
 राजानो राजपुत्राश्च समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २७

कच्छपीं सुखशब्दां तामिति क. छ. झ. पाठः ॥ १९ ॥ दुर्यो-
 धनो हते शल्ये विद्वतेषु कृपादिषु इति झ. पाठः ॥ ३० ॥
 सरस्वतीं हीनविदेशवासिनः सदा स्मरिष्यन्ति इति ड. पाठः । सर-

अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ॥ २८
 धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्दनाः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 तेऽपि वै विद्वता राम दिशो दश भयात्तदा ॥ २९
 दुर्योधनो हते सैन्ये विद्वतेषु पदातिषु ।
 ह्रदं द्वैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ ३०
 शयानं धार्तराष्ट्रं तु सलिले स्तम्भिते तदा ।
 पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ ३१
 स तुद्यमानो बलवान्वाग्भी राम समन्ततः ।
 उत्थितः स हृदाद्वीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३२
 स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतम् ।
 भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम मुदारुणम् ॥ ३३
 यदि कौतूहलं तेऽस्ति ब्रज माधव मा चिरम् ।
 पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्यदि मन्यसे ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षभान् ।
 सर्वान्विसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।
 गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः ॥ ३५
 सोऽवतीर्याचलश्रेष्ठात्पुष्पप्रसवणाच्छुभात् ।
 ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् ।
 विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ॥ ३६
 सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः
 सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।
 सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः
 सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ३७
 सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या
 सरस्वती लोकशुभावहा सदा ।
 सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं
 सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ॥ ३८
 ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।

स्वतीहीनविदेशवासिनः इति क. पाठः ॥ ३८ ॥ पञ्चपञ्चाश-
 त्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमारुरोह परंतपः ॥	३९	यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ४१
स शीघ्रगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः ।		धृतराष्ट्र उवाच ।
दिदक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥	४०	रामं संनिहितं श्रुत्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।		मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

समाप्तं हृदप्रवेशपर्व ॥ २ ॥

गदापर्व

(अथ गदायुद्धपर्व ॥ ३ ॥)

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

गदायुद्धाय संनद्धयोर्भीमदुर्योधनयोर्वर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

रामसान्निध्यमागम्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 योद्धुकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ १
 दृष्ट्वा लाङ्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
 ग्रीत्या परमया युक्तो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २
 दुर्योधन उवाच ।
 समन्तपञ्चकं पुण्यमितो याम विशांपते ।
 प्रथितोत्तरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ३
 तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
 सङ्ग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ४
 तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ॥ ५
 ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 पद्माममर्षीं द्युतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥ ६
 तथा यान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
 अन्तरिक्षचरा देवाः साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ७
 वादकाश्च नरास्तत्र दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ ८
 स पाण्डवैः परिवृतः कुरुराजस्तवात्मजः ।
 मत्तस्त्रेव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽब्रजत् ॥ ९
 ततः शङ्खनिनादैश्च भेरीणां च महास्वनैः ।
 सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्वाः प्रपूरिताः ॥ १०
 ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरवरोत्तमाः ।
 प्रतीच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते ।

दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ॥ ११
 तस्मिन्देसे त्वनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ॥ १२
 ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाथ वर्मभृत् ।
 विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ १३
 अवबद्धशिरस्त्राणः शुद्धकाञ्चनवर्मभृत् ।
 रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ १४
 तौ तथा संगतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ ।
 संयुगे संप्रकाशेते संरन्धाविव कुञ्जरौ ॥ १५
 रथमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ ।
 अशोभेतां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ १६
 तावन्योन्यं निरीक्षेतां कुद्धाविव महोरगौ ।
 दहन्तौ लोचनैः राजन्परस्परवधैषिणौ ॥ १७
 संप्रहृष्टमना राजन्गदामादाय कौरवः ।
 सृक्किणीं संलिहन्राजन्कोधरक्तेक्षणः श्वसन् ॥ १८
 ततो दुर्योधनो राजन्गदामादाय वीर्यवान् ।
 भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाह्वयत् ॥ १९
 अद्रिसारमयीं भीमस्तथैवादाय वीर्यवान् ।
 आह्वयामास नृपतिं सिंहः सिंहं यथा वने ॥ २०
 ताबुधतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ ।
 संयुगे संप्रकाशेतां गिरी सशिखराविव ॥ २१
 ताबुभौ समतिकुद्धाबुभौ भीमपराक्रमौ ।
 उभौ शिष्यौ गदायुद्धे रौहिणेयस्य धीमतः ॥ २२
 उभौ सदृशकर्माणौ वरुणस्य महाबलौ ।

वातिकाक्षारणा ये तु इति झ. पाठः । तत्र वातिकाः वातेन सह गच्छन्ति ते आकाशचारिणः । चारणाः सिद्धविशेषा इत्यर्थः

॥ ८ ॥ स्वयनं सुगतिदम् ॥ ११ ॥ अनिरिणे अनूपरे ॥ १२ ॥

* एतच्छ्लोकस्य स्थाने झ. पुस्तके अधोलिखिताः पञ्च श्लोका वर्तन्ते । ते च ।

ग्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्च्य यथाविधि ।
 आसनं च ददौ तस्मै पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १
 ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
 मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च ॥ २
 मया श्रुतं कथयतामृषीणां राजसत्तम ।

कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च ॥ ३
 देवतैर्ऋषिभिर्जुष्टं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तत्र वै योत्स्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः ॥ ४
 तेषां स्वर्गं ध्रुवो वासः शक्रेण सह मारिष ।
 तस्मात्समन्तपञ्चकमितो याम द्रुतं नृप ॥ ५

वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ॥ २३
 सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोरपि ।
 उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २४
 [रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।]
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परंतपौ ॥ २५
 अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 वासितासंगमे दृप्तौ शरदीव मदोत्कटौ ॥ २६
 उभौ क्रोधविषं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ।
 अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ २७
 उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ।
 सिंहाविव दुराधपौ गदायुद्धविशारदौ ॥ २८
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ ।
 प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ॥ २९
 लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ ।
 [पूर्वपश्चिमजौ मेघौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ ३०
 गर्जमानौ सुविषमं क्षरन्तौ प्रावृषीव हि ।
 रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ॥ ३१
 ददृशते कुरुश्रेष्ठौ कालसूर्याविवोदितौ ।
 व्याघ्राविव सुसंरब्धौ गर्जन्ताविवतोयदौ ॥ ३२
 जहृषाते महाबाहू सिंहकेसरिणाविव ।
 गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ॥ ३३]

ददृशते महात्मानौ सशङ्खाविव पर्वतौ ।
 रोषात्प्रस्फुरमाणौ निरीक्षन्तौ परस्परम् ॥ ३४
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाहस्तौ नरोत्तमौ ।
 उभौ परमसंहृष्टावुभौ परमसंतपौ ॥ ३५
 सदश्वविव हेपन्तौ बृंहन्ताविव कुञ्जरौ ।
 वृषभाविव गर्जन्तौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
 दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेतुस्तौ नरोत्तमौ ॥ ३६
 ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरम् ।
 सृज्यैः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३७
 इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
 उपोषविष्टाः पश्यध्वं विमर्दं नृपसत्तमाः ॥ ३८
 ततः समुपविष्टं तत्सुमहद्राजमण्डलम् ।
 विराजमानं ददृशे दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ३९
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
 उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः ॥ ४०
 शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
 नक्षत्रैरिव संपूर्णो वृतो निशि निशाकरः ॥ ४१
 तौ तथा तु महाराज गदाहस्तौ सुदुःसहौ ।
 अन्योन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तक्षमाणौ व्यवस्थितौ ॥ ४२
 अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुसत्तमौ ।
 उदीक्षन्तौ स्थितौ तत्र वृत्रशक्रौ यथाऽऽहवे ॥ ४३]

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीमदुर्योधनयोर्वीरवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
 यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
 धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
 एकादशचमूर्तौ यत्र पुत्रो ममानघ ॥ २
 आज्ञाप्य सर्वान्पुत्रीन्धुक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।
 गदामादाय चैकाकी पदातिः प्रस्थितो रणम् ॥ ३]

वासितासंगमे एककरिणीसंगमार्थं दृप्तौ मोहितौ ॥ २६ ॥ लो-
 हिताङ्गौ द्वौ कुजाविवेत्यभूतोपमा ॥ ३० ॥ जहृषाते हर्षे

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
 गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४
 अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय ।
 एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५
 सञ्जय उवाच ।
 स मेघनिनदो हर्षाग्निनदन्निव गोवृषः ।
 आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ॥ ६]

प्रापतुः ॥ ३३ ॥ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
 प्रादुरासन्मुधोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥ ७
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
 वभूवुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८
 महास्वनाः सुनिर्वातास्तुमुला रोमहर्षणाः ।
 पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नभस्तलात् ९
 राहुश्चाग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ।
 चकम्पे च महाकम्पं पृथिवी सवनद्रुमा ॥ १०
 रूक्षाश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करकर्षिणः ।
 गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११
 मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
 दीप्ताः शिवाश्चाप्यनदन्धोररूपाः सुदारुणाः १२
 निर्घाताश्च महाघोरा वभूवु रोमहर्षणाः ।
 दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवादिनः ॥ १३
 उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः ।
 अशरीरा महानादाः श्रूयन्ते स्म भयानकाः ॥ १४
 एवमादीनि दृष्ट्वा स निमित्तानि वृकोदरः ।
 उवाच आतरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १५
 एष शक्यो मया जेतुं मन्दात्मा च सुयोधनः १६
 अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदयेशयम् ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवेऽग्निमिवार्जुनः ॥ १७
 शल्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ।
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलान्तकम् ॥ १८
 अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
 हस्तेमं पापकर्माणं गदया रणमूर्धनि ॥ १९
 अद्योरुगदया राजन्भेत्ताऽसि समरेऽनया ।
 नायं प्रवेष्टा नगरं पुनर्वारणसाह्वयम् ॥ २०
 सर्पोत्सर्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकोट्यां पातस्य दाहस्य जतुवेऽमनि ॥ २१
 सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमज्ञातवासस्य वनवासस्य चानघ ॥ २२
 अद्यान्तमेपां दुःखानां गन्ताऽहं भरतर्षभ ।
 एकाहा विनिहत्येवं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः २३

अद्यायुधार्तिराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ।
 समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ २४
 अद्य सौख्यं तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ।
 समाप्तं च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ॥ २५
 अद्यायं कुरुराजस्य शन्तनोः कुलपांसनः ।
 प्राणाज्जिह्वयं च राज्यं च त्यक्त्वा शेष्यति भूतले ॥
 राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ।
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २७
 इत्युक्त्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् ।
 अभ्यतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ २८
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्गिणम् ।
 भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ २९
 राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यद्वृत्तं वारणावते ॥ ३०
 द्रौपदी च परिक्रिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते च वञ्चितो राजा यत्त्वया सौवलेन च ॥ ३१
 वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वत्कृतं महत् ।
 विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव ।
 तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिष्ट्वा दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३२
 त्वत्कृतेऽसौ हतः शेते शरतल्पे पितामहः ।
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो रथिना याज्ञसेनिना ॥ ३३
 हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा शल्यः प्रतापवान् ।
 वैराग्येरादिकर्तासौ शकुनिः सौवलो हतः ॥ ३४
 प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः क्लेशकृद्भूतः ।
 आतरस्ते हताः सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिनः ॥ ३५
 एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः ।
 त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ३६
 इत्येवमुच्चै राजानं भाषमाणं वृकोदरम् ।
 उवाच गतभी राजन्पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ॥ ३७
 किं कथनेन बहुना युध्यस्वेह वृकोदर ।
 अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ॥ ३८
 इति दुर्योधनोऽक्षुद्रस्तया क्षुद्रवलेन वै ।
 शक्यस्त्रासयितुं वाचा न चान्यः प्राकृतो यथा ३९

चिरकालेप्सितं दिष्ट्या हृदयस्थमिदं मम ।
 त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ४०
 किं वाचा बहुनोक्तेन कथितेन च दुर्मते ।
 वाणी संकोच्यतामेषा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ४१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्व एवाभ्यपूजयन् ।
 राजानः सोमकाश्चैव ये तत्रासन्समागताः ॥ ४२
 ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

भूयो धीरां मतिं चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥ ४३
 तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः ।
 भूयः संहर्षयांचकुर्युर्धनममर्षणम् ॥ ४४
 तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
 अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४५
 बृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् ।
 शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणां ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथाऽऽगतम् ।
 प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
 समापेततुरन्योन्यं शृङ्गिणौ वृषभाविव ।
 महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ २
 अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 जिघृक्षतोर्यथाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
 ददृशते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४
 तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ५
 तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
 उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥ ६
 तौ मुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
 संप्रहारयतां चित्रे संप्रगृह्य गदे शुभे ॥ ७
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
 बलिनौ वारणौ यद्बद्धासितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८
 समानवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
 प्रहर्षं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ९
 प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
 संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १०

समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
 अन्योन्यस्यान्तरप्रेम्सु प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ११
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
 ददृशुः प्रेक्षका राजनरौर्द्रीं विशसनीं गदाम् ॥ १२
 आविद्धवतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
 शब्दः सुतुमुलो घोरो मुहूर्तं समपद्यत ॥ १३
 आविद्धन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् ।
 गदामतुलवेगां तां विस्मितः संवभूव ह ॥ १४
 चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भारत ।
 अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५
 तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यमूदने ।
 मार्जारारिव भक्षार्थे ततश्चाते मुहुर्मुहुः ॥ १६
 अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान्वहुविधांस्तथा ।
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ १७
 गोमूत्रिकाणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
 परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ १८
 अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
 मत्स्योद्धूतं सोरुवृत्तमवपुतमुपप्लुतम् ॥ १९
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
 एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥ २०
 वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ।

वाणी संपद्यतामिति झ. पाठः ॥ ४१ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५७

जिगीषतोर्यथेति झ. पाठः ॥ ३ ॥

विक्रीडन्तौ सुबलिनौ मण्डलानि विचेरतुः ॥ २१
 [तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ २२
 परस्परं समासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ २३
 एवं तदभवद्युद्धं घोररूपं परंतप ।
 परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥] २४
 गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बली ।
 दक्षिणं मण्डलं राजन्धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्तत ।
 सव्यं तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ २५
 तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्धनि ।
 दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् ॥ २६
 आहतस्तु ततो भीमः पुत्रेण तव भारत ।
 आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयन् ॥ २७
 इन्द्राशनिसमां घोरां यमदण्डमिवोद्यताम् ।
 ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदाम् ॥ २८
 आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
 समुद्यम्य गदां घोरां प्रत्यविध्यत्परंतपः ॥ २९
 गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
 शब्द आसीत्सुतमुलस्तेजश्च समजायत ॥ ३०
 स चरन्विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
 समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात्सुयोधनः ॥ ३१
 आविद्धा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा ।
 सधूमं सार्चिषं चार्ध्नि मुमोचोग्रमहाखना ॥ ३२
 आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्यन्वद्विशोभत ॥ ३३
 गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
 भयं विवेश पाण्डूस्तु सर्वानेव ससात्यकीन् ॥ ३४
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिंदमौ ॥ ३५
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा ।
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ३६

एवं तदभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
 परिवृत्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३७
 दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
 चरन्विविधान्मार्गान्कौन्तेयमभिदुद्रुवे ॥ ३८
 तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ।
 अतिकुद्धस्य कुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम् ॥ ३९
 सविस्फुलिङ्गो निर्हादस्तयोस्तत्राभिधातजः ।
 प्रादुरासीन्महाराज घृष्टयोर्वज्रयोरिव ॥ ४०
 वेगवत्या तथा तत्र भीमसेनप्रमुक्तया ।
 निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ४१
 तां नामृष्यत कौरव्यो गदां प्रतिहतां रणे ।
 मत्तो द्विप इव कुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ४२
 स सव्यं मण्डलं राजा उद्धाम्य कृतनिश्चयः ।
 आजघ्ने मूर्ध्नि कौन्तेयं गदया भीमवेगया ॥ ४३
 तथा त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
 नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४४
 आश्चर्यं चापि तद्राजन्सर्वसैन्यान्पूजयन् ।
 यद्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदम् ॥ ४५
 ततो गुरुतरां दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ।
 दुर्योधनाय व्यसृजद्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४६
 तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
 मोघं दुर्योधनश्चक्रे तत्राभूद्विषयो महान् ॥ ४७
 सा तु मोघा गदा राजन्पतन्ती भीमचोदिता ।
 चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिःस्वना ॥ ४८
 आस्थाय कौशिकान्मार्गानुत्पतन्स पुनःपुनः ।
 गदानिपातं प्रज्ञाय भीमसेनं च वञ्चितम् ॥ ४९
 वञ्चयित्वा तदा भीमं गदया कुरुसत्तमः ।
 ताडयामास संकुद्धो वक्षोदेशे महाबलः ॥ ५०
 गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे ।
 नाभ्यमन्यत कर्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तव ॥ ५१
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने राजन्सोमकपाण्डवाः ।
 भृशोपहतसंकल्पा नहृष्टमनसोऽभवन् ॥ ५२

आस्थायेति । कौशिकान् कुश उन्मत्तस्तदाचरितान्मार्गाना-
 स्थाय पुनःपुनरुत्पतनेन वञ्चनेन च भीममुन्मत्तीकृत्य गदया
 शल्य० १५

ताडयामासेति द्वयोः संबन्धः ॥ ४९ ॥ नहृष्टमनसः खिन्नचे-
 तसः ॥ ५२ ॥

स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
 हस्तिवद्धस्तिसंकाशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५३
 ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५४
 उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
 आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५५
 अताडयद्भीमसेनः पार्श्वे दुर्योधनं तदा ।
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ५६
 तस्मिन्कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ।
 उदतिष्ठत्ततो नादः सृज्जयानां जगत्पते ॥ ५७
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृज्जयानां नरर्षभः ।
 अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत ॥ ५८
 उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ।
 दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५९
 ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६०
 स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ।
 अताडयच्छङ्खदेशे न चचालाचलोपमः ॥ ६१
 स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरो राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६२
 ततो गदां वीरहणीमयोमयीं
 प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिःस्वनाम् ।
 अताडयच्छत्रुमभिन्नकर्शनो
 बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६३
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः
 पपात संकम्पितदेहबन्धनः ।
 सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
 वने महासाल इवावधूर्णितः ॥ ६४
 ततः प्रणेदुर्जहृषुश्च पाण्डवाः
 समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।

ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
 समुत्पपात द्विरदो यथा हृदात् ॥ ६५
 स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
 महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
 अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
 स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६६
 स सिंहनादं विननाद कौरवो
 निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
 विभेद चैवाशनितुल्यमोजसा
 गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७
 ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
 दिवौकसामप्सरसां च नेदुषाम् ।
 पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं
 विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं
 समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
 अहीयमानं च बलेन कौरवं
 निशाम्य भेदं मुहृदस्य वर्मणः ॥ ६९
 ततो मुहूर्तादुपलभ्य चेतनां
 प्रमृज्य वक्त्रं रुधिराक्तमात्मनः ।
 धृतिं समालम्ब्य विवृत्य लोचने
 बलेन संस्तभ्य वृकोदरः स्थितः ॥ ७०
 'ततो यमौ यमसदृशौ पराक्रमे
 सपार्षतः शिनितनयश्च वीर्यवान् ।
 समाह्वयन्नहमहमित्यभित्वरं-
 स्तवात्मजं समभिययुर्वधैषिणः ॥ ७१
 निवर्त्य तान्पुनरपि पाण्डवो बली
 तवात्मजं स्वयमभिगम्य कालवत् ।
 चचार चाप्यपगतखेदवेपथुः
 सुरेश्वरो नमुचिमिवोत्तमं रणे ॥' ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमसेनेन दुर्योधनस्योरुभेदनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा सङ्ग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
 अत्रवीदर्जुनस्तत्र वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
 अनयोर्वीरयोर्युद्धे को ज्यायान्भवतो मतः ।
 कस्य वा को गुणो ज्यायानेतद्वद जनार्दन ॥ २
 वासुदेव उवाच ।
 उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
 कृती यत्रपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
 अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव सुयोधनम् ॥ ४
 मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ॥ ५
 मायया चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदनः ।
 तस्मान्मायामयं वीर आतिष्ठतु वृकोदरः ॥ ६
 प्रतिज्ञातं च भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय ।
 ऊरु भेत्स्यामि ते सङ्क्षेपे गदयेति सुयोधनम् ॥ ७
 सोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि पारयत्वरिकर्शनः ।
 मायाविनं तु राजानं माययैव निकृन्ततु ॥ ८
 यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 विषमस्थस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९
 पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे ।
 धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १०
 कृत्वा हि सुमहत्कर्म हत्वा भीष्ममुखान्कुरुन् ।
 जयः प्राप्तो यशः प्राप्यं वैरं च प्रतियातितम् ।
 तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संशयितः कृतः ॥ ११
 अबुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ।
 यदेकविजये वीर पणितं कृतमीदृशम् ॥ १२
 सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ॥ १३
 अपि चोशनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः ।
 श्लोकस्तत्त्वार्थसहितस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४
 पुनरावर्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणाम् ।

भेतव्यमरिशेषाणामेकायनगता हि ते ॥ १५
 [साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
 न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥] १६
 सुयोधनमिमं भग्नं हतसैन्यं हृदं गतम् ।
 पराजितं वनप्रेप्सुं निराशं राज्यलम्भने ।
 कोऽन्विष्य संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वे समाह्वयेत् ॥ १७
 अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत् सुयोधनः ।
 यस्त्रयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्रमः ।
 चरत्यूर्ध्वं च तिर्यक् भीमसेनजिघांसया ॥ १८
 एनं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
 एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १९
 सञ्जय उवाच ।
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
 प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताडयत् ॥ २०
 गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्रणे ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ॥ २१
 दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रिकमथापि च ।
 व्यचरत्पाण्डवो राजन्निरीं संमोहयन्निव ॥ २२
 तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः ।
 व्यचरत्पुत्रो च भीमसेनजिघांसया ॥ २३
 आधुन्वन्तौ गदे घोरे चन्दनागरूपिते ।
 वैरस्यान्तं परीप्सन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २४
 अन्योन्यं तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ।
 युयुधाते गरुत्मन्तौ यथा नागामिषैषिणौ ॥ २५
 मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
 गदासंपातजास्तत्र प्रजङ्घुः पावकार्षिपः ॥ २६
 समं प्रहरतोस्तत्र शूरयोर्वलिनोर्मृधे ।
 क्षुब्धयोर्वायुना राजन्द्रयोरिव समुद्रयोः ॥ २७
 तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव ।
 गदानिर्घातसंहादः प्रहाराणामजायत ॥ २८
 तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशम् ।

उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिदमौ ॥ २९
 तौ मुहूर्तं समाश्रस्य पुनरेव परंतप ।
 अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महती गदे ॥ ३०
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंवृतम् ।
 गदानिपातैः राजेन्द्र तक्षतौर्वै परस्परम् ॥ ३१
 समरे प्रद्रुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्त्रिनौ ।
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वारौ पङ्क्त्यौ महिषाविव ॥ ३२
 जर्झरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिराभिसंभृतौ ।
 ददृशाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३
 दुर्योधनस्तु पार्थेन विवरे संप्रदर्शिते ।
 ईषदुत्सयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३४
 तमभ्याशगतं प्राज्ञः क्षणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
 अवाक्षिपद्गदां तस्मिन्वेगेन महता बली ॥ ३५
 अवक्षेपं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते ।
 अपासर्पत्ततः स्थानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसंभ्रमात् ।
 भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तम ॥ ३७
 तस्य विष्यन्दमानेन रुधिराभिमितौजसः ।
 प्रहारगुरुपाताच्च मूर्ध्नेव समजायत ॥ ३८
 तन्नावुध्यत पुत्रस्ते पीडितं पाण्डवं रणे ।
 धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥ ३९
 अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
 अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४०
 ततो मुहूर्तमाश्रस्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
 वेगेनाभ्यपतद्राजन्गदामादाय पाण्डवः ॥ ४१
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम् ।
 मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४२
 अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः ।
 इयेषोत्पतितुं राजञ्छलयिष्यन्वृकोदरम् ॥ ४३
 अबुध्यद्भीमसेनस्तु राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ।
 अथास्य समभिद्रुत्य समुत्पत्य च सिंहवत् ॥ ४४
 सृत्या वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतित्यतः ।

ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राजन्गदां वेगेन पाण्डवः ४५
 सा वज्रनिष्पेषसमा ग्रहिता भीमकर्मणा ।
 ऊरु दुर्योधनस्याथ बभञ्ज प्रियदर्शनौ ॥ ४६
 स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
 भग्नोर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४७
 ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
 चचाल पृथिवी चापि सबृक्षक्षुपपर्वता ॥ ४८
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
 महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयंकरी ।
 पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४९
 तथा शोणितवर्षं च पांसुवर्षं च भारत ।
 ववर्षं मघवांस्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ५०
 यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च ।
 अन्तरिक्षे महान्नादस्तत्र भारत शुश्रुवे ॥ ५१
 तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ।
 जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्वतोदिशम् ॥ ५२
 ये तत्र वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
 मुमुचुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते ॥ ५३
 मेरीशङ्खमृदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् ।
 अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ॥ ५४
 [बहुपादैर्बहुभुजैः कवन्धैर्वोरदर्शनैः ।
 नृत्यद्भिर्भयदैर्व्याप्ता दिशस्तत्राभवन्नृप ॥ ५५
 ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५६
 इदाः कूपाश्च रुधिरमुद्रेमुर्नृपसत्तम ।
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाऽभवन् ॥ ५७
 पुलिङ्गा इव नार्थस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ॥ ५८
 दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान्पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 आविग्रमनूयः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५९
 ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ६०

तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः । नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजगमुर्यथागतम् ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महामारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीमसेनेन दुर्योधनापनयानुस्मारणपूर्वकं वामपादेन तच्छिरस्ताडनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण दुर्योधनसमाश्वासनम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

तं पातितं ततो दृष्ट्वा महासालमिवोद्धतम् ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १
उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २
ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
पातितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३
गौगौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवाससम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ।
तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ॥ ४
एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ ५
तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परवलार्दनः ।
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यच्चच्छृणु नराधिप ॥ ६
येऽस्मान्पुरा प्रनृत्यन्ति मूढा गौरिति गौरिति ।
तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ७
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षय्यं न वञ्चना ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रवाधामो वयं रिपून् ॥ ८

सोऽवाप्य वैरस्य चिरस्य पारं
वृकोदरः ग्राह शनैः प्रहस्य ।

युधिष्ठिरं केशवसृज्यांश्च
धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ॥

रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये
ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।

तान्पश्यन्त्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रान्
रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ॥ १०

ये नः पुरा पण्डतिलानवोचन्
क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।

ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः

कामं स्वर्गं नरकं वा व्रजामः ॥ ११

पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ
स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य ।

वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य
दुर्योधनं नैकृतिकेत्यवोचत् ॥ १२

हृष्टेन राजन्कुरुपार्थिवस्य
क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।

दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्दन्
धर्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ॥ १३

तव पुत्रं तथा हत्वा कथ्यमानं वृकोदरम् ।
नृत्यमानं च बहुशो धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ १४

गतोऽसि वैरस्यानृण्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया ।
शुभेनाथाशुभेनैव कर्मणा विरमाधुना ॥ १५

मा शिरोऽस्य पदाऽमर्दीर्मा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् ।
राजा ज्ञातिर्हृत्तथायं नैतन्मयाय्यं तवानघ ॥ १६

एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं तथा ।
मास्प्राक्षीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥ १७

हतवन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे ।
सर्वाकारेण शोच्योऽयं नावहास्योऽयमीश्वरः ॥ १८

विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतवन्धुर्हतात्मजः ।
उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्मयाय्यं कृतं त्वया ॥ १९

धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याहुस्त्वां पुरा जनाः ।
स कस्मान्भीमसेन त्वं राजानमधिपतिष्ठसि ॥ २०

इत्युक्त्वा भीमसेनं तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ।
उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिंदमम् ॥ २१

तात मन्युर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया तथा ।
नूनं पूर्वकृतं कर्म सुघोरमनुभूयते ॥ २२

धात्रोपदिष्टं विषमं नूनं फलमसंस्कृतम् ।
 यद्वयं त्वां जिघांसामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तमा ॥ २३
 आत्मनो ह्यपराधेन महद्भयसनमीदृशम् ।
 प्राप्तवानसि यल्लोभान्मदाद्भाल्याच्च भारत ॥ २४
 घातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितृंस्तथा ।
 पुत्रान्पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोसि निधनं गतः २५
 तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिताः ।
 निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २६
 [आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानघ ।
 वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कौरव ॥ २७]

कृपणं वर्तयिष्यामस्तैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः ।
 भ्रातॄणां चैव पुत्राणां तथा वै शोकविह्वलाः २८
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा बधूः शोकपरिप्लुताः ।
 त्वमेकः सुस्थितो राजन्स्वर्गे ते निलयो ध्रुवः ।
 वयं नरकसंज्ञं वै दुःखं प्राप्स्याम दारुणम् ॥ २९
 स्नुषाश्च प्रसूषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककशिताः ३०
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो निशश्वास स पार्थिवः ।
 विललाप चिरं चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीमे अपनयबुद्ध्या क्रुदेन बलरामेण लाङ्गलमुद्यम्य तंप्रत्यभिगमनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन तत्सान्त्वनं ततो बलस्य द्वारकागमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्य कृष्णेन भीमेन च संलापः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
 किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १
 गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः ।
 कृतवान्नौहिणेयो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
 रामः प्रहरतां श्रेष्ठशुक्रो बलवद्बली ॥ ३
 ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
 कुर्वन्नातस्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४
 अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं धर्मविग्रहे ।
 नैतदृष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्वृकोदरः ॥ ५
 अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ।
 अयं तु शास्त्रमुत्सृज्य स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥ ६
 तस्य तत्तद्बुवाणस्य रोषः समभवन्महान् ।
 [ततो राजानमालोक्य रोषसंरक्तलोचनः ।

बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ ७
 न चैष पतितः कृष्ण केवलं मत्समोऽसमः ।
 आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रयः परिभर्त्स्यते ॥ ८
 ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ९
 तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः ।
 बहुधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः ॥ १०
 'भ्रातृभिः सहितो वीरैः सार्जुनैरस्त्रकोविदैः ।
 न विव्यथे महाराज दृष्ट्वा हलधरं बली ॥' ११
 अथ रामं निजग्राह केशवो विनयान्वितः ।
 बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ १२
 सितासितौ यदुवरौ शुशुभातेऽधिकं तदा ।
 'संगताविव राजेन्द्र कैलासाञ्जनपर्वतौ ।
 नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनक्षये ॥ १३
 उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः ॥ १४
 आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।
 विपरीतं द्विषत्स्वेतत्वद्विधा वृद्धिरात्मनः ॥ १५
 आत्मन्यपि च मित्रे च विपरीतं यदा भवेत् ।

आत्मवृद्धिः शत्रुक्षयः स्वमित्रस्य वृद्धिः शत्रुमित्रस्य क्षयः स्व-

मित्रमित्रस्य वृद्धिः शत्रुमित्रमित्रस्य क्षयः एवं षड्विधा आत्मनो

तदा विद्यान्मनोग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥
 अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ।
 स्वकाः पितृष्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता भृशम् ॥ १७
 प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ तत् ॥ १८
 सुयोधनस्य गदया भक्ताऽस्म्यूरु महाहवे ।
 इति पूर्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ॥ १९
 मैत्रेयेणाभिज्ञप्तं पूर्वमेव महर्षिणा ।
 ऊरु ते भेत्स्यते भीमो गदयेति परंतप ।
 अतो दोषं न पश्यामि मा कुध्यस्व प्रलम्बहन् २०
 यौनः स्वैः सुखहादैश्च संबन्धः सह पाण्डवैः ।
 तेषां वृद्ध्या हि वृद्धिर्नो मा कुधः पुरुषर्षभ ॥ २१
 वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ॥ २२
 धर्मश्च धारितः सद्भिः स च द्वाभ्यां नियच्छति ।
 अर्थश्चाप्यतिलुब्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिणः ॥ २३
 धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् ।
 धर्मार्थकामान्योऽभ्येति सोत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २४
 तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।
 भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथाऽऽत्थ माम् ॥
 कृष्ण उवाच ।

अरोषणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः ।
 भवान्प्रख्यायते लोके तस्मात्संशम्य मा कुधः ॥
 प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।
 आनृण्यं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ।
 'ततः पुरुषशार्दूलो हत्वा नैकृतिकं रणे ॥ २७
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञं यो हन्याद्वैरिणं रणे ।
 अधर्मो विद्यते नात्र यद्भीमो हतवान्निपुम् ॥ २८
 युध्यमानं रणे वीरं कुरुवृष्णिशस्करम् ।
 अनेन कर्णः संदिष्टः पृष्ठतो धनुरच्छिनत् ॥ २९
 ततः संछिन्नधन्वानं विरथं पौरुषे स्थितम् ।
 व्यायुधीकृत्य बहवः सौभद्रमपलायिनम् ॥ ३०

वृद्धिः ॥ १५ ॥ यदि चेदात्मनो ग्लानिस्तदा शान्तिकर इति क.
 पाठः ॥ १६ ॥ भक्ता भङ्ग्ये ॥ १९ ॥ यौनः योनिनिमित्तः संबन्धः ।
 अस्माकं पितामहः पाण्डवानां मातामहश्चैक इति यौनसंबन्धः
 ॥ २१ ॥ सीरश्वत् रामः ॥ २२ ॥ धर्म इति । नियच्छति नियममेति
 अर्थकामाभ्यां धर्मः संकोचमेतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धर्मार्थौ कामे-

जन्मप्रभृति लुब्धश्च पापात्मा चैव दुर्मतिः ।
 निहतो भीमसेनेन दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ ३१
 प्रतिज्ञां भीमसेनेन त्रयोदशसमार्जिताम् ।
 किमर्थं नाभिजानाति युध्यमानो हि शत्रुभिः ३२
 ऊर्ध्वमाक्रम्य वेगेन जिघांसन्तं वृकोदरः ।
 विभेद गदया चोरु न स्थाने न च मण्डले ॥ ३३
 सञ्जय उवाच ।
 धर्मच्छलमिमं श्रुत्वा केशवात्स विशांपते ।
 नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ ३४
 हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
 जिह्वयोधीति लोकेऽस्मिन्ख्यातिं यास्यति पाण्डवः
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शाश्वतीम् ।
 ऋजुयोधी हतो राजा धर्मराष्ट्रो नराधिपः ॥ ३६
 युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च ।
 हुत्वाऽऽत्मानमभिवाप्तौ प्राप चावभृथं यशः ।
 'स्वर्गं गन्ता महाराजः ससुहृज्जातिवान्धवः ॥ ३७
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् ।
 श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ३८
 पाञ्चालाश्च सवाष्णैयाः पाण्डवाश्च विशांपते ।
 रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३९
 ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखम् ।
 शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ४०
 वासुदेव उवाच ।
 धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे ।
 हतबन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ॥ ४१
 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा ।
 उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ४२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
 पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ४३

नापीडयन् धर्मकावर्थेनापीडयन् कामार्थौ धर्मेण चापीडयन्नि-
 ल्यर्थः ॥ २४ ॥ कामं यथेष्टं त्वं मां प्रति उक्तवानसि ननु धर्म्यं
 ॥ २५ ॥ कलियुगारम्भे एतावत्पापं नातीव खेदावहमिति भावः
 ॥ २७ ॥ अधर्ममनुपश्यसीति क. छ. पाठः ॥ ४१ ॥

निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
 बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिता वयम् ॥४४
 भीमसेनस्य तदुःखमतीव हृदि वर्तते ।
 इति संचिन्त्य बाष्पेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥४५
 तस्माद्भवाऽकृतप्रज्ञं लब्धं कामवशानुगम् ।
 लभतां पाण्डवः कामं धर्मोऽधर्मोऽथवा कृतः ॥४६
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तवति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 वासुदेवो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
 काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्बहः ॥ ४७
 इत्युक्त्वा वासुदेवोऽपि बायुपुत्रप्रियेप्सया ।
 अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ४८
 'अर्जुनोऽपि महाबाहुरप्रीतेनान्तरात्मना ।
 नोवाच किञ्चिद्वचनं भ्रातरं साध्वसाधु वा ॥' ४९
 भीमसेनोऽपि हत्वाऽऽजौ तव पुत्रममर्षणः ।
 अभिवाद्याग्रतः स्थित्वा संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः ॥ ५०

प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशांपते ॥ ५१
 तवाद्य पृथिवी सर्वा क्षेमा निहतकण्टका ।
 तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२
 यस्तु कर्ताऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः ।
 सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५३
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।
 राधेयः शकुनिश्चैव हताश्च तव शत्रवः ॥ ५४
 सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।
 उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतद्विषम् ॥ ५५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः ।
 कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ ५६
 दिष्ट्या गतस्त्वमानृण्यं मातुः कोपस्य चोभयोः ।
 दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

पाञ्चालादिभिर्भीमस्तुतिः ॥ १ ॥ कृष्णदुर्योधनयोः परस्परगर्हणम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेनात्मस्तुतौ तन्मूर्ध्नि गन्धर्वैः पुष्प-
 वर्णम् ॥ ३ ॥ भीष्मादिमरणेन दुःखितानां पाण्डवानां कृष्णेन समाश्वासनम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
 पाण्डवाः सञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
 सञ्जय उवाच ।
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
 सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ॥ २
 प्रहृष्टमनस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
 पाञ्चालाः सञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ।
 आविध्यञ्जुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ३
 नैतान्हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४
 धनूंष्येके व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाऽक्षिपन् ।
 दध्मुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्मुश्च दुन्दुभीन् ॥ ५

चिक्कीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
 अब्रुवंश्वासकृद्धीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
 दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
 कौरवेयं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमम् ॥ ७
 इन्द्रेणेव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
 तया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ८
 चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
 दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्दुकोदरात् ॥ ९
 वैरस्य च गतः पारं तमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
 अशक्यमेतदन्येन संपादयितुमीदृशम् ॥ १०
 कुञ्जरेणेव मत्तेन वीरसंग्राममूर्धनि ।
 दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं तया ॥ ११

धर्मोऽधर्मं च वा कृते इति श्र. पाठः ॥ ४६ ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सिंहेन महिषस्येव कृत्वा संगरमुत्तमम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयाऽनघ ॥ १२
 ये विप्रकुर्वन्त्राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्वेन कर्मणा ॥ १३
 अमित्राणामधिष्ठानाद्वाहुयोर्योधनस्य च ।
 भीम दिष्ट्या पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः ॥ १४
 एवं नूनं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः ।
 तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५
 दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
 अद्यापि न विकृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत ।
 इत्यब्रुवन्भीमसेनं वातिकास्तत्र संगताः ॥ १६
 तान्हृष्टान्पुरुषव्याघ्रान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ।
 ब्रुवतोऽसदृशं तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७
 न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः ।
 असकृद्वाग्भिरग्राभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः ॥ १८
 तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
 लुब्धः पापसहायश्च सुहृदां शासनातिगः ॥ १९
 बहुशो विदुरद्रोणकृपगाङ्गेयसृञ्जयैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थ्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥
 नैव तेभ्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः ।
 किमनेन वितुन्नेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा ॥ २१
 रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥
 इति श्रुत्वा त्वधिक्षेपं कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशपते ॥ २३
 स्फिग्देशेनोपविष्टः सदोभ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ।
 दृष्टिं भ्रूसंकटां कृत्वा वासुदेवे न्यपातयत् ॥ २४
 अधोन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु ।
 क्रुद्धस्याशीविषस्येव च्छिन्नपुच्छस्य भोगिनः ॥ २५
 प्राणान्तकरिणीं घोरां वेदनामप्यचिन्तयन् ।
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरग्राभिरार्दयत् ॥ २६
 कंसदासस्य दायाद न ते लज्जाऽस्त्यनेन वै ।

अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ।
 ऊरुभिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्याप्रयच्छता २७
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचथाः ।
 घातयित्वा महीपालानृजुयुद्धान्सहस्रशः ।
 जिह्वैरुपायैर्बहुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २८
 अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ २९
 अश्वत्थाम्नः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
 आचार्यो न्यासितः शस्त्रं किं तन्न विदितं मया ३०
 स चानेन नृशंसेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः ॥ ३१
 वधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटोत्कचे व्यंसयतः कस्त्वत्तः पापकृत्तमः ॥ ३२
 छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिश्रवा बली ।
 त्वयाऽभिसृष्टेन हतः शैनेयेन दुरात्मना ॥ ३३
 कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ।
 व्यंसनेनाश्वसेनस्य पन्नगेन्द्रस्य वै पुनः ॥ ३४
 पुनश्च पतिते चक्रे व्यसनार्तः पराजितः ।
 पातितः समरे कर्णश्चक्रव्यग्रोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३५
 यदि मां चापि कर्णं च भीष्मद्रोणौ च संयुगे ।
 ऋजुना प्रतियुज्येथा न ते स्वाद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३६
 त्वया पुनरनार्येण जिह्वमार्गेण पार्थिवाः ।
 स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयं चान्ये च घातिताः ॥ ३७
 'त्वया मायाविना कृष्ण मायां मर्कप्रमोषिणीम् ।
 कृत्वा हतः सिन्धुपतिः किं तन्न विदितं मम ॥' ३८
 वासुदेव उवाच ।
 हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्रातृसुतबान्धवः ।
 सगणः समुहचैव पापं मार्गमनुष्ठितः ॥ ३९
 तवैव दुष्कृतैर्वीरौ भीष्मद्रोणौ निपातितौ ।
 कर्णश्च निहतः सङ्क्षेपे तव शीलानुवर्तकः ॥ ४०
 याच्यमानं मया मूढ पित्र्यमंशं न दित्ससि ।
 पाण्डवेभ्यः स्वराज्यं च लोभाच्छकुनिनिश्चयात् ॥

विषं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वे च पाण्डवाः ।
 प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२
 सभायां याज्ञसेनी च कृष्टा द्यूते रजस्वला ।
 तदैव तावदुष्टात्मन्वध्यस्त्वं निरपत्रप ॥ ४३
 अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौवलेनाक्षवेदिना ।
 निकृत्या यत्पराजैषीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४
 जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने ।
 यातेषु मृगयां चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् ॥ ४५
 अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ।
 त्वदोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६
 'कुर्वाणं कर्म समरे पाण्डवानर्थकाङ्क्षिणम् ।
 यच्छिखण्डवधीर्भीष्मं मित्रार्थे न व्यतिक्रमः ॥ ४७
 स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा आचार्यस्त्वत्प्रियेप्सया ।
 पार्षतेन हतः सङ्क्षेपे वर्तमानोऽसतां पथि ॥ ४८
 प्रतिज्ञामात्मनः सत्यां चिकीर्षन्समरे रिपुम् ।
 हतवान्सात्वतो विद्वान्सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४९
 अर्जुनः समरे राजन्युध्यमानः कदाचन ।
 निन्दितं पुरुषव्याघ्रः करोति न कथंचन ॥ ५०
 लब्ध्वाऽपि बहुधा छिद्रं वीरवृत्तमनुसरन् ।
 निजघान रणे कर्णं मैवं बोचः सुदुर्मते ॥ ५१
 देवानां मतमाज्ञाय तेषां प्रियहितेप्सया ।
 अर्जुनस्य महानागं मया व्यंसितमस्त्रजम् ॥ ५२
 त्वं च भीष्मश्च कर्णश्च द्रोणो द्रौणायनिस्तथा ।
 विराटनगरे तस्य ह्यानुशंखेन जीविताः ॥ ५३
 स्मर पार्थस्य विक्रान्तं गन्धर्वेषु कृतं तथा ।
 अधर्मं नात्र गान्धारे पाण्डवैर्यत्कृतं त्वयि ॥ ५४
 स्वबाहुबलमास्थाय स्वधर्मेण परंतपाः ।
 जितवन्तो रणे वीराः पापोसि निधनं गतः ॥ ५५
 'यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे ।
 वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ॥ ५६
 बृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया ।
 वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ॥ ५७
 लोभेनातिबलेन त्वं तृणया च वशीकृतः ।
 कृतवानस्सकार्याणि विपाकस्तस्य भुज्यताम् ॥ ५८

दुर्योधन उवाच ।
 अधीतं विधिवदत्तं भूः प्रभुक्ता ससागरा ।
 मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु खन्ततरो मया ॥ ५९
 यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
 तदिदं निधनं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ॥ ६०
 देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ।
 ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ॥ ६१
 समुहत्सानुबन्धश्च स्वर्गं गन्ताऽहमच्युत ।
 यूयं गर्हितसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥ ६२
 'न मे विषादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
 काका वा कङ्कगृध्रा वा निधास्यन्ति पदं क्षणात् ॥'
 सञ्जय उवाच ।
 अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः ।
 अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ६४
 अवादयन्त गन्धर्वा वादित्रं सुमनोहरम् ॥ ६५
 जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशःसंबद्धमेव च ।
 सिद्धाश्च मुमुचुर्वाचः साधुसाध्विति पार्थिव ॥ ६६
 ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः ।
 व्यराजंश्च दिशः सर्वा नभो वैदूर्यसन्निभम् ॥ ६७
 अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
 दुर्योधनस्य पूजां तु दृष्ट्वा व्रीडासुपागमन् ॥ ६८
 हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुचुर्हि ते ।
 भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च ॥ ६९
 तांस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ७०
 नैष शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः ।
 ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ७१
 उपायान्निहता ह्येते मया तस्मान्नराधिपाः ।
 अन्यथा पाण्डवेयानां नाभविष्यज्जयः कचित् ॥ ७२
 ते हि सर्वे महेष्वासाश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।
 अशक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ७३
 तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतश्रमः ।
 अशक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापि हि दण्डिना ॥ ७४

नैतन्मनसि कर्तव्यं यदयं निहतो नृपः ।
 मिथ्याचर्याच्छलोपायैर्वहवः शत्रवो हताः ॥ ७५
 पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
 सद्भिश्चानुगतः पन्थाः सर्वैरनुगमिष्यते ॥ ७६
 'एवं विधात्रा विहितं स्वयमेषां महात्मनाम् ।
 दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ७७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषाद्यो हनिष्यति ।
 कृतान्तमन्यथा कर्तुं नेच्छेत्सोऽयं धनञ्जय ॥ ७८
 कृतकृत्याः स सायाह्ने निवासं रोचयामहे ।
 साश्चनागरथाः सर्वे विश्राम्यन्तु नराधिपाः ॥ ७९
 वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
 पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् ॥ ८०

ततः प्राध्मापयच्छ्वं पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
 'देवदत्तं ग्रह्णात्मा शङ्खप्रवरमर्जुनः ॥ ८१
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पोण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ ८२
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ।
 धृष्टद्युम्नस्तथा जैत्रं सात्यकिर्नन्दिवर्धनम् ॥ ८३
 तेषां नादेन महता शङ्खानां भरतर्षभ ।
 आपुपूरे नभः सर्वं पृथिवी च चचाल ह ॥ ८४
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 पाण्डुसैन्येष्ववाद्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ८५
 अस्तुवन्पाण्डवानन्ये निर्भीक्षुस्तुतिमङ्गलैः ।
 हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभाः ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पाञ्चालादिषु स्वस्वशिविराण्युपगतेषु पाण्डवैर्दुर्योधनशिविरमेत्य स्वस्वस्थेभ्योऽवतरणम् ॥ १ ॥ कृष्णो रथात्प्रथमं
 पार्थमवतार्य पश्चात्स्वयमप्यवतीर्णो अग्निना तद्रथस्य भस्मीकरणम् ॥ २ ॥ कृष्णो नार्जुनं प्रति रथदाहस्य कारणकथनम् ॥ ३ ॥
 कृष्णचोदनया पाण्डवैरोधवतीतीरे रात्रौ निवसनम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन युधिष्ठिरचोदनया गान्धार्याश्वासनाय हास्तिनपु-
 रगमनम् ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः ।
 शङ्खान्प्राध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिघवाहवः ॥ १
 पाण्डवान्गच्छतश्चापि शिविरं नो विशांपते ।
 महेष्वासोऽन्वगात्पश्चाद्युत्सुः सात्यकिस्तथा ॥ २
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सर्वे चान्ये महेष्वासा ययुः स्वशिविराण्युत ॥ ३
 ततस्ते प्राविशन्पार्था हतत्विदकं हतेश्वरम् ।
 दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवन्निःसृते जने ॥ ४
 गतोत्सवं पुरमिव हतनागमिव हृदम् ।
 स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं वृद्धामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५
 तत्रैतान्पर्युपातिष्ठन्दुर्योधनपुरःसराः ।

कृताञ्जलिपुटा राजन्काषायमलिनाम्बराः ॥ ६
 शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः ।
 अवतेरुर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमाः ॥ ७
 ततो गाण्डीवधन्वानमभ्यभाषत केशवः ।
 स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८
 अवरोपय गाण्डीवमक्षयौ च महेषुधी ।
 अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसत्तम ।
 स्वयं चैवावरोह त्वमेतच्छ्रेयस्तवानघ ॥ ९
 तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १०
 अथ पश्चात्ततः कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ।
 अवारोहत मेधावी रथाद्गाण्डीवधन्वनः ॥ ११
 अथावतीर्णो भूतानामीश्वरे सुमहात्मनि ।

वर्षवरः षण्डः ॥ ५ ॥ दुर्योधनस्य पुरसराः दुर्योधनपुरः

सराः ॥ ६ ॥

कपिरप्याश्वपाक्रामत्सहदेवैर्ध्वजालयैः ॥ १२
 स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
 अथ दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥ १३
 सोपासङ्गः सरश्मिश्च साश्वः सयुगवन्धनः ।
 भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४
 तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
 अभवन्विस्मिता राजन्नुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५
 कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह ।
 गोविन्द कस्माद्भगवन् रथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६
 किमेतन्महदाश्चर्यमभवद्यदुनन्दन ।
 तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १७
 वासुदेव उवाच ।
 द्रोणकर्णास्त्रनिर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
 मदास्थितत्वात्समरे न विशीर्णः परंतप ॥ १८
 इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
 मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥ १९
 सञ्जय उवाच ।
 ईषदुत्सयमानस्तु भगवान्केशवोऽरिहा ।
 परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २०
 दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः ।
 दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१
 त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विषः ।
 क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ २२
 उपयातमुपप्लव्यं सह गाण्डीवधन्वना ।
 आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचथाः ॥ २३
 एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
 रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ॥ २४
 तव चैव ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् ॥ २५
 स सव्यसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर ।
 भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।

मुक्तो वीरक्षयादस्मात्संग्रामाद्रोमहर्षणात् ॥ २६
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
 कस्तदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ॥ २८
 भवतस्तु प्रसादेन संग्रामे बहवो हताः ।
 महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराञ्जुखः ॥ २९
 तथा तव महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ।
 कर्मणामनुसंधानात्तेजसी जगति श्रुता ॥ ३०
 उपप्लव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ३१
 'एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
 अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च तव तेषां च भारत ।
 न तुल्याश्चार्जुनस्येह बलेन कुरुनन्दन ॥ ३२
 स एष सर्वाण्यस्त्राणि दिव्यानि प्राप्य शङ्करात् ।
 मत्समो वा विशिष्टो वा रणे त्वमिति पाण्डवः ।
 अनुज्ञातः पाण्डुसुतः पुनः प्रत्यागमन्महीम् ॥ ३३
 भूतं भव्यं भविष्यच्च अनुज्ञातस्त्वया विभो ।
 निमेषार्धान्नरव्याघ्रो नयेदिति मतिर्मम ॥ ३४
 द्रोणं भीष्मं कृपं कर्णं द्रोणपुत्रं जयद्रथम् ।
 निहन्तुं शक्रुयात्कुद्रो निमेषार्धाद्धनञ्जयः ॥ ३५
 सदेवासुरगन्धर्वान्सयक्षोरगराक्षसान् ।
 त्रीन्वा लोकान्विजेतुं स शक्तः किमिह मानुषान् ॥
 विधिना विहितं चासौ मया संचोदितोऽपि सन् ।
 न चकार मतिं हन्तुं ततस्ते बलवत्तराः ॥ ३७
 अत्र गीता मया सुष्ठु गिरः सत्या महीपते ।
 दर्शितं मयि सर्वं च तेनासौ जितवात्रिपून् ॥ ३८
 अर्जुनोऽपि महाबाहुर्मया तुल्यो महीपते ।
 स महेश्वरलब्धास्त्रः किं न कुर्याद्विभुः प्रभो ॥ ३९
 इत्येवमुक्ते ते वीराः शिबिरं तव भारत ।

तेजस्वीति गतिः श्रुता इति छ. पाठः । तथैव च महाबाहो—
 मनुसंतानं तेजसश्च गतीः शुभाः इति झ. पाठः ॥ ३० ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कौशरत्नधिसंचयान् ॥ ४०
 रजतं जातरूपं च मणीनथ च मौक्तिकान् ।
 भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ४१
 'गजानश्वात्रथांश्चैव महान्ति शयनानि च' ।
 दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥ ४२
 ते प्राप्य धनमक्षय्यं त्वदीयं भरतर्षभ ।
 उदक्रोशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ४३
 ते तु वीराः समाश्वस्य बाहनान्यवमुच्य च ।
 अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ॥ ४४
 अथाब्रवीन्महाराज वासुदेवो महायशः ।
 अस्माभिर्मङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिविराद्गहिः ॥ ४५
 तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
 वासुदेवेन सहिता मङ्गलार्थं बहिर्ययुः ॥ ४६
 ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवतीं नृप ।

न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ४७
 युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ४८
 तत्र ते गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ ४९
 हेतुकारणयुक्तैश्च वाक्यैः कालसमीरितैः ।
 क्षिप्रमेव महाभाग गान्धारीं प्रशमिष्यसि ।
 पितामहश्च भगवान्व्यासस्तत्र भविष्यति ॥ ५०
 ततः संप्रेषयामासुर्यादवं नागसाढ्यम् ॥ ५१
 स च प्रायाज्जवेनाशु वासुदेवः प्रतापवान् ।
 दारुकं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ॥ ५२
 तमूचुः संप्रयास्यन्तं शैव्यसुग्रीवबाहनम् ।
 प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ ५३
 स प्रायात्पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ।
 आससाद ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजाम् ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

जनमेजयेन गान्धार्याश्वासनकारणप्रश्ने वैशंपायनेन तत्कथनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन गान्धारीदृष्टराष्ट्रौ समाश्वस्य पुनः
 पाण्डवसमीपागमनम् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 गान्धार्याः प्रेषयामास वासुदेवं परंतपम् ॥ १
 यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
 न च तं लब्धवान्कामं ततो युद्धमभूदिदम् ॥ २
 निहतेषु तु योधेषु हते दुर्योधने तदा ।
 पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपत्ने कृते युधि ॥ ३
 विद्रुते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे ।
 किं नु तत्कारणं ब्रह्मन्येन कृष्णो गतः पुनः ॥ ४
 न चैतत्कारणं ब्रह्मन्नल्पं विप्रतिभाति मे ।
 यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ॥ ५
 तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्वमध्वर्युसत्तम ।
 यच्चात्र कारणं ब्रह्मन्कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यन्मां पृच्छसि पार्थिव ।
 तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
 व्युत्क्रम्य समयं राजन्धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ८
 अन्यायेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत ।
 युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमथाविशत् ॥ ९
 सोऽचिन्तयन्महाभागां गान्धारीं तपसान्विताम् ।
 घोरेण तपसा युक्तां त्रैलोक्यमपि सा दहेत् ॥ १०
 तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ११
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा कृतमस्माभिरीदृशम् ।
 मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्नः करिष्यति ॥ १२

कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी संप्रशक्षयति ।
 श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्वयोधिनम् ॥ १३
 एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
 वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥ १४
 तव प्रसादाद्भोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
 अप्राप्यं मनसाऽपीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ १५
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे रोमहर्षणे ।
 विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ॥ १६
 त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विषाम् ।
 यथा साह्यं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विषः ॥ १७
 साह्यं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
 सारथ्येन च वाण्येन भवता हि धृता वयम् ॥ १८
 यदि न त्वं भवेन्नाथः फल्गुनस्य महारणे ।
 कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेष बलार्णवः ॥ १९
 गदाप्रहारा विपुलाः परिवैश्चापि ताडनम् ।
 शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च तोमरैः सपरश्वथैः ॥ २०
 अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः ।
 शस्त्राणां च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे ॥ २१
 ते च ते सफला जाता हते दुर्योधनेऽच्युत ।
 तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु ॥ २२
 संदेहडोलां प्राप्तं नश्चेतः कृष्ण जये सति ।
 गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं शमय माधव ॥ २३
 सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्षिता ।
 पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रशक्षयति ।
 तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २४
 कश्च तां क्रोधसंदीप्तां पुत्रव्यसनकर्षिताम् ।
 वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ २५
 तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ २६
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवाव्ययः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ २७
 क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यसि ।

पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति ॥ २८
 सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम् ।
 कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना ॥ २९
 धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्बहः ।
 आमन्त्र्य दारुकं ग्राह्य रथः सज्जो विधीयताम् ॥ ३०
 केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
 न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ३१
 तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परंतपः ।
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विश्रुः ॥ ३२
 ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्स्थी ।
 नागसाह्वयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ॥ ३३
 प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
 विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽज्वतीर्य रथोत्तमात् ॥ ३४
 अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥ ३५
 पूर्वं चाभितं तत्र सोऽपश्यदपिसत्तमम् ॥ ३६
 पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
 अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥ ३७
 ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमधोक्षजः ।
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुखरं प्ररुद ह ॥ ३८
 स मुहूर्तादिवोत्सृज्य वाष्पं शोकसमुद्भवम् ।
 प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ३९
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्भूतं भव्यं च भारत ।
 कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ४०
 यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
 कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ४१
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः ।
 द्यूतञ्चलजितैः शुद्धैर्वनवासो ह्युपागतः ॥ ४२
 अज्ञातवासचर्या च नानावेषसमावृतैः ।
 अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव सर्वदा ॥ ४३
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते ।
 सर्वलोकस्य सान्निध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च याचितः ॥ ४४

हेतुकारणसंयुक्तैः हेतवो दृष्टा अपराधाः । कारणानि अदृष्टान्यवश्यंभावीनि तैर्दुष्कृतानि तैः ॥ २७ ॥ प्रायादगच्छत्

॥ ३३ ॥ विदितं धृतराष्ट्रस्येति श्रु. पाठः ॥ ३४ ॥ कृष्णस्य व्यासस्य ॥ ३६ ॥

त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
 तवापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४४
 भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लीकेन कृपेण च ।
 द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि ॥ ४५
 कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान्पूर्वमस्मिन्नर्थे समुद्यते ॥ ४६
 किमन्यत्कालयोगाद्धि द्विष्टमेव परायणम् ।
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४७
 अल्पोप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परंतप ॥ ४८
 एतत्सर्वं तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं फलम् ।
 तन्मन्युं पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४९
 कुलं वंशश्च पिण्डाश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ।
 गान्धार्यास्तव वै नाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
 त्वं चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान्प्रतिकिल्बिषम् ॥ ५१
 एतत्सर्वमनुध्याय आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
 शिवेन पाण्डवान्ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५२
 जानासि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्भरतशार्दूल स्नेहश्चापि स्वभावतः ॥ ५३
 एतच्च कदनं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ।
 दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति ॥ ५४
 त्वां चैव नरशार्दूल गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 स शोचन्नरशार्दूलः शान्तिं नैवाधिगच्छति ॥ ५५
 ह्रिया च परयाऽविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५६
 एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः ।
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारी शोककर्षिताम् ॥ ५७
 सौबलेयि निबोध त्वं यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रते ।
 त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ॥
 जानासि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ ।
 धर्मार्थसहितं वाक्यमुभयोः पक्षयोर्हितम् ॥ ५९

उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयैः कृतम् ।
 दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ॥ ६०
 शृणु मूढ वचो मह्यं यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे ॥ ६१
 एवं विदित्वा कल्याणि मा स शोके मनः कृथाः ।
 पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन ॥ ६२
 शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचराम् ।
 चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६३
 वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६४
 आधिभिर्दह्यमानाया मतिः संचलिता मम ।
 सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन ॥ ६५
 राज्ञस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 त्वं गतिः सहितैर्वरैः पाण्डवैर्द्विपदां वर ॥ ६६
 एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वाससा ।
 पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी प्ररुरोद ह ॥ ६७
 तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षिताम् ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्वासयत्प्रभुः ॥ ६८
 समाश्वास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रं च माधवः ।
 द्रौणिसंकल्पितं भावमन्वबुध्यत केशवः ॥ ६९
 ततस्त्वरित उत्थाय पादौ मूर्ध्ना प्रणम्य च ।
 द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ७०
 आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
 द्रौणेः पापोस्त्यभिप्रायस्तेनास्मि सहसोत्थितः ॥
 पाण्डवानां वधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ॥ ७२
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिमूदनम् ॥ ७३
 शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्परिपालय ।
 भूयस्त्वया समेध्यामि क्षिप्रमेव जनार्दन ॥ ७४
 प्रायात्ततस्तु त्वरितो दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७५
 वासुदेवे गते राजन्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 आश्वासयदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७६

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
शिविरं हास्तिनपुरादिदृष्टुः पाण्डवानृप ॥ ७७

आगम्य शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
तच्च तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

सञ्जयेन धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनविलापप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ वादिकैरश्वत्थाम्नि दुर्योधनपातननिवेदनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः ।
शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभाषत सञ्जय ॥ १
अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुषु ।
व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २
सञ्जय उवाच ।
शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।
राज्ञा यदुक्तं मयेन तस्मिन्व्यसनसागरे ॥ ३
भग्नसक्थो नृपो राजन्पांसुना सोऽवकुण्ठितः ।
यमयन्मूर्धजान्स्त्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४
केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।
संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ५
बाहू धरण्यां निष्पिष्य सुदुर्मत्त इव द्विपः ।
प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ।
गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वसेदमथाब्रवीत् ॥ ६
भीष्मे शान्तनवे नाथे कर्णे शस्त्रभृतां वरे ।
गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ॥ ७
अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ।
अन्येष्वपि च शूरेषु न्यस्तभारो महात्मसु ।
इमामवस्थां प्राप्तोऽसि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८
एकादशचमूभर्ता सोऽहमेतां दर्शां गतः ।
कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ॥ ९
आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिञ्जीवन्ति संयुगे ।
यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ १०

बहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।
भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च धीमति ॥ ११
इदं च गर्हितं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ।
येन ते वाच्यतां सत्सु गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १२
का प्रीतिः सत्त्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृतं जयम् ।
को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ॥ १३
अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः ।
यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ॥ १४
किंनु चित्रमितस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।
कुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ॥ १५
प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्तमानं च बन्धुषु ।
एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पूरुषः ॥ १६
अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च यौ ।
तौ हि सञ्जय दुःखातौ विज्ञाप्यौ वचनाद्वि मे ॥ १७
इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।
मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय ॥ १८
दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।
अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु स्वन्ततरो मया ॥ १९
मानिता बान्धवाः सर्वे मान्यः संपूजितो जनः ।
त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २०
आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।
आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्ततरो मया ॥ २१
यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।
प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्ततरो मया ॥ २२

शौटीरः शूरः स एव शौटीर्यमात्मानं मन्यते शौटीर्यमानी ॥ १ ॥

स वै सञ्जयपूजित इति श्र. पाठः ॥ १६ ॥ मया मत्तः ॥ २० ॥

अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
 स्वधर्मेण जिता लोकाः को नु खन्ततरो मया २३
 दिष्ट्या नाहं जितः सङ्ख्ये परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
 दिष्ट्या मे विपुला लक्ष्मीर्मृते त्वन्यगता विभो २४
 यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 निधनं तन्मया प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ॥ २५
 दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात्प्राकृतवज्रितः ।
 दिष्ट्या न विमर्ति कांचिद्भजित्वा तु पराजितः २६
 सुप्तं वाऽथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।
 एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ २७
 अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 कृपः शरद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८
 अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
 विश्वासं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ २९
 वार्तिकान्वाव्रीद्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
 अधर्माङ्गीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३०
 सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्याबुभौ तथा ।
 वृषसेनं महावीर्यं शकुनिं चापि सौबलम् ॥ ३१
 जलसन्धं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ।
 सोमदत्तं महेष्वासं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ३२
 दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमांस्तथा ।
 दौःशासनिं च विक्रान्तं लक्ष्मणं चात्मजाबुभौ ॥

एतांश्चान्यांश्च सुबहून्मदीयांश्च सहस्रशः ।
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सार्थहीनो यथाऽध्वगः ३४
 कथं भ्रातृन्हताञ्श्रुत्वा भर्तारं च स्वसा मम ।
 रोरुयमाणा दुःखार्ता दुःशला सा भविष्यति ३५
 स्नुषाभिः प्रस्नुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
 गान्धारीसहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति ॥ ३६
 नूनं लक्ष्मणमाताऽपि हतपुत्रा हतेश्वरा ।
 विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ३७
 यदि जानाति चार्वाकः परिव्राट्वाग्विशारदः ।
 करिष्यति महाभागो ध्रुवं चापचितिं मम ॥ ३८
 समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।
 अहं निधनमासाद्य लोकान्प्राप्स्यामि शाश्वतान् ॥
 ततो जनसहस्राणि बाष्पपूर्णानि मारिष ।
 प्रलापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश ॥ ४०
 ससागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।
 चचालाथ सनिर्हादा दिशश्चैवाविलाऽभवन् ॥ ४१
 ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथावृत्तं न्यवेदयन् ।
 व्यवहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनम् ॥ ४२
 तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।
 'वादिका दुःखसंतप्ताः शोकोपहतचेतसः ।'
 ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मुरार्ता यथागतम् ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

द्रौणिकृपकृतवर्मभिर्दुर्योधनस्य भूपतनदर्शनेन शोचनम् ॥ १ ॥ द्रौणिदुर्योधनयोः संलापः ॥ २ ॥ द्रौणिना रात्रौ पाण्डववधप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥ दुर्योधनवचनात् कृपेण द्रौणेः सैनापत्येऽभिपेचनम् ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।

वादिकानां सकाशात् श्रुत्वा दुर्योधनं हतम् ।
 हतशिष्टास्तदा राजन्कौरवाणां महारथाः ॥ १
 विनिर्भिन्नाः शितैर्बाणैर्गदातोमरशक्तिभिः ।

अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् ॥ २
 तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ।
 प्रभग्नं वायुवेगेन महासालं यथा वने ॥ ३

वार्तिकान्वार्ताहारिणः ॥ ३० ॥ चार्वाको ब्राह्मणवेषधारी
 राक्षसः । अपचितिं प्रतीकारम् ॥ ३८ ॥

भूमौ विवेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ।
 महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ ४
 विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ।
 यदृच्छया निपतितं चन्द्रमादित्यगोचरात् ॥ ५
 युगान्तमारुतेनेव शोषितं मकरालयम् ।
 पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् ॥ ६
 रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गमिव विक्रमे ।
 वृत्तं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ॥ ७
 यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिसत्तमम् ।
 भुकुटीकृतवक्रान्तं क्रोधादुद्धूतचक्षुषम् ।
 सामर्षं तं नरव्याघ्रं भौमं निपतितं तथा ॥ ८
 ते तं दृष्ट्वा महेष्वासं भूतले पतितं नृपम् ।
 मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ९
 अवतीर्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन् राजसन्निधौ ।
 दुर्योधनं च संप्राप्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ १०
 ततो द्रौणिर्महाराज बाष्पपूर्णक्षणः श्वसन् ।
 उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ ११
 न नूनं विद्यते पुण्यं मानुषे किञ्चिदेव हि ।
 यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांसुषु रूपितः ॥ १२
 भूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् ।
 कथमेकोऽद्य राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १३
 दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् ।
 नापि तान्सुहृदः सर्वान्किमिदं भरतर्षभ ॥ १४
 दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथंचन ।
 लोकनाथो भवान्यत्र शेषे पांसुषु रूपितः ॥ १५
 एष मूर्धाभिषिक्तानामग्रे गत्वा परंतपः ।
 सत्पुत्रं ग्रसते पांसुं पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १६
 क ते तदमलं छत्रं व्यजनं क च पार्थिव ।
 सा च ते महती सेना क गता पार्थिवोत्तम ॥ १७
 दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे ।
 यो वै लोकगुरुर्नाथो भवानेतां दशां गतः ॥ १८

अध्रुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुवैव श्रीर्विचिन्त्यते ।
 भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनी भृशम् ॥ १९
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः ।
 उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २०
 विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं बाष्पमुत्सृजन् ।
 कृपादीन्स तदा वीरान्सर्वानेव नराधिपः ॥ २१
 ईदृशो लोकधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
 विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायकारितः ॥ २२
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षो भवतां हि यः ।
 पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ॥ २३
 दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यांचिदापदि ।
 दिष्ट्याऽहं निहतः पापैश्छलेनैव विशेषतः ॥ २४
 उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सता ।
 दिष्ट्या चास्मिन्हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २५
 दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनक्षयात् ।
 स्वस्तियुक्तांश्च कल्याणांस्तन्मे प्रियमनुत्तमम् ॥ २६
 मा भवन्तोऽत्र तप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
 यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाऽक्षयाः ॥ २७
 जानमानः प्रभावं च कृष्णस्यामिततेजसः ।
 तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २८
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन ।
 कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
 यतितं विजये शक्त्या देवं तु दुरतिक्रमम् ॥ २९
 एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पव्याकुललोचनः ।
 तूर्णीवभूव राजेन्द्र रुजाऽसौ विह्वलो भृशम् ॥ ३०
 तथा दृष्ट्वा तु राजानं बाष्पशोकसमन्वितम् ।
 द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्क्षये ॥ ३१
 स च क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य च ।
 बाष्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३२
 पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनुशंसेन कर्मणा ।
 न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाऽद्य वै ॥ ३३

आदित्यगोचरात्गगनात् । चक्रमादित्यगोचरमिति । अ. पाठः
 तत्र चक्रमादित्यगोचरं सूर्यमण्डलमिवेति छतोपमा ॥ ५ ॥

कारणान्तरे अदृष्टरूपे सति । तेन दृष्टसामग्रीवैयर्थ्यं जायत
 इति भावः ॥ १८ ॥ षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो ।
 इष्टापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३४
 अद्याहं सर्वपाञ्चालान्वासुदेवस्य पश्यतः ।
 अद्य रात्रौ महाराज निहनिष्यामि पाण्डवान् ॥ ३५
 अनुज्ञां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३६
 तच्छ्रुत्वा वचनं द्रौणेर्धृतराष्ट्र तवात्मजः ।
 मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 दुर्योधन उवाच ।
 आचार्य शीघ्रं कलशं जलपूर्णं समानय ॥ ३७
 स तद्वचनमाज्ञाय राज्ञो ब्राह्मणसत्तमः ।
 कलशं पूर्णमादाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३८
 तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशांपते ।

ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिषिच्यताम् ।
 सैनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३९
 राज्ञो नियोगाद्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
 वर्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ॥ ४०
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः ।
 द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४१
 सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमम् ।
 प्रययौ सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ ४२
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिप्लुतः ।
 तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ४३
 अपक्रम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनाञ्चप ।
 शोकसंविग्रमनसश्चिन्तामापेदिरे भृशम् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिक्यां शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तं गदायुद्धपर्वं शल्यपर्वं च ॥ ९ ॥

अतः परं सौप्तिकं पर्वं भविष्यति ।

तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

सञ्जय उवाच ।

ततस्ते सहिताः सर्वे प्रयाता दक्षिणामुखाः ।

उपास्तमयवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥ १

इदं शल्यपर्वं कुम्भघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां
 निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२९ सन १९०७.

1000

1

SV I

Colt
M 1712/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 9009
Sa & Km / Vya / K.V.

Author— Krishnacharya, T.R.
Vyasacharya, T.R.

Title— Sriman Mahabharata
Shalyaparva - IX

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.